Marius de Geus	*KAPITALISME: VAN CRISIS NAAR CRISIS* *Redactioneel*
Dick de Winter	*IN DE BAN VAN DE ROOFRIDDERS* *Kapitalisme in crisistijd*
Rudolf de Jong	*DRIE STELLINGEN OVER DE HUIDIGE CRISIS*
André de Raaij	*CRISIS: OVER HERFEODALISERING* *EN NOODTOESTANDSKAPITALISME*
Martin Smit	*'CRISIS? ONZIN, LEUGEN EN VERRAAD!'* *Reacties van Nederlandse anarchisten* *op de crisis in de jaren dertig*
Bas van der Plas	*HEDENDAAGS ANARCHISME IN RUSLAND*
Thom Holterman	*HENRI ROORDA VAN EYSINGA (1870-1925):* *'EEN VREEMD HEERSCHAP'*
Francesco Codello	*EEN ZOGENAAMDE ZWAKHEID* *Opmerkingen over het anarchisme*
Willie Verhoysen	*DE GRAFSCHENNIS VAN FERRER*
Rymke Wiersma	*'AAN COLLECTIVITEIT GEEF IK DE VOORKEUR* *EN DAARBINNEN AAN INDIVIDUALITEIT* *Interview met Saskia Poldervaart*
Weia Reinboud	*MAGNUM OPUS VAN HANS ACHTERHUIS* *OVER GEWELD VOL GEMISTE KANSEN*
Peter Polder	*TRANSITION TOWNS* *Een oplossing voor peakoil en klimaatcrisis*
Manuel Kneepkens	*GEDICHTEN*
Peter Maurin	*GEDICHTEN*
Martin Smit	*IN MEMORIAM HOWARD ZINN (1922-2010)*
Hans Ramaer	*IN MEMORIAM COLIN WARD (1924-2010)*
Rudolf de Jong	*IN MEMORIAM HORST STOWASSER (1951-2009)*
Rudolf de Jong	*IN MEMORIAM ABEL PAZ (1921-2009)*
Jan Bervoets	*JAARKRONIEK VAN DE ANARCHIE (2009)*
Weia Reinboud / *Ron Blom*	*REACTIES & DISCUSSIES* *Jongeren?/ Economische crisis en de wil van het volk*
Boudewijn Chorus	*STERKE VERHALEN 5*
Thom Holterman	*UIT HET LAND VAN PROUDHON 12*
Hans Ramaer	*HARD RAIN 11*
Dick Gevers e.a.	*BOEKBESPREKINGEN*

Prijs van dit nummer 10,- euro

Zeventiende Jaarboek Anarchisme - **De AS** 169/170 - *Kapitalisme: van crisis naar crisis*

KAPITALISME: VAN CRISIS NAAR CRISIS



Zeventiende Jaarboek Anarchisme

DE AS 169/170

de AS

anarchistisch tijdschrift

37ste jaargang, nummer 169/170, voorjaar/zomer 2010.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van
Stichting de AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op rekeningnummer 4460315 ten name van de AS in Moerkapelle.
Jaarabonnement: 21,- euro; buiten Nederland 26,- euro.
Druk: BGS, Schiedam.
Opmaak: Atalanta, Utrecht.
Adreswijzigingen: per post of per e-mail (wimdelobel@planet.nl).
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle; wimdelobel@planet.nl

Internet: http://tijdschriftdeas.wordpress.com/
Bestellingen: wimdelobel@planet.nl

KAPITALISME: VAN CRISIS NAAR CRISIS

Redactioneel

Deze AS *is voor een groot gedeel gewijd aan verschillende uitingen van de huidige financieel-economische crisis. In het algemeen duidt het begrip crisis op een onoverzichtelijke, onstabiele en gevaarlijke situatie. Het begrip kan van toepassing zijn op bijvoorbeeld individuen, collectiviteiten, de politiek, economie, maatschappij, en natuur en milieu. Het wijst op onverwachte ontwikkelingen die moeilijk in de hand te houden zijn, en die zorgen voor onrust, destabiliteit en in veel gevallen ook angst. Burgers voelen zich veelal onzeker door een crisis die hen individueel raakt of die de economie of samenleving treft. Dit kan leiden tot verwarring, het verlies van zekerheid en perspectief, en tot gevoelens van machteloosheid.*

Een crisis duidt op een noodsituatie. Er is sprake van 'alle handen aan dek' en de noodzaak om snel en doeltreffend te handelen, ten einde onevenredige schade te vermijden en te redden wat er op dat moment te redden valt. Zelf denk ik bij het begrip crisis in eerste instantie aan het economische werk van Karl Marx in *Das Kapital* (1867), maar vooral ook aan de enige jaren terug overleden libertair-ecoloog Murray Bookchin. In verschillende boeken (onder andere *The*

Ecology of Freedom (1982), *The Modern Crisis* (1986), *The Rise of Urbanization and the Decline of Citizenship* (1987), en *Remaking Society* (1989)) geeft Bookchin een messcherpe analyse van de zijnsinziens veelzijdige en voortdurende culturele, sociale, politieke en ook ecologische crisis waarin de moderne kapitalistische maatschappij zich bevindt.
Zich sterk baserend op de analyses van Marx, schildert hij de historische opkomst van kapitalistische verhoudingen en de warenproductie voor een concurrerende markt. In pre-kapitalistische maatschappijen kon onderlinge samenwerking nog opbloeien, werd niet alles beheerst door winststreven, en stond economische groei niet voorop. Met de introductie van het kapitalistische systeem veranderde dit echter ingrijpend: concurrentie, accumulatie en economische groei waren de nieuwe wachtwoorden geworden.. De vrije markt dicteerde voortaan de regel 'grow or die'. Het bedrijf dat zijn kapitaal niet uitbreidt en zijn concurrent niet opeet, wordt zelf opgegeten.
Volgens Bookchin wordt de maatschappij vanaf het begin van de negentiende eeuw stelselmatig beheerst door 'productie omwille van de productie'. Sindsdien is de natuurlijke wereld gereduceerd tot een natuurlijke hulpbron die vrij geëxploiteerd mag worden. Het gevolg is een structureel onvrije, sociaal onrechtvaardige, anti-ecologische samenleving die in een toestand van 'permanente crisis' verkeert. Het kapitalistische systeem berooft mensen van hun vrijheid en zorgt voor massale uitbuiting en afwenteling van kosten. Dit systeem vernietigt waardevolle traditionele levensvormen en pleegt roofbouw op de natuur. Het reduceert complexe ecosystemen tot steeds eenvoudiger, minder gevarieerde en evenwichtige leefwerelden.
Volgens Bookchin heeft de kapitalistische productiewijze in politiek, maatschappelijk en ecologisch opzicht de grenzen van het aanvaardbare ver overschreden. Een vrije, sociaal rechtvaardige en ecologisch verantwoorde maatschappij zal hoe dan ook moeten breken met het vrije-markt kapitalisme. Dit is de enige weg om uit de hierboven geschetste situatie van permanente en systematische crisis op tal van verschillende gebieden te kunnen geraken.
In deze krachtige analyse uit de jaren zeventig/tachtig van de vorige eeuw zullen vele anarchistisch ingestelde burgers zich ook in de eenentwintigste eeuw nog goed kunnen vinden. Bookchin weet overtuigend aan te tonen dat structurele economische oorzaken ten grondslag liggen aan het bestaan van voortdurende crisisverschijnselen. Hij weet te verhelderen dat het niet alleen gaat om een louter economische crisis, maar eveneens om een crisis van de hiërarchische, patriarchale cultuur. In deze dominante cultuur staat machtsuitoefening van bovenaf centraal en heersen mannen nog veelal over vrouwen.
Bookchin ziet naar mijn idee scherper dan wie dan ook dat de moderne crisis niet is beperkt tot het terrein van maatschappij, financiën en economie, maar ook bestaat uit een diepgaande mentale en sociaal-culturele, 'ethische' crisis. Producenten en consumenten zijn steeds inhaliger geworden en gericht op het behalen van steeds grotere winsten en het verkrijgen van meer consumptiemogelijkheden. Daarnaast wijst Bookchin als een van de eerste politieke denkers op het feit dat we sinds de jaren zeventig/tachtig van de vorige eeuw

zijn gestuit op de absolute fysieke grenzen van de aarde en dat hierdoor sprake is van een dreigende en maatschappij ontwrichtende uitputting van natuurlijke hulpbronnen. Wie systematisch zoveel goederen blijft produceren en verbruiken, wordt volgens hem onvermijdelijk een ernstige bedreiging voor de natuurlijke leefomgeving. Volgens hem wordt het behoud van de planeet er fundamenteel door in gevaar gebracht.
In deze *AS* komt een groot aantal van deze aspecten van de 'Moderne Crisis' aan de orde. Laat ik zonder volledig te willen zijn een kort overzicht geven van wat de lezer kan verwachten. Martin Smit richt zich in zijn artikel vooral op de geschiedenis. Mede om het historische perspectief te verruimen, onderzoekt hij in zijn bijdrage de reacties van Nederlandse anarchisten op de crisis in de jaren dertig van de vorige eeuw.
André de Raaij schrijft over de 'permanente noodtoestand' waarin het kapitalisme al vele decennia verkeert. In de huidige tijd is de moderne economie het slachtoffer geworden van de onstilbare hebzucht van en de brutale uitbuiting door financiers, bankiers en speculanten. Door de inherente interne tegenstellingen van ons productiestelsel is de wereldeconomie keihard op haar beperkingen en grenzen gestuit, in sociaal, economisch, ecologisch en cultureel opzicht. Volgens hem lijkt een keerpunt in zicht, waarbij eindelijk afscheid kan worden genomen van het dolgedraaide kapitalistische systeem van productie en consumptie.
Ook Dick de Winter benadrukt dat het kapitalisme in hoge mate dysfunctioneel is geworden en leidt tot allerlei perverse effecten. In zijn bijdrage onderzoekt hij de meer recente achtergronden van de huidige kredietcrisis en de kernvraag in hoeverre het neo-liberale systeem daadwerkelijk op sterven ligt. Zal het kapitalistische systeem zich op een onverwachte en wonderbaarlijke wijze toch weer opnieuw weten aan te passen en te herstellen?
Rudolf de Jong raakt eveneens aan deze dringende vragen. De Jong verdedigt drie stellingen: (1) de vrije markt bestaat niet, (2) privatisering leidt tot een 'bolsjewisering' van de maatschappij, en (3) voor een goede analyse van de economische recessie moet men nadenken over het begrip uitbuiting. Hij beargumenteert dat er op vele terreinen van onze moderne maatschappij een betreurenswaardige 'afwenteling' van kosten plaatsvindt. Dit geldt voor het bedrijfsleven, voor het milieu en de natuur, maar ook bijvoorbeeld voor het onderwijs.

Het is onze hoop en verwachting dat de lezer in dit *AS* nummer enige verdiepende analyses en inzichten over de brede, hardnekkige en multidimensionale crisis aantreft. We hebben een poging gedaan om de complexe achtergronden en oorzaken van het huidige crisistijdperk te schetsen en verduidelijken.
(Marius de Geus)

IN DE BAN VAN DE ROOFRIDDERS

Kapitalisme in crisistijd

Dick de Winter

Ben Bernanke had de kredietcrisis niet zien aankomen. Hij is voorzitter van de Fed, de Federal Reserve Bank, het Amerikaanse stelsel van centrale commerciële banken. Ook zijn voorganger Alan Greenspan had niets gemerkt. Die betuigde laatst spijt, zei 'verblind' te zijn geweest. Bernanke moest tijdens recente hoorzittingen van de Senaat, waar hij stevig aan de tand werd gevoeld, toegeven dat hij 'te langzaam' was geweest, dat zijn Fed onvoldoende was voorbereid op de ontwikkelingen. Hij erkende te weinig toezicht te hebben uitgeoefend op de kapitaalreserves die financiële instellingen veiligheidshalve moeten aanhouden.

Het was een fout, zei Bernanke in zijn verweer, die we nooit meer zullen maken. Maar is dat zo? Hij stapelde, dat staat vast, wél fout op fout. Bernanke beweerde eerst dat er geen zeepbel op de Amerikaanse huizenmarkt was ontstaan om vervolgens te ontkennen dat de lage rentetarieven die zeepbel hadden veroorzaakt. En daarna duurde het nog jaren voordat de Fed strengere regels ging toepassen op die gemene 'subprime' hypotheken. Volgens sommige senatoren is de Fed het beste te vergelijken met een 'geheim genootschap', een 'mysterieuze samenzwering'. Het is totaal niet duidelijk wat de Fed nou precies doet.[1] President Obama wil Ben Bernanke toch handhaven op zijn post. Maar er waren tegengeluiden uit de Senaat. De vraag was of hij wel het benodigde aantal van zestig stemmen zou krijgen. Dat is inmiddels gelukt.

Zijn er meer van die zeepbellen te verwachten? Het Duitse blad *Der Spiegel* is pessimistisch, denkt van wel. Het constateert dat in de financiële wereld alles bij het oude gebleven is. 'De geschiedenis staat op het punt zich te herhalen'. Er is goedkoop geld (te leen voor bijna nul procent). 'Daardoor zullen mensen weer risico's gaan nemen.' De angst is dat nog grotere bubbels in de sfeer van de overheidsobligaties in de VS kunnen ontstaan.[2]

De Fed waarvan de wereldeconomie mede afhankelijk is, heeft duidelijk gefaald. De centrale bank is daardoor de 'collectieve krabpaal' geworden, niet alleen van senatoren die haar autonomie willen inperken (wat misschien ook gaat gebeuren) maar ook van de miljoenen Amerikanen die hun baan verloren en noodgedwongen hun huis moesten verlaten. In het begin van 2008 werden 224.000 gezinnen per maand uit hun huis gezet.[3] Vorig jaar werden 1,7 miljoen Amerikanen wegens betaalproblemen uit hun huis gezet. Dit jaar zullen dat er naar schatting 2,5 miljoen zijn.

Anderen waaronder Willem Middelkoop (*'Als de dollar valt. Alles over de kredietcrisis'*) zagen de kredietcrisis wel aankomen. Zagen wél dat als gevolg van de overproductie binnen het kapitalistische systeem de investeringen zich meer en meer gingen richten op de financiële sector. De echte economie bood te weinig expansiemogelijkheden. Zo werd de financiële sector 'basisindustrie' van de wereldmarkt. Er werden enorme winsten gegenereerd die als motor van de neoliberale kapitalistische groei dienden. De Fed werd een speelbal van het ministerie van financiën.[4]

In de VS werd steeds meer uitgegeven dan verdiend, meer geïmporteerd dan geëxporteerd. De schulden van de huishoudens, de bedrijven en de overheid (ook nog in kostbare oorlogen gewikkeld), namen gigantische proporties aan. De overheid steunde de 'roofleningen' voor de armste en de minst bewuste Amerikanen.[5] Mensen die een eigen huis niet konden betalen werden met soepele wetten er toe aangezet toch een hypotheek af te sluiten. De Amerikaanse huizenkoper kon de afgelopen jaren vrijwel onbeperkt geld lenen. Huizenbezitters werden voor 'dief van de eigen portemonnee' verklaard als ze niet nog een extra hypotheek op hun huis namen tegen de toen geldende lage rentes. De huizenprijzen stegen voortdurend. Investeerders en de overheid gingen tegen beter weten in geloven dat alles zonder risico's kon. Ingewikkelde wiskundige financiële modellen waarmee gewerkt werd, creëerden schijnzekerheid. De werkelijkheid plooide zich naar het model.[6]

Aandeelhouders kregen meer macht. En aandeelhouders kijken in de eerste plaats maar naar één ding: financieel belang. De meest 'activistische aandeelhouders', zeg maar hedge fondsen, gingen fanatiek op jacht om op korte termijn overnamepremies te scoren waarbij ze grote bedrijven als bijvoorbeeld AKZO graag uitelkaar plukten.[7] Zelfs 'brave pensioenfondsen als PGGM en ABP' (dit zijn de woorden van voormalig minister van economische zaken Hans Wijers, tegenwoordig AKZO) gingen massaal geld steken in de fondsen van deze roofridders.[8] De pensioenfondsen kregen de kous op de kop. Enorme verliezen waren het gevolg van de economische crisis, met de gepensioneerden als grote verliezers. Een juiste balans tussen de belangen van aandeelhouders, werknemers en klanten is er in een kwart eeuw tijd nog altijd niet gevonden. Zal die trouwens wel ooit gevonden worden?

DEHUMANISERING

Geld accumuleren was geen middel meer, maar een doel op zich geworden. In een dergelijk systeem gedijt hebzucht en worden graaicultuur en het elkaar toewerpen van vette bonussen aangewakkerd. In de neoliberale opvattingen van (inmiddels demissionair) premier Balkenende is 'menselijk falen' dé oorzaak van de crisis, niet het falen van het systeem.[9] Zijn verklaringskader kent slechts de beperkte horizon van 'cultuurcrises', waarin het om normen en waarden gaat. Maar de omgeving en de omstandigheden waarin mensen komen te verkeren zijn bepalend voor het maximaliseren of minimaliseren van zulk soort mores. De overheid werd haar macht en overzicht over het geheel ontnomen, solidariteit werd uitgehold.[10] Een gevaarlijke ieder-voor-zich mentaliteit die door onderzoekbureaus tegenwoordig ook bij de jeugd gesignaleerd wordt, ontstond.

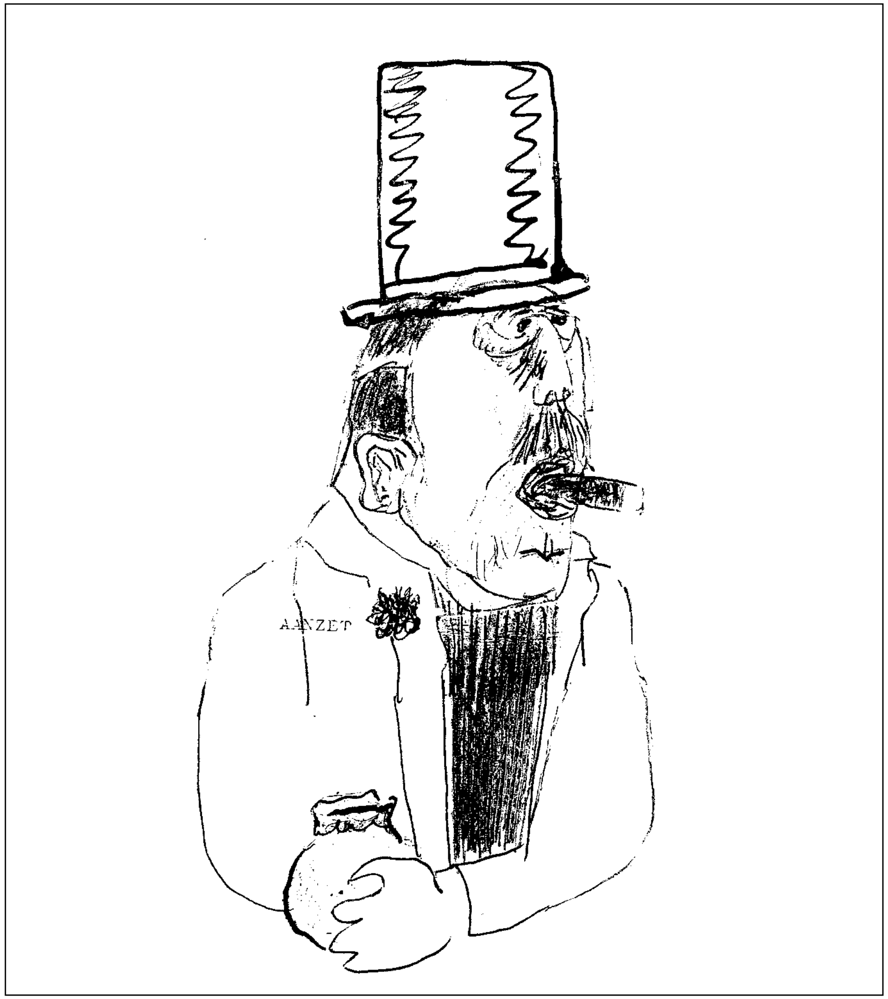
Het neoliberale gedachtegoed veroorzaakt vervreemding van de eigen behoeften van mensen. Naomi Klein[11] heeft overtuigend aangetoond dat er een regelrecht verband bestaat tussen neoliberalisme en wereldwijde dehumanisering. Dat manifesteert zich onder meer in minder democratie, meer

armoede (tweedeling) en ondervoeding, meer moord en doodslag, meer uitbuiting en onvrijheid.
Een gevolg van het neoliberale beleid was dat de consumptieve uitgaven in de VS een grote vlucht namen, maar het was wel allemaal op de pof. En natuurlijk 'werkte' het zolang er successen waren, zolang er vertrouwen bestond. Giftige hypotheekleningen werden slim in kleine stukken opgesplitst en weer aan andere banken doorverkocht zonder daar eigen bankreserves voor in de plaats te stellen. Banken die aankochten, wisten niet wat ze ermee in huis haalden toen ze het spel meespeelden. Op het moment dat de boel in elkaar stortte zaten zij met de gebakken peren.
Staten hebben zich in de schulden gestoken om hun begrotingen dekkend te krijgen. Om nog maar te zwijgen wat de economische crisis voor ontwikkelingslanden voor gevolgen heeft.[12] De schuldenlast hangt de VS nu als een molensteen om de nek. Het is vooral China dat met de aankoop van staatsobligaties voor de Amerikaanse overheid de gaten (nog) dicht, anders is een nog ingrijpender wereldcrisis een feit. Want alles is in onze neoliberale economische wereld is met elkaar verbonden en continu in verandering.
Dat de wereldeconomie die aan de rand van de afgrond bungelde, niet in elkaar stortte is te danken aan het snelle en gecoördineerde beleid van de belangrijkste economieën. Een kenmerkend verschil met de crisis in de jaren dertig is deze snelheid van handelen. Bovendien werden enorme bedragen, miljarden euro's, in de economieën gepompt. Het systeem wordt door de staat met belastingcenten overeind gehouden. Banken vielen om en vele bedrijven gingen failliet. Het kapitalisme kent nu eenmaal de harde wet dat de grotere de kleinere moeten 'opvreten' om zelf het hoofd boven water te houden. Die aanpassing, 'creative destruction', is volgens de econoom Schumpeter weer de grondslag voor een voortdurende succesvolle ontwikkeling van technische innovatie.
Na het falen van de vrije markt en het winstzoekend privékapitaal was de staat ook het enige instituut dat de kredietwaardigheid, consumptie en geldstromen in stand kon houden. De staat nam de schulden van banken en bedrijven over. De huidige aanpak van de crisis komt erop neer dat het kapitalistisch systeem met gemeenschapsgeld wordt opgelapt zodat het weer als vanouds kan functioneren.[13] Hoogleraar economie Richard Portes meent in een interview in *NRC Handelsblad* dat banken zelfs bezig zijn nieuwe producten te ontwikkelen die nog veel 'schimmiger, complexer en winstgevender zijn dan wat we tot nog toe zagen'.[14]

EEN KEERPUNT?

Is het neoliberaal beleid op de helling, failliet en ten grave gedragen? Nee, het neoliberale verlangen de rol van de overheid in te perken is nog steeds levensgroot aanwezig. Volgens Marcel van Dam die verheugende pogingen doet de conservatieve gedachten van psychiater Dalrymple over crisis en attitude van 'onrendabelen' te pareren, is het zelfs nog springlevend. Volgens hem staat na het uitkleden van de welvaartsstaat in ons land onder aanvoering van sociaaldemocraten en christendemocraten – recentelijk nog de AOW – nu de woningmarkt boven aan het lijstje om twintig procent bezuinigingen op te leveren.[15]
En het kapitalistische systeem zelf?

Heeft dat zijn langste tijd gehad?
Volgens de Sloveense cultuurfilosoof Slavo Zizek wel. De jongste kredietcrisis heeft aangetoond dat 'de moderne kapitalistische markteconomie, aangeprezen als een rechtvaardige lankmoedige structuur waarin iedereen door het maken van keuzes zijn weg kon vinden, een drogbeeld is gebleven: de werknemers worden opgezadeld met het risico van de bedelstaf en ontslag. De kapitalisten gaan gewoon door met elkaar bonussen uit te delen.' In zijn visie zal geweld nodig zijn om het kapitalistisch systeem op de knieën te dwingen.[16] Ook cineast Michael Moore, volgens eigen zeggen geen socialist, is in zijn film *Capitalism. A love story* van mening dat het kapitalisme niet hervormd kan worden. Het is regelrecht 'kwaadaardig' en moet daarom worden afgeschaft.
Maar er zijn ook genoeg aanpassers aan het kapitalistische systeem. Er zijn optimisten die de hoop hebben dat 'onze leiders' genoeg visie hebben, en dat de bevolking genoeg 'ambitie' heeft om er weer iets moois van te maken. Maar hoop is niet genoeg. Hoe dwing je het af? Van bovenaf of van onderop? En: hoe bouw je die macht op?
Er zijn er die geen andere toekomst zien dan een duurzame, ecologische toekomst binnen het systeem. Herman Wijffels, de man die kabinetten in elkaar zet, is daarvan overtuigd. De crisis ziet hij als een keerpunt, een duidelijke start. Zelf heeft hij een prominente rol gespeeld in het entameren van 'maatschappelijk verantwoord ondernemen'. Hoe ziet hij de economische toekomst? 'Die zal in veel opzichten kleinschaliger zijn dan de economie die we kennen. De technologie wordt kleinschaliger. Denk aan zonnepanelen, kleine windmolens, aan inzameling en reparatie. Ik voorzie een zekere terugkeer van ambachtelijkheid.' Globalisering hoeft niet zo, want 'aspecten van economische verbondenheid zullen er altijd blijven.' Het basisconcept voor de eenentwintigste eeuw is in zijn ogen het met nieuwe technologie aanbieden van basisvoorzieningen aan de mensen in arme landen.[17]
Wouter Bos is van mening dat de kredietcrisis de Amerikanen zal dwingen afscheid te nemen van een financieel systeem dat is gebouwd op hebzucht. 'Deze vorm van kapitalisme is voorbij', meent Bos. Veel te naïef van onze voormalige minister van financiën, want winstzucht en hebzucht, daar ben je in een dwingend kapitalistisch sociaaleconomisch keurslijf niet zomaar vanaf.[18] Nodig is, zegt Links, dat dan de hele financiële sector in gemeenschapshanden moet komen en dat er vormen van zelfbeheer en controle ontwikkeld worden. Maar Links is te zwak. De SP en GroenLinks, daar horen we in maatschappijomwentelende zin weinig of niets van. Zij passen zich ook aan. Volgens hoogleraar Ian Buruma is het wachten op nieuwe idealen.[19]
Onderzoek van de BBC in zevenentwintig landen heeft uitgewezen dat niet meer dan elf procent van de bevolking tevreden is met het kapitalistisch systeem. Is er een kans? Is het kapitalisme dan toch passé? Natuurlijk niet. Het kapitalisme, of liever een vorm van kapitalisme, blijft gewoon bestaan, stelt *de Volkskrant* ons gerust. 'Een kapitalisme dat zal worden ingetoomd door de overheid en het maatschappelijk middenveld. Niet Karl Marx, maar Joop den Uyl'.[20] Hoogleraar economie Sweder van Wijnbergen sluit zich daar bij aan. 'Het kapitalisme loopt niet op zijn laatste benen. Het Rijnlandse model of staatssocialisme à la China gaan ons niet



redden. Maar een drastische modernisering van toezicht, regulatie en wetgeving in financiële markten is noodzakelijk'.[21]

Als besluit is het wellicht goed om nog eens goed naar Anton Constandse te luisteren. Hij sprak jaren geleden in zijn radiopraatjes voor de VPRO ook vaak over 'wanbeleid', 'ongrijpbare concerns' en 'onzichtbare keizerrijken'. Zijn samenvattende constatering: het kapitalisme is als economisch systeem niet te verdedigen.

In korte tijd zijn er, hoewel de recessie officieel voorbij is, nog slechts zwakke tekenen van herstel en vernieuwing te bespeuren in de particuliere en publieke

sector. De mondiale onevenwichtigheden in de betalingsbalansen – een belangrijke onderliggende oorzaak van de crisis – zijn er niet minder op geworden. Volgens *NRC Handelsblad* was het een kwestie van tijd voordat alle opgekropte spanningen neer zouden slaan in de arena waarin alle politieke en economische variabelen samenkomen: de wisselkoerspolitiek. Blijft China Amerikaans waardepapier kopen en zo de economie van de VS stutten? Zal Washington de vermeende koersmanipulatie van China weer hoog op de agenda zetten? Zal een uitbrekende ruzie een terugval verergeren?[22]

De waarde van de euro staat in elk geval al weer weken onder druk door de zich opstapelende financiële problemen van Griekenland, Ierland en Spanje. De kans is groot dat Portugal, Letland en Italië zullen volgen. Hedgefondsen speculeren op waardevermindering van de Griekse staatsobligaties. Een bankroet van Griekenland levert ze grote winsten op. Binnen het kapitalistische systeem hebben toezichthouders daar weinig tot geen vat op. De euro loopt daardoor het gevaar instabiel te worden en weg te zakken ten opzichte van de dollar.[23] Ook de angst dat hoge belastingen en het creëren van enorme massa's geld in de toekomst tot inflatie zullen leiden is zeker niet denkbeeldig. Of zet zich na enige tijd toch een tweede, diepere crisis door? De toestand blijft precair.

NOTEN

(1) Freek Staps, Bernanke: ik reageerde te traag; idem, Senaat verwoordt wantrouwen, *NRC Handelsblad*, 4 december 2009; Herbenoeming Bernanke onzeker na verlies steun, *NRC Handelsblad*, 23 januari 2010. – (2) Peter Klok, Waar zit de volgende zeepbel?, *de Volkskrant*, 28 november 2009. – (3) Zie Willem Middelkoop, *Als de dollar valt. Alles over de kredietcrisis*. Uitgebreide en herziene editie, Nieuw Amsterdam, 2008; Freek Staps, *NRC Handelsblad*, 4 december 2009; Freek Staps, Als reggae, God en baby's niet helpen. Huizennood VS onorthodox te lijf, *NRC Handelsblad*, 26 februari 2010. – (4) Waarom het knappen van financiële bellen niet komt door de 'graaizucht van de bankiers' en van de terugkeer naar het 'Rijnlandse kapitalisme' geen sprake kan zijn, http:www.krisis.org/2008/crashcursus/print/ (vertaling André de Raaij). Zie ook het artikel van André de Raaij elders in dit nummer. – (5) Diederik van Hoogstraten, Banken werden grootste bankrovers allertijden, *NRC Handelsblad*, 6 oktober 2008. – (6) Ben Knapen, De terugkeer van de onzekerheid, *NRC Handelsblad*, 23 oktober 2009. – (7) Peter de Waard, Oorlog in vennootschapsland, *de Volkskrant*, augustus 2009. – (8) Xander van Uffelen, De duivel gijzelde het kapitalisme, *de Volkskrant*, 11 april 2009. – (9) Marcel van Dam in zijn column in *de Volkskrant*, 28 mei 2009. – (10) Agnes Kant, Betoog van premier over marktfalen volstaat niet, *NRC Handelsblad*, 24 mei 2009. – (11) Zie Naomi Klein, *De shock doctrine. De opkomst van rampenkapitalisme*, De Geus, Breda 2007. – (12) Peter de Waard, Westen heeft arme landen nodig voor herstel, *de Volkskrant*, 22 juni 2009. – (13) Willem Bos, Crisis: een antikapitalistisch, ecosocialistisch antwoord, *Grenzeloos*, nr. 100, december 2008-januari 2008. – (14) Caroline de Gruyter, Vooral ministers van Financiën begrijpen weinig van de crisis, *NRC Handelsblad*, 1 november 2009; Joel Geier, De vrije val is voorbij, de crisis niet, *Grenzeloos*, nr. 103, augustus-september 2009. – (15) Marcel van Dam in zijn column in *de Volkskrant*, 21 oktober 2009. – (16) Raymond van den Boogaard, We moeten geweld niet schuwen, *NRC Handelsblad*, 21 augustus 2009. – (17) Lonneke van Genugten en Hans Ariëns, Is deze crisis een keerpunt?, *Internationale Samenwerking*, 4 mei 2009. – (18) Marcel van Dam in zijn column in *de Volkskrant*, 28 mei en 25 september 2009. – (19) Ian Buruma, Het wachten is op nieuwe politieke idealen, *NRC Handelsblad*, 13 november 2009. – (20) O&A: terug van weggeweest, *de Volkskrant*, 4 oktober 2008. – (21) Sweder van Wijnbergen, Dit is niet het einde van het kapitalisme, *NRC Handelsblad*, 11/12 oktober 2009. – (22) Maarten Schinkel, Oude tegenstellingen komen weer boven, *NRC Handelsblad*, 5 februari 2010. – (23) Peter de Waard, Euro dreigt 'instabiele' munt te worden, *de Volkskrant*, 8 februari 2010; Peter de Waard, Woede over speculatie hedgefondsen, *de Volkskrant*, 4 maart 2010.

DRIE STELLINGEN OVER DE HUIDIGE CRISIS

Rudolf de Jong

In dit artikel wil ik drie stellingen verdedigen. (1) De vrije markt bestaat niet. (2) Privatisering leidt tot boljewisering. (3) Voor een goede analyse van de economische crisis moet men nadenken over het begrip uitbuiting.

Tot kort voor de financiële crisis kon men tot diep in GroenLinks horen: 'Wij zijn bekeerd tot het vrije marktdenken.' Het zou goed zijn het vrije marktdenken eens te vervangen door het denken over de vrije markt. En aangezien alle denken begint met een vraag zou ik willen vragen: Wie weet nog de naam van het Tweede Kamerlid wiens eerste optreden een strijd voor vergroting van de vrije markt was? Niemand?

In 1888 werd Domela Nieuwenhuis lid van de Tweede Kamer. De eerste revolutionaire sociaal-democraat in dat gezelschap (ook de laatste, maar dat is een ander verhaal).

Het eerste wat hij deed was een interpellatie houden over en vervolgens een wetsvoorstel indienen tegen de gedwongen winkelnering.

Gedwongen winkelnering. Dat klinkt niet naar de vrije markt. Dat was het ook niet. Het betekende dat de arbeiders (onder andere in de veenstreken) verplicht waren – op straffe van ontslag – hun eerste levensbehoeften te kopen in de winkel die eigendom was van de veenbaas. Brood, vet, petroleum etcetera waren daar duurder dan bij de zelfstandige winkelier. Zo werd de arbeider behalve als producent ook als consument uitgebuit.

1888. Hallo, dat is wel een heel oude koe die ik hier uit een inmiddels gedempte sloot sjor. (Gedwongen winkelnering is allang verboden.) Maar misschien zitten er wel een paar actuele vlekjes op het beest.

Ten eerste. Negenennegentig kamerleden wezen Domela's wetsvoorstel af. Toch waren dat allemaal voorstanders van een vrije markt. Ze redeneerden dat het de arbeiders vrij stond niet bij die bazen te gaan werken. Deden zij het wel dan hadden zij ook de voorwaarden, waaronder de verplichting bij de baas te kopen, te aanvaarden.

Ten tweede. Deze negen en negentig zijn, eerder dan Domela, te beschouwen als de erflaters van onze tegenwoordige kamerleden, die in feite tot en met de SP de grondslagen van het huidige economische systeem accepteren en alleen op verbeteringen uit zijn.

Ten derde. In Nederland is de gedwongen winkelnering allang verdwenen. Maar hoe zit het in de derde wereld? In feite zijn de mensen daar gedwongen de prijzen te betalen die door multinationals bepaald worden. Zij zijn afhankelijk van de artikelen die de multinationals produceren of waarvan zij de productie onder controle hebben. Van een vrije markt is geen sprake.

Ten vierde. Ook in de westerse samenleving is er voor veel producten sprake van gedwongen winkelnering. In die zin dat de consument niet echt een vrije keus heeft.

Wat is dan een vrije markt? De markt is de plaats waar vraag en aanbod elkaar ontmoeten. Een vrije markt is een markt

waar gelijkheid heerst. Vrijheid en gelijkheid staan niet tegenover elkaar, ze hangen samen. Zonder gelijkheid geen vrijheid, zonder vrijheid geen gelijkheid. En de fameuze onzichtbare hand die in de markt aan het werk zou zijn brengt geen gelijkheid en dus geen vrije markt.

De fout die vrije marktdenkers maken is dat zij kijken naar juridische gelijkheid. Inderdaad, voor de wet waren de slachtoffers van de gedwongen winkelnering en zijn de mensen in de derde wereld redelijk gelijk aan hun uitbuiters. Maar we hebben het niet over een juridische markt. Het gaat over een economische markt. En daar bestaat geen gelijkheid, dus geen vrijheid.

In de praktijk blijkt dat ook. Rutte, voorman van de VVD zei het onlangs, zonder het zelf te beseffen, heel aardig. De vrije markt was democratisch betoogde hij en de euro was je stembiljet. Dan beschikt de miljardair over heel wat meer stemmen dan jan modaal! Trouwens, als er een vrije markt – met onzichtbare hand – bestond dan had mevrouw Kroes het in haar vorige Europese baan niet zo druk en zo machtig gehad. Haar hand was bepaald niet onzichtbaar.

Het is ook interessant te constateren dat met de triomf van de zogenaamde vrije markt na de val van de Berlijnse muur, het woordgebruik veranderde. Eerst had men het over een sociale markteconomie, daarna over de vrije markteconomie en nu vaak kortweg over de markteconomie.

Socialisten van allerlei slag, ook anarchisten, hebben zich doorgaans tegen de vrije markt gekeerd. *Het zou beter zijn het woord vrije markt tussen aanhalingstekens te plaatsen aangezien deze 'vrije markt' niet bestaat.*

Met de 'vrije markt' hing een tweede veel gehoorde stelling samen, 'beloning naar prestatie'.

Nu het duidelijk is dat banken en andere grote ondernemingen enorme bonussen uitbetaald hebben voor enorme wanprestaties is deze slagzin enigszins uit het economische en politieke discours verdwenen.

Tussen haakjes: de stelling vormt de helft van die van het oude collectivistisch anarchisme: 'Van iedereen naar capaciteiten. Aan iedereen naar prestatie'. Later vervangen door: 'Van iedereen naar capaciteiten. Aan de mensen naar behoeften' van het communistisch anarchisme. Marxisten die dezelfde leuzen hanteerden spraken van het socialistische en het communistische stadium. Terug naar 'beloning naar prestatie'. Wat heb je er aan als je niet afspreekt wat een prestatie is en hoe je die meet?

Lang geleden volgde ik college sociologie bij professor De Hollander. Hij had de gewoonte af en toe een vraag op zijn gehoor af te vuren. Zo ontspon zich eens de volgende dialoog.

– Wat is de grootste uitdaging waar elke menselijke samenleving voor staat?

– ?????

– De grootste uitdaging is de opvang en de aanpassing van de permanente invasie van absolute barbaren waar elke samenleving mee te maken heeft.

– ????!!!!

– De opvang, opvoeding en disciplinering van de baby's en kinderen. Bij geen enkel ander dier kost het groot brengen van de nakomelingen zoveel tijd en energie als bij de mens.

De grootste prestatie is het opvoeden van deze absolute barbaren. In onze samenleving – en alle andere – is dat

nog primair de taak van de moeders. Daarna komen de kleuterleidsters, onderwijzers, leraren, enzovoort. En wat krijgen die voor hun prestaties?
Opvoeden is voor alles een sociale taak. Bij 'beloning naar prestatie' gaat het om individuen. De prestatie die zij geleverd hebben is vooral dat zij al veel geld verdiend hebben. Veel geld verdienen wordt in onze samenleving inderdaad beloond met meer geld. Ook al heeft men de samenleving, zoals nu de bankiers, een hoop kwaad berokkend.

PRIVATISERING

In de eerste uren van het jaar 2000 stierf, meer dan honderd jaar oud, Arthur Lehning. Hij zal een jaar of twintig geweest zijn toen hij in Berlijn economie ging studeren bij Werner Sombart. Het eerste wat hij op diens eerste college te horen kreeg was: 'Het doel van een schoenenfabriek is niet het maken van schoenen maar het behalen van winst'. Tachtig jaar lang heeft Lehning dit doorverteld. Vrijwel geen hond heeft geluisterd.
Nu, tien jaar na zijn dood, weet heel Nederland dat de spoorwegen er niet zijn om reizigers te vervoeren ('vlug, veilig en voordelig' zoals de leus vroeger luidde) maar om winst te behalen. Ziekenhuizen zijn er niet om mensen beter te maken, maar om afgerekend te worden op prestaties. Voor onderwijsinstellingen, bejaardenhuizen, posterijen en dergelijke geldt hetzelfde.
Na de val van de Berlijnse muur en het failliet van het boljewistisch (communistisch) systeem van de Sovjet-Unie is de publieke sector van het openbare leven geprivatiseerd en overgeleverd aan de markt. *Paradoxaal genoeg leidde dit tot bolsjewisering van de samenleving.*
Dictatuur en totalitarisme worden meestal geassocieerd met schendingen van mensenrechten, concentratiekampen en dergelijke. Terecht. Maar het gaat dieper, het tast de samenleving aan en atomiseert en conformeert de mensen.
Ik heb het voorrecht gehad bevriend te zijn geweest met verschillende slavisten die Rusland goed kenden. Eén van hen zei mij eens na een bezoek aan de Sovjet-Unie, betrekkelijk kort voor de val van het communisme, 'de mensen worden steeds kwader'. Waarom? Er wordt hen van alles beloofd maar er verbetert niets, integendeel alles stagneert. In winkels en restaurants, in het hele onderlinge verkeer is men onbeschoft en agressief. Het systeem vreet diep door in de mentaliteit van de mensen, die geen burgers maar onderdanen zijn.
De communistische planeconomie was een bevelseconomie. Daarin wordt men afgerekend op prestatie. Men moet de doelstellingen van het plan bereiken anders ben je de pineut, wordt je gestraft. Overtref je het plan dan maak je promotie. Het gevolg is dat er aan alle kanten gesjoemeld wordt met de prestaties. Als de cijfers van het plan op papier maar gehaald worden. Consumptieartikelen en dienstverlening worden dan van inferieure kwaliteit; op onderhoud en veiligheid wordt bespaard, met vervuiling van het milieu houdt men geen rekening.
Het 'afrekenen op prestatie' in het publieke domein welke aan een onvrije markt is overgeleverd heeft hetzelfde effect. Ook hier wordt aan alle kanten met de prestaties waarop men 'afgerekend' wordt, geknoeid. Normen en eisen worden bijgesteld, in het onderwijs, in de zorgsector, bij de spoorwegen, in de nutsbedrijven en ga maar door. 'De klant is koning', deze leus is verdwenen. De klant is onderdaan en krijgt dezelfde mentaliteit als de vroegere Sovjetonderdaan.
Na acht jaar Paars, waaronder de afbraak van de publieke sector krachtig werd doorgevoerd zei premier Kok van de PvdA: 'Nederland is nog nooit zo rijk geweest'. Dat was niet waar. Dat was onwaar. Is Kok dan een leugenaar? Was dat maar waar!
Een leugenaar weet dat hij liegt. Hij kent de waarheid. Kok was volstrekt eerlijk. Hij weet alleen niet wat de rijkdom van Nederland inhoudt. Voor hem is het een optelsom van de rijkdommen – de inkomsten en de bezittingen, alles in geld uitgedrukt – van alle individuele mensen die in Nederland wonen. Dit is de gezamenlijke rijkdom van de Nederlanders.

GEMEENSCHAP

De rijkdom van Nederland is iets geheel anders. Het is in de eerste plaats het feit dat in het verloop van meer dan duizend jaar door tientallen generaties een wereldwonder is geschapen. Een samenhangend systeem van dijken, polders, kanalen, sloten, getemde rivieren, sluizen, dammen, stoomgemalen en van wat al niet; dankzij dit wonder wordt Nederland niet door zee en rivieren vernietigd.
Verder bestaat die rijkdom uit het feit dat alle huizen voorzien zijn van gas, water, elektriciteit; dat er scholen zijn waar iedereen leert lezen, schrijven en rekenen, dat er voortgezet, hoger en wetenschappelijk onderwijs is; dat er wegen, spoorwegen, treinen en bussen zijn die regelmatig, vaak en op tijd rijden, dat er gezondheidszorg en bejaardenzorg is; dat je veilig over straat kan, enzovoorts.
Aangezien al deze zaken als vanzelfsprekend worden gezien realiseren we ons nauwelijks deze rijkdom. Een aardig voorbeeld van het wel beseffen geeft Ayaan Hirsi Ali in haar memoires. Met het plan voor ogen om in Nederland asiel aan te vragen zit zij in een hotel. Van daaruit gaat zij de stad verkennen. Goed opletten zodat ik de weg terug kan vinden, denkt zij. Tot zij ziet dat op er op elke straathoek straatnaambordjes zijn bevestigd. Wat praktisch, denkt zij, en: wat een rijkdom.
Zo is het. De rijkdom van een land is de rijkdom van een gemeenschap. Die rijkdom is nog steeds zeer groot. Die rijkdom gaat wel hard achteruit, in het onderwijs, de veiligheid, de zorg, het vervoer.
Voor de Tweede Wereldoorlog kwam je in brochures van sociaal-democraten het woord *gemeenschap* om de drie bladzijden tegen. (Tenzij het een rede was van Koos Vorrink de leider van de AJC, de jongerenorganisatie. Dan kwam je het woord gemeenschap drie maal op één pagina tegen. Boze tongen beweerden ook wel dat Koos nogal eens gemeenschap had met oudere meisjes uit die AJC, al geloof ik dat Marx iets anders verstond onder de eenheid van theorie en praktijk.)
Het denken over en in de term gemeenschap is in de Partij van de Arbeid en bij haar buitenlandse zusterpartijen vrijwel verdwenen. Zo zeer, dat men het teruglopen van de rijkdom van de gemeenschap niet echt opgemerkt heeft en er geen antwoord op heeft. Met fatale gevolgen voor die partijen zelf. En voor de gemeenschap. Ik zie hier zelfs een verklaring in voor het feit dat de meerderheid van de mensen zegt tevreden te zijn over hun eigen leven, zelfs gelukkig en tegelijkertijd vol kritiek zit over de samenleving en steeds ontevredener

wordt. Kwaadheid en agressie zijn het gevolg. Zoals in Rusland in de tijd van het stagnerend bolsjewisme.

AFWENTELEN

Uitbuiting stond eens centraal in het socialistische denken. De klassenstrijd was erop gebaseerd. Maar wat was het precies? Het betekende dat de kosten van het produceren voor een goed deel werden afgewenteld op de arbeiders. Daardoor kon de kapitalist winst maken en met die winst kon hij investeren, de productie uitbreiden. *Uitbuiten is afwentelen van de kosten.*

Dat afwentelen hoeft echter niet automatisch op de arbeiders of alleen op de arbeiders te gebeuren. Je kan de kosten ook afwentelen op de consument die teveel betaalt voor de producten. Of op het milieu, dat wil zeggen op de toekomst en de komende generaties. Of op de samenleving, de gemeenschap, als geheel. In feite vindt afwenteling op al deze manieren plaats. Niemand, en zeker de staat niet, heeft greep op de kosten van de afwenteling.

'De vervuiler betaalt' is een schone leus. De wereld wordt er echter niet schoner door. Welke vervuiler heeft de problemen van de CO2 veroorzaakt en wat moet hij betalen? Hoe zit het met de bewijslast? En wie betaalt als de vervuiler vanwege de kosten failliet gaat of een sterfhuisconstructie achter de hand heeft? De kosten van het afwentelen zijn niet echt te berekenen, laat staan te begroten.

Bij onderwijsinstellingen is het afwentelen duidelijk. Op reorganisaties en fusies zijn enorm veel leerkrachten die best nog een tijd op de oude voet hadden willen doorgaan, afgeknapt. Ze kregen, zeker in jaren dat het economisch voor de wind ging, vaak riante oprotpremies. Maar wie betaalde die? Niet de onderwijsinstellingen. De afvloeiingsregelingen werden afgewenteld op de gemeenschap.

Ander terrein. Een bedrijf laat werknemers afvloeien. Dat komt de winst ten goede. En de staat, want hogere winsten leveren meer belastingopbrengsten op. Maar er is een vangnet voor de afgevloeide werknemers. Dat kost geld. Die kosten worden afgewenteld op de samenleving (al dan niet direct via de staat). Voor het bedrijf was het afvloeien voordelig en rationeel. Maar voor de samenleving? Niemand die het weet. Het wordt niet berekend.

Er zijn ook geen meetinstrumenten voor. Een analyse is ook niet makkelijk. Waren de werknemers aan het werk gebleven dan had het bedrijf misschien de concurrentie niet volgehouden, was failliet gegaan en dan waren alle werknemers – ook al was het maar tijdelijk – in vangnetten terecht gekomen. Een rationele berekening is voor de individuele onderneming mogelijk. Voor de samenleving niet.

Het gevolg van alle afwentelingmechanismen is dat de sociaal economische analyses vol onzekerheden zitten en – ook al zijn ze afkomstig van knappe koppen – tegenstrijdig zijn. De vele elkaar tegensprekende commentaren inzake de creditcrisis tonen het aan.

Het lijkt mij wel evident dat de gevolgen van het afwentelen groter worden – en fataler! – naarmate ondernemingen en instellingen groter worden. Kleinschaligheid, met minder afwenteling, betaalt zichzelf.

Voor *de AS* nr. 106 schreef ik een artikel 'De pincode van Kropotkin' waarin ik Paul Krugman citeerde. 'Een verbetering van één procent van de dienstenproductiviteit is drie en half keer zoveel waard als eenzelfde productieverbetering in de industrie.' Ik vrees echter dat de financiële bezuinigingsoperatie die de politiek nodig acht om de gevolgen van de witte boordencriminaliteit van de bankiers op te vangen ten koste gaat van de dienstenproductiviteit en dus afgewenteld wordt op de gemeenschap.

CRISIS EN SYSTEEM

Over één zaak lijken alle commentatoren het wel eens te zijn. Je had niet kunnen voorzien dat er een financieel debacle aan zou komen. Als dat juist is, dan is de conclusie des te erger voor het systeem.

Ik plaats er echter een vraagteken bij. Was het werkelijk niet te voorzien dat het eens fout zou gaan? Ik zou de stelling willen verdedigen dat iedereen het had kunnen zien aankomen. Waarom? Wel, als ik het had kunnen zien aankomen dan had iedereen het gekund. Ik zeg niet dat ik het heb zien aankomen, wel dat ik het gekund had.

Een aantal jaren geleden vertelde mijn vrouw dat zij zojuist op de radio had gehoord dat een jongen van rond de dertig jaar in Singapore de grote Engelse bank waarvoor hij werkte voor, als ik het goed heb, anderhalf miljard had getild. Het geld was weg. Mijn reactie luidde ongeveer: 'Het is niet waar! Dat kan toch niet? Nou, wel een slimme jongen.' Vermoedelijk een zeer modale reactie. Goed, de jongen verdween in de gevangenis. De bank nam maatregelen om herhaling te voorkomen (inmiddels is het op grotere schaal herhaald in Parijs en New York). Het was een incident geweest. Zaak gesloten.

Tot zover alles oké. Maar niemand, ik dus ook niet, die hardop dacht 'zeg mij wat uw incidenten zijn en ik zeg u wie gij zijt'. Als een man zijn vrouw met een gebroken neus, een arm uit de kom en een blauw oog het ziekenhuis in slaat dan is dat een incident. Hij zal zoiets niet dagelijks doen. Maar huiselijk geweld is wel systeem in dit huwelijk. Zo zegt het feit dat een man van rond de dertig beslissingen kon nemen over zoveel geld (dat niet van hem is) iets over het systeem.

Het economische systeem in zijn geheel staat absoluut niet ter discussie. Je krijgt zelfs de indruk dat het makkelijker is om de gevolgen van de opwarming van de aarde op te vangen en zelfs om het klimaat te beheersen, dan om het economische stelsel fundamenteel te veranderen. Men is er alleen op uit om het kapitalisme te repareren. De banken die de recessie veroorzaakt hebben mogen onder geen beding op grote schaal failliet gaan want dan bezwijkt het systeem. Misschien wijst dit wel op een veel fundamenteler failliet.

De kracht van het kapitalisme zit namelijk in het faillissement. Dankzij het faillissement gaat het kapitalisme niet failliet. Het systeem is republikeins. In een republiek kunnen presidenten en politici afgezet worden zonder dat dit de staatsvorm bedreigt. Wordt een koning afgezet dan staat meteen de monarchie ter discussie. Gaat in het kapitalisme een onderneming failliet dan nemen andere ondernemingen het over; het systeem van vrij ondernemerschap blijft in tact. Het systeem corrigeert op dit punt als het ware zichzelf.

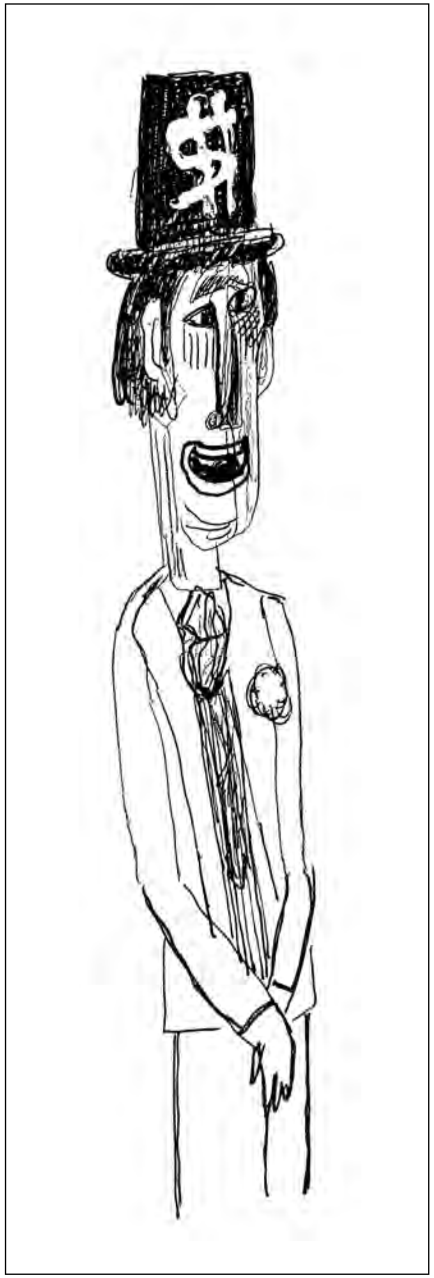
Zo'n zelfcorrectie is thans verdwenen. De banken kunnen rustig doorgaan met hun praktijken, inclusief de bonussen end. Gaat het weer mis dan zijn opnieuw de mensen, spaarders, belastingbetalers en de gemeenschap de dupe.

Zelfs het idee om de oude postbank te

herstellen – onder beheer van bij voorbeeld de vakbeweging en consumentenorganisaties – waarop alle lonen en salarissen gestort worden en je vrij risicoloos kan sparen, heb ik niet gehoord. Je zou dan zelf kunnen bepalen of je naar een commerciëlere bank wilt voor beleggen of meer rente. Hoezeer de klant bij de bank onderdaan is geworden blijkt bij bankovernames. Hem of haar wordt niet gevraagd of hij/zij mee wil gaan naar de nieuwe bank. Je worden gewoon mee overgenomen. Een expliciete instemming van de individuele rekeninghouder zou misschien een rem zijn op vijandige overnames. Ook deze 'de klant is koning' gedachte heb ik nergens vernomen.

Kortom er is geen sprake van een crisis in het systeem maar van een crisis van het systeem. Ik wil niet beweren dat ik er een antwoord op heb. Wel dat, om een antwoord te vinden, je moet kijken naar de drie stellingen die ik hierboven heb aangesneden.

In het reeds genoemde artikel uit 'De pincode van Kropotkin' pleitte ik voor een distributiesysteem voor een pakket goederen die *iedereen* via een pincode *gratis* kon krijgen. Goederen die daarnaast gewoon op de markt waren. Ik dacht aan verhandelbare bonnen voor benzine, een aantal kilometers voor spoorreizen, een bedrag voor toegangskaarten voor sport en cultuurevenementen enzovoort. De pincodebonnen zouden ook verhandelbaar zijn zodat iedereen een stuk koopkracht in handen kreeg. Dat zou de gelijkheid op de markt vergroten. Utopisch? Vast wel. Maar wel een utopie die uitgaat van de gemeenschap.



CRISIS: OVER HERFEODALISERING EN NOODTOESTANDSKAPITALISME

André de Raaij

Enterprise – zo heette de treinverbinding tussen Dublin en Belfast, en zij werd als 'nieuw' aangeprezen. Omdat ik niet zag of er klasseverschil in de trein was, en omdat de wagon waar ik instapte nieuw was – zoals verwacht, voor een nieuwe verbinding, en omdat de naam van de verbinding geloof in de Democratische Markteconomie uitstraalde ging ik argeloos zitten – lekker veel beenruimte. Argeloos at ik mijn zelfmeegebrachte kuch terwijl intussen knipmessende oberachtige types kranten uitdeelden en aan wie het wenste whisky inschonken. Het was mij nog veel te vroeg voor drank, en ik begon wel enigszins te twijfelen. 'Weet u zeker of ik in deze trein goed zit?' vroeg ik een van de obers – het viel mij trouwens op dat zij mij negeerden. Hij keek aandachtig naar mijn kaartje en prees mij gelukkig dat er nog geen conducteur was geweest want dat zou mij zeker tien pond extra gekost hebben. Ik kon vertrekken naar een wagon met kapotte bekleding en weinig beenruimte, twee maal twee mensen tegenover elkaar, typerend voor treinen in het Verenigd Koninkrijk. Eigenlijk was tien pond verschil als je de whiskey en de kranten bij de ruime zitplaats voegde niet indrukwekkend véél meer. En een op de vier compartimenten had een ober. Als dit geen door de EU gesubsidieerd werkverschaffingsproject was, wat dan wel (grensoverschrijdend! werkverruimend!)?

En het is gesimuleerde arbeid: voor een ritje van zo'n tweeëneenhalf uur mag ter plaatse ingeschonken whiskey uit een echt glas en een aangeleverde krant waarachtig onder het hoofdje 'overbodige luxe' geplaatst worden. Het gaat er ook niet om of dit een noodzakelijke of wenselijke dienst is: het is werk voor de armoedzaaiers die de rijken, die blijkbaar niet zo heel veel extra betalen en de kosten ongetwijfeld kunnen declareren, bedienen. Het werk is vergelijkbaar met diensten geleverd op een miljonairsbeurs of een speciaal diner voor partijdonors, 995 dollar per couvert, met gratis en voor niets armoedzaaiers erbij die komen protesteren voor de deur of desnoods in de hal van het hotel-restaurant. Hoe gerechtvaardigd ook, mij intrigeert niet zozeer wat die demonstranten vinden. Wat gaat er om in degenen die dit werk verrichten, gesimuleerde arbeid, iets waarover je in je handjes mag knijpen dat je er meer bij krijgt dan het bestaansminimum van een uitkering – maar het kan nog steeds best het mimimumloon zijn, en het is zelfs denkbaar in deze duistere tijden dat het om een werkervaringsplaats met behoud van uitkering zou gaan.

De gesimuleerde arbeid is magistraal gesignaleerd door de chroniqueurs van drie decennia Nederland, Kees van Kooten en Wim de Bie. Zij brachten bij wijze van werkverruimende maatregel de Professionele Praatjesmakers de straat op. Moesten voor een gevoel van saamhorigheid en veiligheid zorgen in winkelstraten en dergelijke. Repertoire: 'Alles goed? Alles thuis ook goed? Prettige dag verder.' Helaas zet een dergelijke schets geen beleidsmedewerker of bestuurder beschaamd in de strafhoek over de vele simulatievormen van arbeid: stadswachten, fietsenparkeerplaatsbeheerders, verkeersregelaars,

overvalcommando's van controleurs in het openbaar vervoer enzovoort.* En dus obers, serveersters, keukenpersoneel en niet te vergeten bewakers bij bezigheden van de rijken: beurzen, etentjes, treinreizen. Het Arbeidsbureau werft inmiddels onder de naam Centrum voor Werk en Inkomen loontrekkenden maar ook Zelfstandige Ondernemers Zonder Personeel. Gay of straight mag je heren gaan verwennen, geen salarisindicatie, niet schrikken van intiem contact, voor dames geldt: ondergoed ongewenst. U vindt het op werk.nl.

De zorgwekkende vanzelfsprekendheid waarmee deze 'arbeid' wordt 'aangeboden' door een overheid die zich vroom zegt in te zetten voor het gezin en tegen vrouwenhandel wekt de indruk dat de postindustriële samenleving waarvandaan inmiddels ook heel wat kantoorwerk wordt geëxporteerd een herfeodalisering ondergaat. De loonverhouding lijkt zelfs op vallen te staan: als ober ben je Zelfstandige Zonder Personeel (fooien dienen afgestaan aan het bemiddelingsbureau). Toch is de kapitaalsverhouding onbestaanbaar zonder loonslavernij. De eenvoudige waarheid blijft geldig, juist in het door consumptie aangedreven kapitalisme: de kapitalist is dol op massaconsumptie, maar het loon dat hiertoe dient moet maar door de anderen verstrekt worden.

Vooral in de VS, maar natuurlijk niet alleen daar, leek het lang goed te gaan, totdat de zeepbel van het onbeperkte krediet barstte. Een klein wonder: in de gestuurde openbaarheid werd plotseling het woord *kapitalisme* weer gehoord, overigens reden tot argwaan. Vooral als het in de kas graaien, de zelfverrijking in de vorm van bonussen van het managerdom, als bliksemafleider dient. Zeker, het is ongepast, smakeloos en wat niet, maar het heeft niets met de oorzaken te maken. En de enkeling die kon of wilde uitleggen dat het om een structurele en blijvende crisis gaat werd schielijk afgedaan als zwartkijker en 'we' kennen alweer groei, baanloze groei. Uitleg ontbreekt. Inmiddels stevent het instituut *staat* af op faillissement – en wat dan? Vreemde dagen hebben ons gevonden…

Bij het uitbreken van de crisis brachten kameraden van het Duits-Oostenrijkse gezelschap *Krisis* ('denktank' hoort bij rechts, nietwaar?) een tekst uit die voor wijde verspreiding en ter vertaling werd aanbevolen. In de tekst wordt de crisis van de arbeid en het krediet overtuigend als structureel geschetst. In feite is de crisis al aan de gang sinds het begin van de jaren zeventig, toen de 'gouden tijd' van het kapitalisme ten einde liep, een kleine veertig jaar nu. In marxiaanse termen: het wordt steeds moeilijker meerwaarde te realiseren (*Verwertung*). Ik bied de door mij vertaalde tekst hieronder ter kennisneming aan.

CRISIS VAN DE ARBEID

Er waart een nieuwe dolkstootlegende rond: 'onze economie' is ten offer gevallen aan de grenzeloze hebzucht van een handvol bankiers en speculanten. Vetgemest door het goedkope geld van de centrale bank van de VS en gesteund door onverantwoordelijke politici zouden zij de wereld naar de rand van de afgrond geleid hebben, terwijl de eerlijke mensen weer eens de sufferds zouden zijn.

Niets is feitelijk zo onwaar en ideologisch zo gevaarlijk als deze via alle kanalen van de publieke opinie verbreide schets van de situatie. De enorme inflatie van de financiële markten is niet

oorzaak van de ellende, maar was zelf al een uitwijkmanoeuvre voor de fundamentele crisis waarmee de kapitalistische maatschappij al sinds de jaren zeventig te kampen heeft. Toen eindigde met de naoorlogse hausse een lange periode van zichzelf in standhoudende economische groei, die de uitbreiding en veralgemening van de industriële productiewijze in nieuwe sectoren zoals de autoproductie als basis had. Voor de massale productie van consumptiegoederen waren in de jaren vijftig en zestig massa´s extra arbeidskrachten nodig die er loon en de kost mee verdienden en zich zo de massaconsumptiegoederen ook konden veroorloven. Sindsdien heeft de alomvattende rationalisering in de kernsectoren van de productie voor de wereldmarkt, die steeds meer arbeidskrachten door geautomatiseerde processen vervangt, dit mechanisme verwoest en daarmee de voorwaarde voor een door de echte economie aangedreven hausse. De klassiek kapitalistische crisis is afgelost door de fundamentele crisis van de arbeid.

Het behoort tot de krankzinnige contradicties van de kapitalistische productiewijze dat de enorme sprong vooruit in productiviteit door de 'micro-electronische revolutie' niet bij benadering een goed leven voor allen mogelijk gemaakt heeft. De arbeid werd geïntensiveerd, het arbeidstempo verhoogd en de prestatiedruk verhoogd. Wereldwijd moeten steeds meer mensen zich op de slechtste condities te koop aanbieden, omdat hun arbeidskracht gemeten naar het geldende productiviteitsniveau steeds minder waard wordt.

Tot de contradicties van het kapitalisme behoort echter ook, dat het zich daarmee aan zijn eigen fundamenten onttrekt. Want een maatschappij, die op de uitbuiting van de menselijke arbeidskracht berust, stuit op haar structurele grenzen, als zij deze arbeidskracht in toenemende mate overbodig maakt. De dynamiek van de wereldeconomie wordt al meer dan dertig jaar door een steeds zwaarder opblazen van speculatie en krediet ('fictief kapitaal') op gang gehouden.

Het kapitaal is uitgeweken naar de financiële markten omdat de echte economie niet voldoende expansiemogelijkheden meer bood. De staten staken zich in de schulden om hun begrotingen dekkend te krijgen en steeds meer mensen financierden hun consumptie direct of indirect op de pof. Zo werd de financiële sector 'basisindustrie' van de wereldmarkt en motor van de kapitalistische groei. De veelgeprezen echte economie is dus niet door de financiële sector in de verdrukking gebracht. Integendeel: zij kon alleen nog als haar aanhangsel opbloeien. Het Chinese economische wonder en de exportwereldkampioen Duitsland zouden zonder de reusachtige mondiale schuldenkringloop van de laatste decennia met de VS in het centrum niet mogelijk geweest zijn.

STAGFLATIE

De grenzen van deze manier om de crisis uit te stellen zijn nu bereikt. Dit is geen reden tot blijdschap. De gevolgen zullen dramatisch zijn. Want nu ontlaadt zich het gehele opgepropte potentieel aan crisis en waardeverlies met volle kracht. De politiek heeft ten hoogste invloed op het tempo en het verloop van dit proces. Waarachtig tegenhouden kan zij het niet. Ofwel de 'reddingspakketten' ter waarde van biljoenen verdampen en de crisis zet door in de echte

economie, met fatale gevolgen. Of ze 'graaien' nog een keer en exorbitant stijgende staatsschulden zullen het gevolg zijn, waarna de volgende, nog grotere val in de crisis in de naaste toekomst opduikt. De terugkeer van de 'stagflatie' – tegelijkertijd chronische recessie en galopperende inflatie – op een veel hoger niveau dan in de jaren zeventig tekent zich nu al af.
Zijn in de laatste decennia de inkomsten uit lonen massief omlaaggedrukt, de arbeidsomstandigheden precair gemaakt en grote delen van de publieke sector geprivatiseerd, nu zal een onvoorstelbaar groot en verder groeiend deel van de mensheid eenvoudigweg 'overtollig' verklaard worden. De zo vaak genoemde 'nieuwe rol van de staat' zal niet in het herstel van een 'Rijnlands kapitalisme' van de jaren zestig met volledige werkgelegenheid en groeiende welvaart bestaan, maar in het organiseren en beheren van het sociale, racistische en nationalistische uitsluitingsmechanisme. De terugkeer van de 'regulering' en het 'staatskapitalisme' is alleen nog denkbaar in de vorm van een autoritair en repressief noodtoestandsbewind.

De huidige crisis van de financiële markt markeert het keerpunt in het tijdperk van het fictieve kapitaal en daarmee bereikt de fundamentele crisis van het kapitalisme, die zich al in de jaren zeventig aftekende, een nieuw stadium. Deze crisis is niet slechts de crisis van een specifiek 'Angelsaksisch systeem' van het 'neoliberalisme', zoals onder mobilisering van anti-Amerikaanse gevoelens met deels duidelijk antisemitische ondertoon overal beweerd wordt.

RIJKDOM

Veeleer blijkt nu dat de wereld voor de armzalige kapitalistische productiewijze veel te rijk is. Dat de maatschappij uiteen moet vallen, verwilderen en in ellende, geweld en irrationaliteit vervallen moet, wanneer het niet lukt, deze productiewijze te overwinnen. Niet de 'speculanten' en de financiële markten zijn het probleem, maar de waanzin van een maatschappij, die rijkdom slechts als afvalproduct van geslaagde verwerkelijking van echte of fictieve kapitaalrealisatie beschouwt. Een terugkeer naar een schijnbaar solide, op de inzet van massalegers van de arbeid gebaseerd kapitalisme is noch mogelijk noch nastrevenswaardig.
Ieder offer dat nu verlangd wordt om de (zelf-)vernietigende dynamiek van deze waanzinnige productie- en levenswijze nog aan de gang te houden, is een hoon tegen het goede leven, dat allang mogelijk zou zijn; in een maatschappij voorbij warenproductie, geld en staat. De crisis roept de vraag op over het systeem. Het komt er op aan, haar te beantwoorden.

NOOT

*De definitieve afrekening met deze gesimuleerde arbeid is gedaan door Lex Wouterloot, Arbeidssimulatie als verplichte volksscholing, in: *Arcade* 5, p.7-14. Ook op het internet (stop titel in zoekmachine).

'CRISIS? ONZIN, LEUGEN EN VERRAAD!'

Reacties van Nederlandse anarchisten op de crisis in de jaren dertig

Martin Smit

De New Yorkse beurskrach van 1929 en de daarop volgende inflatie veroorzaakten een wereldwijde crisis. Miljoenen arbeiders in de VS en Europa gingen zware tijden tegemoet: armoede, werkloosheid, kou en honger. Bekend zijn de beelden van lange rijen werklozen voor het stempelloket, de foto van een man met een bord om zijn nek met de tekst Wie geeft mij werk?*, een rij mensen voor een gaarkeuken, een kind dat het laatste restje soep oplepelt uit een ketel.*
De crisis van de jaren dertig bracht tevens de opkomst van het fascisme met zich mee en zou uiteindelijk uitlopen op diverse koloniale oorlogen, de Spaanse burgeroorlog en de Tweede Wereldoorlog.
Het zou interessant zijn te onderzoeken hoe in Nederland door de anarchistische beweging, in al haar facetten, is gereageerd op de crisis van toen: hoe werd deze geanalyseerd, welke verwachtingen waren er voor de toekomst, welke oplossingen zag men? Hoe zag men de crisis in relatie tot de opkomst van het fascisme en nationaal-socialisme en hoe reëel werd de dreiging van een komende oorlog gezien?
Een dergelijke uitgebreide studie is in het kader van deze AS *niet mogelijk, maar een aantal anarchistische publicaties uit de crisistijd, geeft een representatief antwoord op bovengenoemde vragen. Anarchosyndicalist Arthur Müller Lehning (actief in het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond), propagandist Anton Constandse (geen aanhanger van het anarchosyndicalisme), domimee NJC Schermerhorn (een belangrijk voorman van de antimilitaristische organisatie IAMV), Albert de Jong (redacteur van De Syndicalist), en activist Piet Kooijman, schreven over de crisis van die jaren, haar oorzaken en gevolgen en zagen eigenlijk maar één oplossing.*

In het kerstnummer van *De Wapens Neder* van 1931 zijn twee foto's naast elkaar geplaatst: de eerste, met als kop *De vorsten*, toont de koninklijke familie en heeft als onderschrift: 'Van deze welvarende familie, bestaande uit man, vrouw, dochter en schoonmoeder, heeft de vrouw een staatsbetrekking à 1.200.000 gulden per jaar (naar een achturige werkdag gerekend 500 gulden per uur), de moeder een staatspensioen van 300.000 gulden en de dochter een toelage van 200.000 gulden.' Op de tweede foto, getiteld *Hun volk*, is een arbeidersgezin te zien op een krappe zolderwoning driehoogachter. Het onderschrift luidt: 'Er zijn in Nederland driehonderdduizend werklozen. Tenminste vijftigduizend van hen ontvangen niets. Op het platteland bestaan in tal van plaatsen uitkeringen aan werkloze gezinnen van zeven of acht gulden per week (…).'
De strekking van foto's en onderschriften is duidelijk: de bourgeoisie vaart wel bij de crisis en de arbeidende bevolking is de dupe. De crisis is een versterking van de ongelijke situatie die er in

de maatschappij bestaat: de productiemiddelen zijn in handen van enkelen, maar de arbeidende bevolking die de producten vervaardigt, wordt letterlijk afgescheept met een hongerloontje.

WINST

'De crisis in het kapitalisme is geen toevallig accident,' schrijft Arthur Müller Lehning in een artikel in hetzelfde nummer van *De Wapens Neder*, maar is een 'wetmatig gevolg' van het kapitalistische produktiesysteem. Immers, door het steeds maar opvoeren van de productie, zo stelt Lehning, moet ook de afzetmarkt vergroot worden. Wanneer het kapitalistische systeem echter haar producten niet meer kwijt kan, de producenten 'geen mogelijkheid weten het geproduceerde met winst te verkopen', ontstaat een crisis.
In zijn brochure *Crisis, Christendom en Jodenvervolging* (1933) uit Anton Constandse zich in soortgelijke bewoordingen: het kapitalistische systeem heeft maar één doel, namelijk het maken van winst. Lehning haalt in zijn brochure *Rationalisatie en de 6 urige werkdag* (1931), de Duitse econoom Sombart aan, die de machinaties van het kapitalistische systeem terugbrengt tot: 'Een schoenenfabriek is niet een fabriek om schoenen, maar om winst te maken'. Om het systeem in stand te houden, moet de productie worden opgevoerd en moeten de arbeidskosten zo laag mogelijk worden gehouden. Dat kan door modernere productiemethoden, meer mechanisatie en 'rationalisatie' (besparingen op productie- en arbeidskosten). 'Het noodlot van het kapitalisme echter is, dat het zich voortdurend moet uitbreiden', schrijft Constandse.
Lehning beschrijft hoe het westerse kapitalistische systeem elders nieuwe afzetmarkten probeert te vinden wanneer de eigen markt het aanbod niet meer kan opslorpen. 'De jacht op koloniën begint', schrijft hij. In wat tegenwoordig de derde wereld wordt genoemd, zal het kapitalisme nieuwe afzetmarkten creëren, waarbij de kapitalistische staten elkaars afzetgebieden zullen betwisten. Het gevolg is, simpel gesteld, oorlog.
Maar ook oorlog is een wetmatigheid van het systeem: na een oorlog herstelt het systeem en begint de cyclus opnieuw. Er is echter een nieuwe factor in dit geheel, zo stelt Lehning: de opkomst van onderdrukte volken op het strijdtoneel, die het koloniale juk van zich proberen af te werpen en nationale onafhankelijkheid eisen. Volken die daarin slagen, creëren echter gewoonlijk een nieuwe imperialistische macht, die vervolgens met de westerse machten zal wedijveren, waardoor de concurrentie in het 'kapitalistische wereldproces' toeneemt. Met andere woorden, ook deze factor is zal mede leiden tot de 'onvermijdelijke crisis van het kapitalisme: de oorlog', aldus Lehning.

FASCISME

Zowel Lehning als Constandse merken op dat het kapitalisme weliswaar in haar geschiedenis eerdere crises heeft gekend. Deze is zij echter telkens weer te boven gekomen. Beiden zien echter in deze nieuwe crisis, het einde van het kapitalisme doorschemeren. Lehning schrijft: 'Deze crisis onderscheidt zich van alle vroegere in het kapitalisme door zijn *hevigheid*, door zijn *omvang*, èn door de *moeilijkheden ze te boven te komen*.' Met name de opkomst van het kapitalisme in Azië is hiervan de oorzaak, zo stelt hij.
Het kapitalisme is geen eeuwig systeem, schrijft Constandse. Het heeft zich te veel uitgebreid en kan nu niet langer op eigen grond haar expansiedrift exploiteren. Hij noemt de crisis dan ook een 'ondergangs-crisis': 'De ongekende hevigheid en de duur der crisis bewijzen, *dat de doodsstrijd van het kapitalisme is aangebroken gepaard gaande met ontstellende catastrofes*.'
Constandse doelt daarmee niet alleen op de onvermijdelijke oorlog, maar ook op de opkomst van het fascisme. De voedingsbodem daarvan ligt niet alleen in de crisis, zo stelt hij, maar is ook terug te voeren op de 'geestelijke conjunctuur': een situatie in de samenleving die de mensen rijp en vatbaar heeft gemaakt voor de ideeën van het fascisme, een direct gevolg van de opstelling van bourgeoisie en kerk. Machthebbers die zich bedreigd voelen in hun positie, kiezen nu eenmaal voor de aanval, bij voorkeur op zwakke stromingen of groeperingen, met de oorlog als laatste argument. De afkalvende belangstelling voor het geloof, de opkomst van de sociaal-democratie en het Sovjetcommunisme, leken een bedreiging te vormen voor het nationalistische en kapitalistische gedachtengoed. Antisocialistische en antisemitische denkbeelden worden geprojecteerd op groepen die in de ogen van de machthebbers, een bedreiging voor de staat vormen, in Duitsland met name de joodse bevolkingsgroep.
Constandse acht de rol van de kerken hierin uiterst dubieus. De katholieke kerk in Duitsland heeft immers keurig afgewacht welke stroming de overhand zou krijgen en heeft zich daarin gevoegd, zonder ook maar een woord van protest te laten horen tegen de jodenvervolging. En de lutherse kerk deed wat zij altijd gedaan heeft: het steunen van het Duitse nationalisme en militarisme, zo stelt Constandse. En dat zal leiden tot 'een periode van oorlogen, hongersnoden, verwildering en ontreddering…'

VOORHOEDE

Ook de antimilitaristische dominee Schermerhorn is, in een artikel in *Het Nieuwe Leven* (1932), van mening dat de crisis niet tijdelijk is, en dat deze zal uitlopen op 'het ineenstorten… van de maatschappelijke orde'. 'Het kapitalistisch stelsel loopt vast', schrijft hij.
Naast de economische crisis, is er een geestelijke crisis, meent hij. Schermerhorn schetst in zijn artikel een aantal crises in voorbije eeuwen, onder andere in het Romeinse Rijk en in de Middeleeuwen. In beide gevallen ging aan het ontstaan van een nieuwe maatschappelijke orde, een periode van 'economische en geestelijke ineenstorting' vooraf. Een nieuwe maatschappelijke orde, een verbetering in economisch opzicht in vergelijking met die daarvoor, ging altijd gepaard met een progressieve geestelijke ontwikkeling.
De mensheid constateert dat nieuwe, hogere geestelijke waarden die zij nastreeft, niet meer in overeenstemming zijn met de waarden van de huidige economische orde. De crisis moet dus wel een voorbijgaand verschijnsel zijn, wat onherroepelijk leidt tot een nieuwe maatschappelijke orde.

Door de eeuwen heen is in de samenleving een voortdurende strijd gaande tussen twee grote beginselen: gezag en vrijheid, een strijd die culmineert in tijden van economische en geestelijke crisis. Telkens is er echter sprake van een groeiend aantal mensen – Schermerhorn noemt het een voorhoede – die 'de oude maatschappelijke vormen tegelijk met

OPRUIEND

MANIFEST AAN ALLE ARBEIDERS

Crisis? Onzin, leugen en verraad!

Crisis is een modewoord geworden, een woord, dat voor elk toepasselijk is en waar elk zich op kan beroepen. De werkelijkheid is, dat er van alle levensmiddelen en verbruiksartikelen zooveel in voorraad is, dat niemand gebrek behoeft te lijden.

Crisis?

Zeker het kapitalisme is in moeilijkheden geraakt, dat is alles. En deze moeilijkheden tracht men natuurlijk zooals altijd af te wentelen op de ruggen der arbeiders.

Crisis?

Zeker maar voor de arbeidersklasse **behoefde** er geen crisis te wezen, want nog nooit is het in de wereldgeschiedenis voorgekomen, dat er zooveel producten voor het gebruik gereed lagen als thans.
En nu crisis, als er van alles genoeg is.?
Wij herhalen het: **Onzin, leugen en verraad.**
Men wil thans herstel van het kapitalisme door planmatige productie-ordening. Partij en vakorganisatie wijzen de bourgeoisie den weg, hoe het moet. Zij immers hebben herstel noodig.
Het kapitalisme is bloeiend, wanneer er een tekort is. Partij en vakbeweging eveneens.
Zij alle parasiteeren op de armoede en ellende van een groot deel der arbeidersklasse.
Moeten wij nog langer zoo'n stelsel dulden?
Neen, en nogmaals neen. Wij willen om den bliksem geen verzoening met de bourgeoisie, en daarom zeggen wij:

Gezien de machteloosheid van alle partijen en vakorganisaties;
Gezien het groote gevaar en onnut van staking, e.d.;
Gezien het toekomstig bankroet van het kapitalisme;
Gezien het steeds grooter wordende aantal werkloozen;

Arbeiders, klassegenooten weest paraat

Weigert, om als organisatie-slaaf datgene te doen, wat tegen Uw gedachten indruischt.
Weigert om nog langer als koelies naar de werkverschaffingen te worden gezonden.
Wordt wakker. — Eischt Uw rechten als mensch, en handelt dienovereenkomstig.
Vervloekt zij de kapitalistische klasse, die ons langzaam maar doelbewust naar den afgrond voert.
Vervloekt zij ook de politieke sjacheraars, de getrouwe dienstknechten der bezittende klasse, de dompers en verraders der arbeidersklasse. Schudt af, wat uw welzijn belemmerd of in gevaar brengt. Honger en koude te lijden, wanneer er levensmiddelen en kleeren genoeg zijn, is eveneens **onmenschelijk.**
Daarom neemt toch datgene wat voorradig is en waar ge recht op hebt. Naar den bliksem met Burgerlijk Armbestuur en Crisis-Comité waar partijen en organisaties zoo graag mee schermen.

In naam van Uzelve, Uw vrouwen en kinderen:

Bestormt de magazijnen en neemt wat gij noodig hebt

Wij Alarmisten propageeren de onteigening en vernietiging der bourgeoisie door het NEMEN van de productie en de productie-middelen.
Nemen is een gebiedende noodzaak geworden.
Haalt leeg de magazijnen en warenhuizen. — Neemt wat U toekomt en verdeel het.
Wij ruien U op tot daadwerkelijk verzet omdat dit de eenige kans is, om Uw geheele ondergang te voorkomen.
Wij ruien u op, om door plundering der magazijnen etc. mede te werken aan de vernietiging der bourgeoisie en aan de verwerkelijking van de

proletarisch economische revolutie.

Voor de Alarmisten:
P. KOOIMAN
B. HAAN
J. RICHTER
E. ROEST

Uitgave: Landelijk Verbond van Alarmgroepen.

ALARM

MANIFEST.

De machines staan vrijwel stil, de arbeiders zijn op straat gesmeten en hebben gebrek aan zoowat alles.

„ER IS CRISIS", zegt men.

Ja, en zoolang gij arbeiders niet ingrijpt en het duldt, blijft het „crisis", dat zeggen wij.

Eeuwen lang hebben de werkers gezwoegd en geslaafd — hebben ze ontbeerd — zijn millioenen hunner erger dan dieren uitgebuit en in ellende ondergegaan.

WAAROM?

Om met onmenschelijke krachtsinspanning en opoffering de middelen, om levensmiddelen voort te brengen en onder de menschheid te distribueeren, eerst te scheppen en te vervolmaken; opdat de mensch eens in staat zou zijn in vrije — dat is ongedwongen — dus vreugdevolle arbeid voort te brengen en tevens vrij en ongedwongen z'n normale behoeften te bevredigen.

Maar nu het productie-apparaat is opgebouwd — nu magazijnen, enz. tot berstens zijn gevuld met levensmiddelen, kleeding, schoeisel, kortom met al dat wij behoeven, nu bevindt zich dat alles in handen van enkelingen, die er geen raad mee weten, die in krankzinnige radeloosheid de productie saboteeren, millioenen arbeiders aan den honger prijsgeven, en bovendien groote partijen van het met arbeiderszweet en -bloed verworvene vernietigen.

Zoo „beheeren" misdadigers het gemeenschappelijk bezit der menschheid, zoo worden „bezitters" tot schurken.

En bij het volvoeren hunner schurkerijen worden de „bezitters" trouw terzijde gestaan door een ander stel misdadigers, en gewoonte-misdadigers en volslagen idioten, imbecillen, met hoofden als gasballonnetjes waardoor ze „omhoog" vallen met titels als minister, gezant, rechtsgeleerde (dat „recht" is kostelijk), officieele vertegenwoordiger der wetenschap, journalist, partijleider, vakvereenigingsbestuurder, enz.

Ge weet nu wel wat „de crisis is, arbeiders.

„Die crisis" waarover genoemden zoo „diepzinnig" redeneeren.

Maar hoe komen we uit de crisis?

De gewoontemisdadigers en imbecillen noemen het aanwijzen der middelen „opruiing", het volgen van dien aanwijzing „diefstal" en men past in dit verband „straf" toe, zoodoende nieuwe misdaad op oude stapelende.

Desniettemin, arbeiders, kameraden, roepen wij U toe:

NEEMT, NEEMT, en bevredigt Uw normale behoeften. Spoort Uw mede-arbeiders aan te nemen wat hij persoonlijk behoeft. En spoort hen aan zooals wij U hiermede aansporen, dat wij het geheele productie-apparaat nemen, om het in het belang der menschheid te kunnen exploiteeren.

De machine staat vrijwel stil en wacht op z'n normaal gebruik.

De zolders bezwijken onder de voorraden.

Onteigening der bezitters, dat en dat alleen is het einde van „de crisis en ons aller ellende".

Voor de Alarmisten,
P. KOOIMAN.

Uitgave: Landelijk Verbond v. Alarmgroepen.

P.S. Naar aanleiding van ons vorige manifest, werden diverse huiszoekingen verricht, terwijl verder eenige onderteekenaars en verspreiders werden gearresteerd.

de oude geestelijke waarden principiëel verwerpen'.
In een aantal marginale verschijnselen (bijvoorbeeld een meer afwijzende houding van de katholieke kerk in Nederland over kapitalisme en militarisme) ziet hij een positieve ontwikkeling in het progressieve denken. Bovendien, het ontstaan van een onafhankelijke vooruitstrevende jeugdbeweging èn een veranderende huwelijksmoraal ten gunste van vrijere omgang tussen de seksen alsmede een opener houding ten aanzien van seksualiteit, zijn tekenen van vooruitgang in het denken. Als belangrijkste verschijnsel constateert hij de opkomst van 'een nieuw strijdmiddel, de geestelijke weerbaarheid'. Alleen daardoor, zo meent hij, kan een werkelijke verandering in de samenleving zich voltrekken.
Schermerhorn stelt dat maatschappelijke verhoudingen weliswaar bepaald worden door 'eigendom, door het geld', maar constateert daarentegen dat de macht van de kerk zienderogen achteruit gaat en dat daarmee 'het autoritair geloof versterft'. De crisis is een overgangstijdperk dat 'moet uitlopen op de ondergang van deze kapitalistische maatschappij, want de geest van de mens groeit steeds meer uit boven de moraal en de godsdienst, waardoor deze vorm nog zedelijk wordt gesanctioneerd'.

REVOLUTIE

Schermerhorn schrijft in zijn artikel niet over een dreigende oorlog. Zijn hoop is gevestigd op een situatie waarin de mens op een hoger geestelijk plan, tot een beter besef, komt. Hij kiest weliswaar voor een afschaffing van het kapitalisme ten gunste van de geestelijke ontwikkeling van de mens, maar gaat voorbij aan de strijd die er gaande is tussen arbeiders en machthebbers. Het begrip anarchisme komt in zijn betoog niet voor (wellicht paste het ook niet in het karakter van het tijdschrift?) en strijdmethodes van de anarchistische beweging, laat hij buiten beschouwing.
Müller Lehning is duidelijker. Volgens hem is er maar één methode om de dreigende oorlog te voorkomen. Om 'de cultuur van deze ondergang in het barbarisme te redden – daarvoor is slechts één middel: de socialistische revolutie'. Wie de oorlog niet wil, zal zich tegen dit systeem moeten keren, schrijft hij. Men zal dan ook tegen het sprookje van de Volkenbond moet zijn, tegen het sprookje van ontwapening. Hij noemt de crisis een waarschuwing voor de gehele arbeidersklasse, een crisis die pas het begin is van de crisis. Het is de taak van alle socialisten en alle antimilitaristen om de crisis te doen omslaan in een sociale revolutie: 'Alleen deze revolutie kan de weg banen voor een socialistische maatschappij'.
Constandse benadrukt een geestelijke vervolmaking van de mens. '… Beheersing en beteugeling van onze instincten eist bewustzijn van ons wezen en van onze samenleving'. Het heeft de mens echter geestelijk en economisch aan dit bewustzijn ontbroken, omdat de mens alleen als onafhankelijk wezen, 'als vrije persoonlijkheid, als zelfstandig denker', hiertoe kan komen. Het zijn de kerken, politieke partijen en grote vakorganisaties die de arbeiders een democratisering hebben voorgespiegeld, maar de steun van de massa's slechts voor eigen voordeel hebben aangewend, zo stelt Constandse. Het is schijnbare macht van het volk, hen voorgegehouden door 'socialistische vogelaars', die morgen 'een werktuig voor fascistische kwakzalvers' zal zijn. De 'economische basis voor betere verhoudingen moet juist liggen in het vrije socialisme'.

SOCIAAL-DEMOCRATEN

Constandse levert hiermee kritiek op de houding van de sociaal-democraten in de crisistijd. Hun partijen en vakorganisaties 'hebben zich gespecialiseerd op verkiezingen en loonstrijd'. Daarmee hebben ze zich afhankelijk gemaakt van het kapitalistische systeem, in plaats van het kapitalistisch systeem te zien als de oorzaak van de ellende. Daardoor neemt de kans toe dat arbeiders zich scharen achter de roep om een sterke man. Tegelijkertijd neemt het besef af dat met gemeenschappelijk bezit van de productiemiddelen, een socialistische maatschappij kan worden gevestigd.
Ook Lehning keert zich tegen de sociaal-democratie. Hij stelt: 'Een arbeidersklasse die (…) in een bepaalde fase van het kapitalisme een hogere levensstandaard verkregen heeft en daarom geneigd is in sociale wetgeving en parlementarisme de weg te zien, die langzaam maar zeker naar het socialisme leidt, zal in moeten zien, dat dit alles eens een einde heeft *en dat de andere kant van deze medaille de oorlog is*, die door sociale wetgeving en parlementarisme niet zal worden verhinderd'.
Lehning bekritiseert met name de Duitse sociaal-democraten, die de rationalisatie toejuichden omdat het in het belang van de arbeidersklasse zou zijn. Er zou immers een herstel van het kapitalistische systeem plaatsvinden en de werkloosheid zou erdoor verminderen. Het tegendeel was echter het geval: de werkloosheid in Duitsland nam enorm toe, de ondernemers konden hun macht versterken en de positie van de arbeiders verslechterde, met name door de immer toenemende inflatie. Rationalisering en monopolisering zijn zeker geen stappen op weg naar het socialisme. En passant krijgen ook de marxisten van hem kritiek: het aanpassen en aanvaarden van ontwikkelingen binnen het kapitalisme, omdat de 'technisch-kapitalistische ontwikkeling' immers toch tot het socialisme zou leiden, zoals de marxistische theorie beweert, beschouwt hij als reformistisch en niet-revolutionair.
De sociale bevrijding der arbeidersklasse kan niet het werk zijn van politieke partijen, schrijft Lehning. De crisis kan alleen opgelost worden door de verovering van de economische macht door de arbeidersklasse, 'slechts mogelijk door de directe actie', op internationaal niveau, waarbij 'de huidige organen van staat en kapitaal (…) moeten vernietigd en vervangen worden door de directe organen (...) van producenten en consumenten'. Het radensysteem is de basis voor een nieuwe, vrije, socialistische ontwikkeling der maatschappij, stelt hij.

PLAN VAN DE ARBEID

In 1935 komen Nederlandse sociaaldemocraten met een Plan van de Arbeid, gebaseerd op een Belgisch initiatief van Herman de Man. Het beloofde weliswaar niet de weg naar het socialisme, maar wel meende men ermee de crisis te lijf te kunnen gaan. Socialistisch is het plan in het geheel niet, meent Constandse, omdat het plan 'nationaal' is, en dus in tegenspraak is met socialisme, wat internationaal is. Bovendien gaat men in het plan uit van een 'soevereine staat', en is het dus een ondersteuning van één van de grondslagen van het kapitalisme.
In zijn brochure *Het Plan van den Arbeid* (1935), zet Constandse opnieuw de

basispricipes van kapitalisme uiteen, geeft hij aan waarom de crisis geen verbazing hoeft te wekken en analyseert hij de tekortkomingen van het Plan van de Arbeid. Samengevat: met Het Plan steunt de SDAP het kapitalisme, laat zij de crisis voortbestaan en is er geen sprake van een weg naar het socialisme. Het Plan is een kapitalistisch plan: meer produceren, het realiseren van grote projecten (wegen, bruggen, woningen etc., de aanleg van het Amsterdamse Bos, de inpoldering van de Zuiderzee), veel arbeiders komen tijdelijk aan de slag maar de crisis wordt er niet mee opgeheven. Na de projecten zullen de arbeiders opnieuw werkloos worden, hun inkomsten zullen verminderen, overproductie blijft en er zal een nieuwe crisis intreden. Het Plan maakt de mensen wijs dat hun koopkracht wordt vergroot en dat 50.000 mensen werk zullen vinden in nieuwe bedrijvigheid. 'Waarin dan toch?', is de vraag van Constandse. Na het ontstaan van duizenden nieuwe bedrijven dienen zich heus geen honderdduizenden nieuwe kopers aan, want de arbeiders hebben immers niets extra's te besteden.

'Kunnen wij tegenover het Plan van de Arbeid een ander, een eigen Plan plaatsen?, vraagt hij zich vervolgens af. Zijn antwoord: geen plan om het kapitalisme nog te herstellen, maar een samenleving waarin niet alleen de producten, maar ook de productiemiddelen zijn gesocialiseerd, 'slechts in een socialistische samenleving is er arbeid voor wie volwassen en niet te oud zijn – maar overvloed voor allen'. Dit echter 'eist omwenteling in de geest van de grote massa – eist omwenteling van de mentaliteit van het volk en socialistisch bewustzijn'. Constandse wijst op de noodzaak van arbeidersorganisaties die 'richting geven aan de samenleving', in de vorm van een tweetal organen: productie-organisaties en distributiecoöperaties, die 'het volk vertegenwoordigen'. De strijd richt zich niet tegen personen, wel tegen stelsels 'waardoor de werkers hun aandeel in de maatschappelijke welvaart wordt onthouden'.

BEZUINIGINGEN

In 1931 had de Nederlandse staat al een poging gedaan de crisis een halt toe te roepen, met de instelling van de Commissie Welter, die moest bestuderen welke bezuinigingen op nationaal niveau mogelijk zouden kunnen zijn. Men kwam tot de conclusie dat op de rijksbegroting voor 1933 zo'n honderd miljoen bezuinigd moest worden. In *Grondslagen*, het theoretisch orgaan van het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond, bekritiseert Albert de Jong dit rapport. Hij stelt dat bezuiniging slechts gerechtvaardigd kan zijn, wanneer er een tekort aan levensmiddelen is en er 'een verbetering van de crisis uit kan voortvloeien'.

Ook hij contateert dat de crisis internationaal is – en dus is een nationaal plan onzinnig. Gedetailleerd beschrijft hij de grote werkloosheid, de enorme voorraden in de kapitalistische landen, de vernietiging van overproductie van koffie, tarwe en katoen, terwijl miljoenen arbeiders nauwelijks het hoofd boven water kunnen houden. In de crisis is 'Het gebruik geringer dan de productie, de productie geringer dan de bestaande productiecapaciteit, de bestaande productiecapaciteit kleiner dan de mogelijke productiecapaciteit'. Bezuinigen noemt hij 'klinkklare nonsens', want bezuinigen doe je als je minder wil gebruiken, maar als er genoeg geproduceerd kan worden is het 'dwaasheid' vermindering van gebruik voor te schrijven. De crisis is geen natuurramp, stelt De Jong, maar is 'niets anders dan een crisis in de winstmakerij door ondernemers en aandeelhouders. (…) Om de crisis te boven te komen zullen wij het kapitalistische stelsel zelf te boven moeten komen. (…) De crisis is slechts te begrijpen en alleen op te lossen van internationaal en socialistisch standpunt uit'.

In bijna alle genoemde publicaties ligt de nadruk op de economische kant van de zaak. De auteurs zijn het over oorzaken en status van de crisis wel eens. Toch lijkt het alsof zij enigszins schouderophalend kennis nemen van het fenomeen crisis en er vervolgens vrij snel aan voorbij gaan. Dat is niet heel verwonderlijk, gezien hun opvatting dat een crisis onlosmakelijk verbonden is met het kapitalisme.

Voor de dagelijkse praktijk van de crisis bieden zij geen oplossingen, maar wijzen met nadruk op de ultieme oplossing: de strijd tegen het kapitalisme en hoe deze kan worden omgezet in een sociale revolutie. Het onvermijdelijke gevolg van de crisis, de oorlog, kan alleen door een sociale revolutie gekeerd worden. Constandse is de enige die wijst op gevaarlijke neveneffecten van de crisis, zoals de opkomst van het fascisme, de daarmee gepaard gaande jodenvervolging en vervolging van socialisten. Constandse en Schermerhorn stellen dat een economische verandering niet genoeg is: bij een maatschappelijke omwenteling dient ook een geestelijke verandering plaats te vinden.

DAGELIJKSE PRAKTIJK

Hoe gemeend, weloverwogen, beargumenteerd, strijdbaar en logisch deze redeneringen en analyses ook klinken, toch dringen zich een aantal vragen op. Wat betekende de praktijk van de crisis voor de arbeidende klasse? Hoe moest de dagelijkse honger en armoede van de arbeiders en hun gezinnen worden bestreden? Was een Fries veenarbeiders- of Amsterdams havenwerkersgezin gebaat bij een verhandeling over een mogelijke sociale revolutie? De crisis ondervonden zij dagelijks. De centrale vraag bij arbeiders en hun gezinnen was natuurlijk: hoe krijgen we morgen weer brood op de plank?

In de bovengenoemde verhandelingen is voor die vraag geen aandacht. Oplossingen voor de dagelijkse praktijk worden daarin niet geboden. Was men in die jaren aangewezen op eigen creativiteit en inventiviteit of bestonden er bijvoorbeeld brochures waarin uiteengezet werd hoe gesjoemeld kon worden met overheidsregels? Hoe bepaalde praktijken ten eigen voordeel uitgebuit konden worden, zoals in de jaren tachtig van de vorige eeuw, toen in een brochure werd aangegeven hoe een gasmeter gekanteld kon worden, om op die manier kosten te besparen? Bestond er een handleiding voor het omgaan met dagelijkse zorgen als honger, werkloosheid, levenskosten en de druk op werklozen? Een crisiskookboekje misschien, waarin beschreven werd hoe het met eenvoudige middelen mogelijk was een voedzame maaltijd samen te stellen voor het hele gezin, vergelijkbaar met boekjes die tijdens de Tweede Wereldoorlog in Engeland verschenen, waarin recepten werden gegeven voor tijden van schaarste? Wie bijvoorbeeld de jaargang 1933 van *De Syndicalist* doorbladert, komt op dit punt niets tegen.

Een mogelijke oplossing voor de dagelijkse ellende werd wèl gegeven door de Alarmisten, rond het blad *Alarm*, een

groep activistische anarchisten, met in hun gelederen onder meer Piet Kooijman en Bart Haan.
Met het *Opruiend manifest aan alle arbeiders*, publiceerde deze groep in februari 1933 een pamflet waarin fel stelling werd genomen tegen de crisis. In hun analyse van de crisis komen de Alarmisten tot dezelfde conclusie als eerder genoemde anarchisten. De formulering is echter korter en bondiger: de crisis is een door het kapitalisme kunstmatig in stand gehouden situatie, geheel ten nadele van de arbeidersbevolking. De crisis is *'Onzin, leugen en verraad'*. Zij vervolgen met de stelling dat er voldoende voorraden zijn, de arbeider honger lijdt, en er maar één oplossing is: weiger diensten voor het kapitalisme, weiger nog langer als werkslaaf te dienen, vervloek het kapitalisme en hun dienaren (inclusief partijen en vakbeweging) en schik u niet onder armencomités of liefdadigheid, maar neem zelf het heft in handen. Het pamflet roept op: *'In naam van Uzelve, Uw vrouwen en kinderen: Bestormt de magazijnen en neemt wat gij nodig hebt. Wij Alarmisten propageren de onteigening en vernietiging der bourgeoisie door het nemen van de productie en de productiemiddelen. (…) Haalt leeg de magazijnen en warenhuizen. – Neemt wat U toekomt en verdeel het.'*

Kooijman en zijn kameraden brachten het gepropageerde ook in de praktijk: onder het motto 'neem en eet', aten zij in restaurants zonder te betalen en namen zij levensmiddelen mee bij winkelbedrijven, acties die overigens vooral van propagandistische aard waren. Of deze acties in het land veel navolging kregen is niet bekend.
De Alarmisten maakten er wel mee duidelijk dat wachten op een sociale revolutie geen zin heeft. Wie nu het heft in eigen handen neemt, om aan de noden te voldoen, plakt niet alleen een pleister op de wonde van de dagelijkse ellende van de crisis, maar neemt alvast en voorschot op de toekomstige praktijk van de socialistische samenleving, zo luidde de boodschap.

BRONNEN

A.L. Constandse, *Crisis, Christendom en Jodenvervolging*, Uitg. De Albatros, Den Haag 1933; A.L. Constandse, *Het Plan van den Arbeid*, Uitg. De Albatros, Den Haag 1935; A. de Jong, *Moet het menschdom bezuinigen*, in: *Grondslagen* jrg. 1, No. 5, september 1932; Arthur Müller Lehning, *Rationalisatie en de 6 urige arbeidsdag*, Uitg. NSV, Amsterdam 1931; Arthur Müller Lehning, *Crisis, oorlog en revolutie*, in: *De Wapens Neder*, Kerstnummer 1931; P.A. Kooijman, *Neem en eet*, LJC Boucher, Den Haag z.j.; NJC Schermerhorn, *Gedachten over de crisis*, in: *Het Nieuwe Leven* 17e jrg. 1932, herdrukt in: *Vrijheid en persoonlijkheid*, VAU, Amsterdam 1937. Citaten uit bovengenoemde publicaties zijn aangepast aan de tegenwoordige spelling.

De twee in dit artikel afgebeelde manifesten zijn ontleend aan P.A.Kooijman, Neem en eet *(red. L. Hornstra). Ze werden in februari 1933 verspreid door de Alarmgroepen. Zie ook Hans Ramaer, 'Afscheid van het proletariaat. Piet Kooijman en de Alarm-Stellingen van 1934', in* de AS *155 (2006).*

HEDENDAAGS ANARCHISME IN RUSLAND

Bas van der Plas

1

Ondanks het feit dat in de Sovjetperiode herhaaldelijk de 'decadentie' en de 'kleinburgerlijkheid' van het anarchisme in zowel de Russische als in de westerse maatschappij werd benadrukt is de belangstelling in het huidige Rusland voor deze politieke ideologie zeker niet verdwenen. De voornaamste levensbeschouwelijke waarden, zelforganisatie, zelfbestuur en antikapitalisme, zijn onverminderd actueel.

Voor het begin van de 1-meidemonstratie in 2009 werden er in Sint Petersburg al 120 personen opgepakt. Volgens een verklaring van de plaatselijke vertegenwoordiging van het ministerie van Binnenlandse Zaken bevonden zich onder hen honderd 'anarchisten en antifascisten' die uit waren op provocaties.[1] Eenzelfde aantal werd genoemd tijdens de demonstratie van 4 november 2009, de door de huidige machthebbers ingevoerde 'Dag van de eenheid van het volk', waarvan evenwel niemand de betekenis kent.
In Rusland kreeg het anarchisme nieuwe impulsen aan het eind van de jaren tachtig van de twintigste eeuw, toen onder Gorbatsjov meer politieke vrijheid werd geoorloofd. Zo'n zestig jaar, te beginnen in de jaren twintig, bestond het anarchisme er feitelijk niet als gevolg van de bolsjewistische terreur. Gedurende die zestig jaren werden er in de Sovjet-Unie wel pogingen gedaan om groepjes voor de bestudering van het anarchisme op te zetten, vooral onder jongeren en dan nog voornamelijk studenten in de grote steden, maar er kan zeker niet worden gesproken over zelfs maar een ondergrondse anarchistische beweging.
De impulsen aan het eind van de jaren tachtig ontstonden op het breukvlak van twee periodes: de Sovjettijd en het nieuwe Rusland. De interesse ging, naast de herontdekking van de werken van Bakoenin en Kropotkin, vooral uit naar de opstandige gebeurtenissen van de jaren zestig en zeventig in West-Europa. Maar wie een connectie zoekt met de eind negentiende-eeuwse bommengooiers van Narodnaya Volya ('Volkswil'), verantwoordelijk voor ondermeer de moord op tsaar Aleksander II in 1881, zal met een microscoop moeten werken.
Na augustus 1991, de poging tot staatsgreep in de Sovjet-Unie die uiteindelijk tot de val van het Sovjetrijk leidde, werd de ideologie van het moderne anarchisme in Rusland zodanig oppositioneel tegenover de staatsmacht dat zij enerzijds soms aansloot bij traditioneel links en anderzijds zelfs bij de nationaal-patriottistische krachten. Het moderne Russische anarchisme schoof geen principieel nieuwe conceptie van de begrippen staat en recht naar voren en was nog ver verwijderd van het niveau van politieke interpretatie van deze begrippen dat het Russisch anarchisme in 1920 had bereikt.
Dat is althans de conclusie van S. Udartsev in zijn boek *Politieke en rechtstheorie van het anarchisme in Rusland*.[2] Hij merkt ook op dat 'aan het begin van de

jaren negentig, onder de omstandigheden van de overgang naar een markteconomie de anarchisten, die de overgangsstrategie ondersteunden, optraden tegen de staatsregulering van dit proces'. Er aan toevoegend dat 'lang niet alle Russische anarchisten de overgang naar een markteconomie steunden, maar alleen hun rechtervleugel'.[3]

2

De opleving van de anarchistische of libertaire beweging in de jaren tachtig is een historistisch feit. Aan de werken van Bakoenin en Kropotkin ontleende men de theoretische uitgangspunten, maar gezocht werd naar de inbreng van nieuwe theorieën. Een deel van de Russische libertairen anticipeerde op de ideeën van het libertaire municipalisme van de Amerikaanse anarchist Murray Bookchin, in Rusland het 'rechtse anarchisme' genoemd. De anarchistische idee kreeg zelfs enig succes bij delen van de bevolking die het als een nieuw onbekend verschijnsel beschouwden en als mogelijke uitweg uit de chaos die het land kenmerkte.

De opleving vond plaats in de vorm van het op veel plaatsen verschijnen van kleine anarchistische groepen in de grote steden van Rusland. Regelmatig streefden zij naar vereniging met elkaar, zij veranderden snel van naam, dan vond er weer een scheuring plaats en tot op de dag van vandaag blijkt er nog geen sprake van enige concentratie in enkele libertaire groepen. De opleving ging niet vergezeld van het massaal ontstaan van theoretische groepen, de meeste anarchistische groeperingen hielden zich bezig met propaganda en agitatie in de in Rusland opkomende buitenparlementaire bewegingen. Tijdens de politieke crises van augustus 1991 (poging tot staatsgreep) en oktober 1993 (Jeltsin ontbindt met geweld het parlement) steunden de anarchisten geen der conflicterende partijen. Zij namen wel deel aan de gebeurtenissen rond het Witte Huis in Moskou in augustus 1991, maar in oktober 1993 riepen zij de burgers op niet deel te nemen aan de ongeregeldheden. Een uitzondering waren de nationaal-anarchisten die de kant van de roodbruine coalitie kozen.

Ook in de jaren negentig lieten de anarchisten zich negatief uit over het proces van privatisering van de staatseigendommen. Zij riepen op tot een boycot van het referendum over de grondwet van 1993, terwijl de eerste afwijzende verklaring over de overgang naar een markteconomie uit anarchistische hoek al van 1990 dateert.

3

Aan het begin van de jaren negentig ontstond in het pluriformer wordende Rusland ook de stroming van het Russische nationalisme. Een groot aantal uiterst rechtse organisaties kwam op[4] en hoewel de anarchisten en uiterst rechtsen geen rivalen waren in de strijd om de macht kwamen conflicten tussen hen steeds vaker voor. Een van de eerste vastgelegde schermutselingen vond in augustus 1993 in Moskou plaats op het plein voor het Leninmuseum bij het Rode Plein, waar men vanaf het begin van de jaren 90 tot begin 2000 lectuur van de uiterst rechtse organisaties kon aanschaffen.[5]

In mei 1993 was hier een anarchist in elkaar geslagen door leden van de RNE, de fascistische Russische Nationale Eenheid. Na herstel van zijn verwondingen besloot hij zich te wreken en samen met dertien vrienden ging hij naar het plein. De vechtpartij ontaardde, iemand sloeg iemand met een fles op het hoofd en een anarchist werd gearresteerd. Veel conflicten in die tijd waren in de regel het gevolg van toevallige of slecht georganiseerde acties.

De situatie veranderde vanaf 2000 toen het geweld vanuit politieke motieven een georganiseerde en doelgerichte vorm kreeg en er groepen ontstonden die zich uitsluitend op gewelddadige activiteiten oriënteerden. Het antifascisme in Rusland kwam op als antwoord op het geweld van extreem-rechts en de Russische anarchisten speelden hierin een vooraanstaande rol. Tegen het eind van 2000 kregen de tegenstellingen tussen extreem-rechts en de antifascisten een verbitterde vorm. Zij werden niet massaler, maar kwamen terecht in een situatie van tegenstellingen tussen jongerengroeperingen. Het geweld bleef spontaan in de zin dat aan geen van beide kanten iemand doelgerichte leiding voerde, maar tegelijkertijd werden de acties strategischer en iedere concrete gewelddadige actie doelgericht gepland. Ook vielen de eerste slachtoffers onder de antifascisten.

Wat was nu de concrete rol van de anarchisten binnen het Russisch antifascisme? Het is onjuist om te stellen dat het anarchisme de enige politieke stroming was. Niettemin leverden de anarchisten een wezenlijke bijdrage aan het ontstaan van het antifascisme in Rusland. In het midden van de jaren negentig bestond in Rusland de opvatting dat als men het over skinheads had dit uitsluitend over extreem-rechts ging. Anarchisten gaven in jongerenkringen informatie dat 'skinheads' ook linkse antifascisten kunnen zijn. Een belangrijke rol hierin vervulde het tijdschrift *Autonoom* van de groepering Autonome Aktie.

Vanaf het allereerste begin namen anarchisten deel aan antifascistische acties. Een meerderheid van de antifa-beweging sloot zich in het begin van haar 'straatcarrière' bij de anarchisten aan en vormde daarna haar eigen anarchistische groeperingen. Het politieke belang van de deelname van anarchisten in radicale antifascistische activiteiten is echter niet groot, op de politieke situatie in het land of zelfs in de afzonderlijke steden hadden deze activiteiten weinig invloed. Anderzijds hadden zij wel een grote mobiliserende impact; in de loop van dergelijke acties kregen de libertaire activisten grote ervaring in actievoeren.

Vanaf het begin van de eenentwintigste eeuw werd deelname aan het radicaal antifascisme een onvervreemdbaar onderdeel van het lidmaatschap van links-radicale, waaronder dus ook anarchistische, groeperingen.

Maar, vanuit het standpunt van verdergelegen doelstellingen heeft dit ook een negatief effect. Deze vorm van acties kan afleiden van de basisdoelen en zo wordt strijd tegen extreem-rechts een doel op zich. En vanuit de optiek van de Russische overheid gaat het hier niet om 'strijd tegen fascisme' of tegen 'de vijanden van Rusland', maar om tegenstellingen tussen groepen jongeren, als gevolg waarvan de staat en het kapitalisme buiten schot blijven.

4

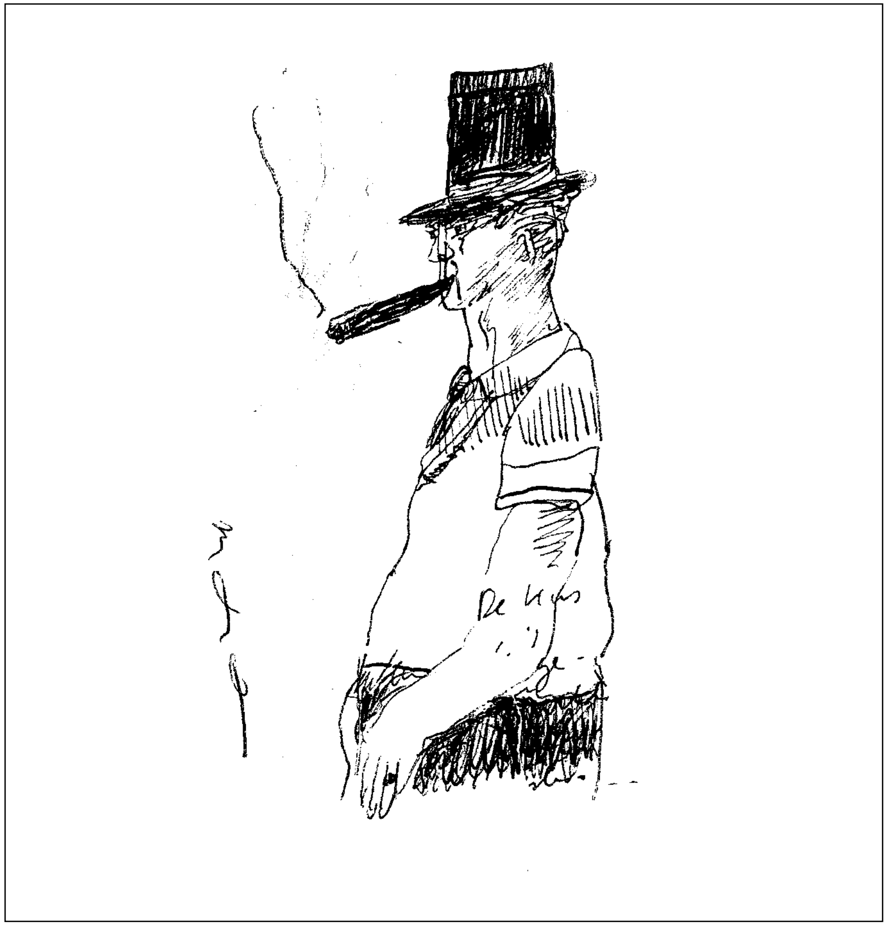
De subcultuur van jongeren als factor van de heropleving van het anarchisme in Rusland speelde aan het einde van de twintigste eeuw een sterke rol als katalysator. Zij speelde een bepalende positieve rol in de verbreiding van anarchistische ideeën in de Russische maatschappij, hoewel deze rol ook weer niet moet worden overdreven. De subcultuur was weliswaar katalysator, maar

niet het ‘broeinest’. Vanuit het prille anarchisme uit de periode van de perestrojka ontstonden zelfstandige groepen, die daardoor evenwel in een subcultuur terechtkwamen. Vanaf 2000 ontstaat dan nog de zogeheten subcultuur van de RASH (Rode en Anarchistische Skinheads) als tegenwicht van de rechtse skinheads.
De Russische anarchisten van het eerste decennium van de deze eeuw roepen als antwoord op de economische crisis, die ook Rusland treft en waardoor talloze banen verloren gaan, op tot de vorming van arbeidscollectieven en zelfbeheer van ondernemingen in collectief eigendom.[6] Het ontbreekt echter aan de middelen en mogelijkheden om tegenover de alles overheersende propagandamachine van de staat dit eigen concept te propageren. Een subjectieve reden van het gebrek aan enige doorbraak van het anarchisme in Rusland zit ook in het banale gegeven dat mensen moe worden en afhaken. Om tien tot vijftien jaar zonder onderbreking deel te nemen aan maatschappelijk-politieke activiteiten, zonder daarvoor iets terug te krijgen, behalve dan de morele voldoening van een aantal acties, is niet niks. Velen zijn moe van de eindeloze pickets, bijeenkomsten, radicale aanvallen. Bij diegenen onder hen die zich toch nog met politiek bezig willen houden leidt dat soms tot merkwaardige en betwistbare politieke varianten, zoals de bijvoorbeeld aan het eind van de jaren negentig in Oekraïne opgerichte partij ‘Unie van Anarchisten van Oekraïne’. Zo ontstond een variant van het anarchisme, waarvan de vertegenwoordigers deelnemen aan verkiezingen en zich bezighouden met ‘legale’, dat wil zeggen door de staat getolereerde burgerprotesten.

5

Bij de huidige libertaire beweging in Rusland zien we drie richtingen van activiteiten: behalve het reeds genoemde antifascisme is er de strijd tegen de dienstplicht en voor het milieu. Deelterreinen, maar voor een verdere succesvolle ontwikkeling zal het noodzakelijk zijn om een meer sociaal geörienteerde koers uit te zetten om een wisselwerking te krijgen met de massa. Contacten van libertaire groeperingen met de bevolking zijn fragmentarisch, de groeperingen staan op zichzelf, houden zich met hun afgebakende specifieke thema’s bezig zonder verbindingen met een reële sociale context.
Toch is het anarchisme in Rusland een beweging die functioneert. Aan het eind van het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw kan men daar ondubbelzinnig van spreken. In iedere grote of kleinere stad bestaan er libertaire groepen, die in essentie autonoom zijn. De huidige libertaire beweging is niet minder talrijk en niet minder invloedrijk in het kader van de buitenparlementaire oppositie dan aan het begin van de jaren negentig. De kwestie is alleen dat zij tegenwoordig wordt genegeerd, slechts nu en dan berichten de media over hen, en dan ook nog voornamelijk als ‘antifa’ of ‘milieugroep’.

De perspectieven voor de linksradicale beweging in het tegenwoordige Rusland zijn onzeker. De massa is nog te besmet met het vertrouwen in de ‘goede overheid’, in de rechters, in het vermogen om alles op te lossen langs vreedzame weg en begrijpt niet dat de miljoenen staatsambtenaren een afzonderlijke sociale groep vormen met eigen bekrompen belangen waar men slecht een georganiseerde radicale beweging tegenover



kan stellen. Onzeker zijn de perspectieven, ook omdat niet duidelijk is wie daadwerkelijk de ‘sociale factor van verandering ’ is, oftewel ‘wat is de revolutionaire klasse’? Maar ooit zal deze onzekerheid tot een eind komen en de taak van de libertaire beweging komt er dan op neer om zich op dat moment een beweging met een helder programma te tonen dat de bekwaamheid en ervaring van resolute, integere revolutionairen in zich heeft.[7]

NOTEN

(1) *Cas Pik* (dagblad Spitsuur), Sint Petersburg, 2 mei 2009 – (2) S.F, Udartsev, *Politieke en rechtstheorie van het anarchisme in Rusland*, Almaty 1994, pag. 301 – (3) idem, pag. 302-305 – (4) zie bijv. Bas van der Plas: *Rechts in Rusland*, Breda 1996 – (5) de door mij daar verzamelde krantjes en brochures heb ik aan het IISG geschonken – (6) Interview met anarchisten in Moskou. – (7) Interviews met anarchisten in Samara en Rostov-na-Donu.

HENRI ROORDA VAN EYSINGA (1870-1925): 'EEN VREEMD HEERSCHAP'

Thom Holterman

Een 'vreemd heerschap', die Henri Roorda ? Hoe dan ook, hij formuleert humoristische beelden, zoals 'de zwaluw vliegt met de snelheid van een zebra, die trouwens zelden vliegt'. Henri Roorda een vergeten man, in Nederland misschien, maar niet in 'Suisse Romande' (Zwitserland), wiskundeleraar, anarchist, libertair pedagoog, zijn tijd vooruit, zo legt de Franse onderwijskundige Hugues Lenoir uit.
Het Historisch Museum te Lausanne (Zwitserland) wijdde aan Henri Roorda van Eysinga een tentoonstelling (in mei/juni 2009). Dat lijkt ver van huis voor een Hollander, maar dat is gezichtsbedrog. Ik schets eerst iets over de culturele kring waarin Henri opgroeit. Daarna kom ik op hem terug.

Voor het verhaal over de culturele kring, moet ik beginnen bij de vader van Henri, Sicco Roorda van Eysinga (1825-1887). Deze zal als officier van de genie in 1844 naar Nederlandsch-Indië gaan (het huidige Indonesië). Na een aantal jaren neemt hij ontslag om vervolgens als ingenieur bij de voorbereidingen van een nieuw kanaal in Indië werkzaam te zijn. Daar is hij getuige van de ellende van de plaatselijke bevolking. Hij vraagt aandacht voor de dreigende hongersnood. In een artikel beschuldigt hij een bankier van omkoperij.
De autoriteiten vinden dat bij elkaar genoeg om hem te veroordelen tot verbanning uit Indië, zodat hij naar Nederland moet terugkeren. Over de erbarmelijke toestanden schrijft hij het gedicht 'Vloekzang' (uit 1860) dat Multatuli in de vierde druk van zijn *Max Havelaar* (1875) opneemt. Het contact tussen beiden, mede ontstaan via de toenmalige vrijdenkersbeweging, is al eerder gelegd en zij blijven tot het eind van hun leven bevriend.
Sicco Roorda vertrekt uit Nederland en verblijft enige tijd in Brussel. Daar wordt Henri in 1870 geboren. Vervolgens vertrekt het hele gezin naar het Zwitserse Clarens (1881). Zwitserland is in de tijd na het neerslaan van de Parijse Commune in 1871 het land van opvang van vluchtelingen en bannelingen. Onder hen bevinden zich de anarchistische gebroeders Elie en Elisée Reclus. Sicco komt naast hen te wonen en leert hen en andere anarchisten en socialisten kennen. Veelal gaat het om bezoekers van de Reclus, onder wie Kropotkin.
In 1878 is Sicco al in contact gekomen met Domela Nieuwenhuis, met wie hij eveneens bevriend raakt. De onthullingen van Sicco over de misstanden in Indië en de misdragingen van koning Willem III worden in het blad van Domela, *Recht voor Allen*, gepubliceerd. Veel ervan wordt vervolgens gebundeld en verschijnt als brochure, getiteld *Uit het leven van Koning Gorilla* (Amsterdam, 1887; diverse herdrukken). André de Raaij wijst er in zijn ruim tien pagina's tellende nawoord bij *Mijn zelfmoord* van Henri Roorda op dat Sicco Roorda wel gezien wordt als

degene die Domela Nieuwenhuis, de aartsvader van het Nederlandse socialisme, is voorgegaan op de weg naar het anarchisme. Op die manier neemt hij ook een plaatsje in de geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging in.
Het is in dit Hollandse 'nest' van vrijdenkers dat Henri Roorda opgroeit. In tegenstelling tot een gebruikelijker gang van zaken, ontwikkelt Henri zich in het spoor van zijn vader. 'Ik ben groot geworden op de knieën van Elisée Reclus', zegt hij een keer. In feite zijn het dezelfde mentoren (Reclus en Domela Nieuwenhuis) die zijn vader zowel als Henri in het anarchisme inwijden, schrijft Gilles Losseroy in zijn bijdrage getiteld 'Roorda, anarchisten van vader op zoon' (opgenomen in de catalogus voor de genoemde expositie).

De Franstalig opgevoede Henri Roorda krijgt een theoretische scholing en wordt uiteindelijk docent wiskunde. Hij is mathematicus en humorist tegelijk. Hij ontwikkelt methodes voor het wiskundeonderwijs die uitgegeven worden. Ook publiceert hij libertair getinte artikelen en brochures over didactiek. De titel van een van zijn brochures spreekt boekdelen: *De pedagoog houdt niet van kinderen* (1917). Daarin zet hij zijn afkeer tegen het klassieke schoolsysteem uiteen. Eerder al heeft hij geschreven over *De school en het bijbrengen van volgzaamheid* (1898) en *De school en de nutteloze kennis* (1908). Dat gaat over het soort onderwijs dat op de openbare school juist aan arbeiderskinderen wordt verzorgd. In 1973 wordt er nog een nieuwe Franstalige editie van *De pedagoog* uitgegeven, in het kielzog van de antiautoritaire studentenbeweging en de ideeën van Ivan Illich, die aansluiten bij die van Henri, zo geeft André de Raaij aan.
Deze schoolvorm rekent volgens Henri Roorda die kinderen tot de goede leerlingen, die niet naar buiten kijken (in *De effecten van de moderne opvoeding*; 1902). Hij wil juist met de kinderen naar buiten; hij wil dat het kind in de positie van onderzoeker, van uitvinder, van ontwerper wordt gebracht, in plaats van het passief kennis te laten opnemen. Het is met andere woorden niet vreemd dat Henri zich kan vinden in de onderwijsideeën van de Spaanse libertaire schoolvernieuwer Francisco Ferrer (1859-1909) en dat hij medewerker wordt van de 'School van Ferrer' te Lausanne, gedurende de periode 1910-1919.
In zijn brochure *Libertaire opvoeding* zal Domela Nieuwenhuis mede in discussie gaan met Henri Roorda over enkele van diens opvoedingsopvattingen. Elisée Reclus zal hem vragen om aan de Université Nouvelle te Brussel les te komen geven. Die universiteit is door Reclus en zijn Brusselse vrienden opgezet. Hoewel Henri Roorda zich erop heeft voorbereid om die stap te zetten, is dat plan niet tot uitvoering gekomen.
Inmiddels is er in Frankrijk opnieuw aandacht voor de libertaire pedagogische opvattingen van Henri Roorda. Hugues Lenoir, een Franse docent en onderzoeker 'opleidingswetenschap' aan de universiteit Parijs-Nanterre, heeft zijn werk bestudeerd. Hij meent dat Henri een plaats verdient in de rij van de grote libertaire pedagogen. In zijn beknopte maar zeer leesbaar gehouden brochure over Henri Roorda als libertaire pedagoog, laat hij zien dat deze pedagogische gedachten formuleert, die men later onderkent in het werk van onder meer Carl Rogers, Célestin Freinet, Paolo Freire en Ivan Illich. Lenoir heeft daarmee een mooi portret gemaakt van deze 'zèbre pédagogue'

zoals hij Henri typeert.[1]
Henri Roorda kent men ook als antimilitarist. In dat geval doet hij in zijn *Het einde van de oorlog* een opmerkelijk voorstel om het voeren van oorlog te bestrijden. Hij voert daar een zekere Van Tock op, professor in Gezond Verstand aan de Universiteit van Rotterdam. Die heeft een middel bedacht om voorgoed een eind aan oorlog te maken: alle landen moeten een wettelijke dienstplicht invoeren voor burgers tenminste ouder dan 45 jaar. Alleen zij zullen het recht hebben om, in geval van oorlog, wapens te dragen. Het is immers natuurlijker om in de tweede helft van het leven te sterven dan in de eerste helft...

Ik zou hier allemaal niet opgekomen zijn als Marianne Enckell geen artikel over Henri Roorda had geschreven in het Franse anarchistische weekblad *Le Monde libertaire* (16-22 april 2009, nr. 1552) onder de titel 'Drôle de zèbre' (Vreemd heerschap).
Marianne Enckell, bekend van het Centre International de Recherche sur l'Anarchisme (CIRA) te Lausanne, is samen met de in die plaats gevestigde 'Vereniging van Vrienden van Henri Roorda' inhoudelijk betrokken geweest bij het inrichten van de expositie rond en over Henri Roorda. In het kader van die expositie is er ook een dag voorbereid rond het thema 'Des anarchistes au bord du Léman, 1875-1925. Des Reclus aux Roorda' (op 7 juni 2009 in de 'School van Ferrer' te Lausanne).
Wat maakt in dit geval het jaar 1925 zo bijzonder? Het is het jaar dat Henri Roorda zelfmoord pleegt door zich een kogel door het hart te schieten. Vooraf (uiteraard!) heeft hij een brochure geschreven onder de titel *Mon suicide* (uitgekomen in 1926) en het enige werk van Henri dat in het Nederlands is vertaald onder de titel *Mijn zelfmoord*, zo blijkt uit het nawoord van André de Raaij (Nijmegen, 1998). Henri voert daarin allerlei argumenten aan waarom hij tot zijn daad zal komen (zie ook *de AS* nr. 117).
Die argumenten liggen zowel op sociaal als op persoonlijk vlak. 'Ik hou van het leven, maar om van het schouwspel te genieten heb je een goede plaats nodig', sombert hij. Ook zegt hij: 'Ik ben niet op aarde gekomen om in een wereld te leven waarin men zijn jeugd moet opofferen ter voorbereiding van de ouderdom'. In 1925 kiest hij ervoor zich terug te trekken uit 'deze lugubere komedie die het leven is'. Overigens houdt Henri ondermeer van goede maar dure Bourgogne wijnen. De kosten van zijn levensstijl overstijgen die van zijn salaris als docent. Dit maakt dat hij permanent in geldnood verkeert, hetgeen hem gaat tegenstaan...
Ten behoeve van de expositie over Henri Roorda is door het Historisch Museum van Lausanne een catalogus[2] uitgegeven, fraai verzorgd en met afbeeldingen en foto's verrijkt. Daarin zijn mede opgenomen de bijdragen van de sprekers van een studiebijeenkomst over de verschillende facetten uit het leven en werken van Henri Roorda, gehouden in 2008. Daaruit heb ik hier veel informatie geput.

NOTEN

(1) Lenoir, Hugues, *Henri Roorda ou le zèbre pédagogue*, met nawoord van Marianne Enckell, (verluchtigd met beeldmateriaal zoals foto's en omslagen van brochures); Éditions du Monde libertaire, Paris, 2009; 73 pag., 5,- euro. – (2) *Henri Roorda et l'humour zèbre; pédagogue libertaire, chroniqueur facétieux*, (catalogue de l'exposition); Editions Humus, Lausanne 2009; 142 pag., 25,- Zwitserse francs.

EEN ZOGENAAMDE ZWAKHEID*

Francesco Codello

De geschiedenis van de anarchistische ideeën is niet hetzelfde als de geschiedenis van het anarchisme. Gelukkig zijn de ideeën geen afspiegeling van de beweging. Dit feit, ik zou willen zeggen: deze kwaliteit, maakt dat de anarchie niet uitsluitend van de anarchistische beweging afhankelijk is. Anders dan in vroegere tijden belemmert de logica van de beweging in onze tijd soms een goed inzicht in wat de anarchistische ideeën inhouden, als de beweging in zichzelf gekeerd raakt en zichzelf als norm gaat nemen.
Ideeën moeten niet alleen verspreid worden, maar ook begrepen, en, hoe paradoxaal dat ook mag klinken, dat lukt het beste als niet geprobeerd wordt zieltjes te winnen en de ideeën niet arrogant of messianistisch als absolute waarheid gepresenteerd worden. De natuurlijke andersheid van de anarchistische ideeën wordt dwang als zij het resultaat is van dogmatisch denken en zo geen ruimte laat voor oprechte diepe gevoelens. In de loop van zijn geschiedenis, evenals andere bewegingen uit de geschiedenis (zoals marxisme, liberalisme en syndicalisme) heeft het anarchisme in de loop van de tijd twee tendensen gekend: enerzijds zich boven de werkelijkheid te stellen en anderzijds de eigen identiteit op te geven.

Tot de eerste categorie behoren onmiskenbaar de Spaanse FAI en CNT (vooral op het hoogtepunt van hun revolutionaire activiteiten tussen 1936 en 1939), tot de tweede het Duitse anarchisme (dat praktisch nooit als beweging bestaan heeft). Tussen deze twee tendensen zijn er ontelbare variaties geweest maar die zijn niet belangrijk voor mijn betoog.
Wat volgens mij gevonden moet worden is een evenwicht dat enerzijds de identiteit versterkt en haar anderzijds voedt met werkelijkheid door haar te confronteren met de eisen en uitdagingen van maatschappelijke bewegingen en maatschappelijke experimenten. Alleen lijkt de identiteit me vruchtbaarder in een anarchistische gemeenschap dan in een anarchistische beweging.
Een opvatting waarin ik niet alleen sta. Laat ik proberen nader uit te leggen waar het mij om gaat. Het gaat er natuurlijk niet om oordelen uit te spreken of raadgevingen uit te delen, ik spreek alleen een mening uit, waarin ik volgens mij niet alleen sta, al kan ik me vergissen. Volgens mij bestaat er in de georganiseerde anarchistische beweging een tendens een partijlogica te volgen en zich te organiseren op een manier die sterk op een partijstructuur lijkt (zij het natuurlijk niet van een autoritaire partij) en die tegenover de veelvormige werkelijkheid organisatievormen en een cultuur stelt die in wezen tot een anarchisme behoren dat volgens mij geen enkel gezag meer heeft op het gebied van de doelen die het zich in de eerste plaats stelt.
Vaak propageren zich als voorhoede beschouwende groepen oude cultuurvormen en idealen waarmee zij, misschien onbewust, een voorbedachte

*Dit artikel is een (bewerkte) vertaling van een oorspronkelijk in het Italiaanse anarchistische maandblad *Rivista A* (nr. 310, zomer 2005) verschenen bijdrage. De vertaling is van Bas Moreel. (Redactie)

structuur aan een veronderstelde werkelijkheid opleggen. Soms lijken anarchistische groepen cellen van een anarchistische partij, zij het dat er niet aan verkiezingen wordt meegedaan, er geen partijlidmaatschapskaarten worden uitgegeven en er geen statutaire hiërarchieën zijn, wat niet betekent dat er helemaal niet in wezen autoritair gedacht wordt. Als zich dan een eigen identiteit ontwikkelt, gaat de groep elitaire trekken vertonen met de neiging in machtsdenken te vervallen, het klassieke dualisme tussen theorie en praktijk.

Zoals de zaken er nu voor staan, na al het vage denken van de afgelopen tijd, na al het steriele gepraat over cultureel universalisme en cultureel relativisme, na alle aandacht voor zoiets als religieus denken, dat, zeker ook dankzij de media, miljoenen mensen overal ter wereld ertoe gebracht heeft antwoorden te zoeken op belangrijke levensvragen, is het nodig (ik zou zeggen bijna onvermijdelijk), duidelijk te zijn wat betreft onze identiteit maar tegelijk open te staan voor andere gedachten.
De duidelijkheid die ik nodig vind, is duidelijkheid over ons anarchisme, waarmee ik niet partijanarchisme bedoel (dat slechts gedeeltelijk anarchistisch is) maar het anarchisme van de open gemeenschap van anarchisten zoals die zich in de loop van de tijd ontwikkeld heeft, haar weg zoekend tussen autoriteit en vrijheid, het geheel van antiautoritaire antwoorden op zich voordoende problemen, onder afwijzing van de autoritaire oplossingen die anderen aanprezen, het subversieve denken dat voor diepgaande veranderingen nodig is, de ethiek van de wederzijdse hulp, die het sociaal-darwinisme systematisch bestreden heeft.
Dat anarchisme wordt de motor van historische veranderingen als zij een historische beweging wordt die de dijken van het vooraf bepaalde en opgelegde doorbreekt. Dat anarchisme kan en mag echter niet neerkomen op lid zijn van de beweging, het moet voortdurend uitgeprobeerd worden en op zijn uitwerking bekeken. Het staat op het ogenblik sterk omdat geprobeerd wordt hoe het in allerlei omstandigheden uitwerkt, omdat het een zoekmethode is en omdat middelen en doelen met elkaar overeenstemmen. Maar vooral omdat het anarchisme niet in religie overgaat maar tegemoet komt aan algemene fundamentele menselijke behoeften: het brengt tegengestelden bij elkaar zonder ze in een synthese te verenigen, het accepteert de tegenstellingen en steunt ze als voor het leven noodzakelijke elementen.

Alle pogingen om het anarchistische denken in een synthese te verenigen zijn deerlijk mislukt, eenvoudigweg omdat een synthese tussen revolutie en behoud, tussen relativisme en universalisme, tussen vooruitgang en verzet, tussen autoriteit en vrijheid onmogelijk is, alleen een voortdurende dialoog is daar mogelijk. We moeten ons allemaal bewust zijn van ons gemeenschappelijk lot als mensen, wat alleen mogelijk is als we open staan voor andere zienswijzen en op anarchistische wijze voortdurend met elkaar in gesprek zijn.
Menselijke ontwikkeling moet een ontwikkeling zijn die bevrijdt van economisch reductionisme, technologische slavernij en ideologisch perfectionisme. Het is nu voor het eerst in de geschiedenis concreet mogelijk dat de technologie niet alleen het wetenschappelijk onderzoek bepaalt maar ook de menselijke biologische natuur zou kunnen veranderen. Het specifiek menselijke in onze biologie zou kunnen verdwijnen en iets heel anders zou ervoor in de plaats kunnen komen. De nieuwe mogelijkheden worden een heerschappij waar denkwijzen en eisen gelden die niet voor de menselijke leest gemaakt zijn, onbegrensd in omvang en tijd. De macht van de technologie komt in de plaats van de macht van de religie wat betreft zekerheid voor de toekomst. Maar beide, technologie en religie, zijn heersinstrumenten die op verschillende maar sterk op elkaar lijkende manieren werken.

Ik raak steeds meer de overtuiging toegedaan dat geen enkele cultuur helemaal positief te waarderen is: iedere cultuur heeft punten waarin zij niet, slecht of negatief functioneert, haar waarde hangt af van de mate waarin zij elementen uit andere culturen overneemt en de dragende universele elementen helpt bepalen, welke voor een betere wereld nodig zijn. Juist de complexiteit van de anarchistische cultuur, gevolg van het feit dat volgens de anarchistische opvatting alle culturen afzonderlijk, zoals de mensen zelf, onvolmaakt zijn, is haar werkelijke kracht, haar bestaansgrond – die complexiteit leidt tot de overtuiging dat, om met Edgar Morin te spreken, niet alleen de delen in het geheel (de planeet) terug te vinden moeten zijn maar ook het geheel in de delen.
Als we hier vanuit gaan is het denkbaar dat alleen een zwakke, want niet monolithische maar open beweging, zelfs een beweging vol tegenstrijdigheden, tot duidelijke gedachten kan leiden, zoals ook alleen duidelijke gedachten een degelijk fundament kunnen verschaffen voor een anarchistische gemeenschap en de om zich heen grijpende neigingen tot relativisme en absolutisme kunnen tegengaan.
Om die reden ben ik van mening dat het anarchisme nu alleen zin kan hebben als het zichzelf blijft en niet iets van vroeger wordt, met al of niet bewuste, tot mislukken gedoemde pogingen om de werkelijkheid naar de eigen opvattingen om te buigen.

Het anarchistische denken moet dus de droom opgeven de wereld te moeten redden en zijn kracht gaan zoeken in zijn zogenaamde zwakheid: de oude, ondanks de verstikkende mazen van het net van de heerschappij nog steeds voortlevende anarchistische utopie van de geschiedenissen en verhalen, gebaseerd op de breuk met het denken in termen van heersen en beheerst worden en vertaald in 'zwakke' werkelijkheden.
Om nog eens met Morin te spreken: 'een betere wereld willen, ons voornaamste streven, is niet hetzelfde als de best mogelijke wereld willen. Maar afzien van de best mogelijke wereld is ook niet hetzelfde als niet meer naar een betere wereld te streven.'
Waar het op aan komt is die betere wereld echt te willen, en de hoop op een betere wereld niet te laten fnuiken door het onvermijdelijke bewustzijn dat de verbeteringen altijd beperkt zullen zijn en slechts stapsgewijs tot stand zullen komen.

DE GRAFSCHENNIS VAN FERRER

Willie Verhoysen

Het is ruim een eeuw geleden dat de vermaarde Spaanse pedagoog Francisco Ferrer werd terechtgesteld omdat hij verantwoordelijk zou zijn geweest voor een opstand in Barcelona die de geschiedenis in is gegaan als de 'Tragische Week' (La Semana Trágica).[1] *De terechtstelling van Francisco Ferrer op 13 oktober 1909 leidde tot grote internationale verontwaardiging omdat hij zonder enig steekhoudend bewijs tot het vuurpeloton was veroordeeld.*

De internationale toorn over de executie van de Spaanse pedagoog droeg er toe bij dat hij in korte tijd uitgroeide tot een martelaar waarvoor in tal van landen standbeelden en/of gedenktekens werden opgericht. Zo ook in België, waarover hieronder meer. De Spaanse historicus Juan Avilés Farré meent dat 'Francisco Ferrer bovenal een anarchistische intrigant was, die waarschijnlijk direct betrokken was bij de aanslagen tegen de Spaanse koning Alfons XIII aan het begin van de twintigste eeuw'.[2] Dat poneert hij tenminste in zijn boek *Francisco Ferrer y Guardia, pedagoog, anarchist en martelaar*.* Het boek van Avilés Farré is niet zozeer een nieuwe biografie over Ferrer als wel een onderzoek naar diens betrokkenheid bij diverse aanslagen die Spanje rond 1900 in ban hielden.

Francisco Ferrer y Guardia werd op 10 januari 1859 geboren als zoon van kleine landeigenaren die erg katholiek waren. In 1873 vestigde hij zich in Barcelona en werd hij sterk beïnvloed door de republikeinse opvattingen van zijn werkgever. Daarbij moeten we in ogenschouw nemen dat aan het einde van de negentiende eeuw de republikeinse beweging en de vrijmetselarij in Spanje elkaar flink overlapten. Ferrer raakte eveneens onder invloed van de vrijdenkersbeweging èn van de socialistische beweging. 'De klassenstrijd is immers onlosmakelijk verbonden met de strijd tegen de (katholieke) kerk want die is de steunpilaar van de sociale orde zonder welke het kapitalisme niet kan overleven', zo betoogde de Belgische socialistische voorman Emile Vandervelde in 1894.[3]

Op 27 april 1884 brak een opstand uit onder enkele Spaanse militaire regimenten, die geïnspireerd waren door de republikeinse beweging. Avilés weet niet in hoeverre Ferrer bij deze opstand betrokken was, maar vindt het wel merkwaardig dat de pedagoog binnen het jaar naar Frankrijk vertrok. Hij acht het waarschijnlijk dat Ferrer als tussenpersoon optrad voor Manuel Ruiz Zorrilla, dé republikeinse voorman die volgens Avilés beschouwd kan worden als de leider van de genoemde opstand. In elk geval waren Ferrer en Ruiz Zorrilla beide fervente tegenstanders van de monarchie. Toch levert Avilés geen enkel sluitend bewijs dat Ferrer direct of indirect betrokken was bij deze republikeinse opstand.

Avilés probeert daarom aanknopingspunten te vinden in de geschriften van Ferrer. Zo voert hij aan dat de pedagoog, tijdens het vrijdenkerscongres in 1892 te Madrid, blijk zou hebben gegeven van revolutionaire aspiraties omdat hij zowel een politieke als een sociale revolutie voorstond. Tijdens het bewuste congres verscheen een pamflet dat opriep tot revolutie. De politie schreef dit pamflet toe aan Ferrer en later zou het ook tegen hem gebruikt zou worden bij zijn proces in 1909. Later bleek evenwel dat het pamflet van de hand was van Alejandro Lerroux.[4] Ferrer verklaarde wel dat hij vooraan in de rangen van de revolutionairen wenste te staan. Dat wijst volgens Avilés op een simplistische visie op de wereld en een bekrompen zelfvertrouwen.[5] Op grond hiervan meent Avilés te mogen stellen dat Ferrer de wegbereider was voor de bloedige aanslagen die begin jaren 1890 in Parijs en Barcelona werden gepleegd.[6] De historicus trekt deze conclusie op basis van verbanden die hij zelf legt tussen pamfletten zoals er in die tijd talloze verschenen en waarvan niet altijd duidelijk was wie de auteur was.

PEDAGOOG

Ferrer doorliep aan het einde van de negentiende eeuw het hele politieke spectrum ter linkerzijde. Hij begon als republikein en werd midden jaren 1890 lid van de Franse arbeiderspartij van Jules Guesde.[7] Geleidelijk kwam hij in anarchistische kringen terecht, maar zijn belangstelling ging vooral uit naar de pedagogie. Zoals in zovele katholieke landen beheerste de kerk in Spanje het onderwijs. Ferrer was al vroeg geïnteresseerd in het onderwijs waarbij hij pleitte voor het oprichten van niet-godsdienstige scholen. Dat leidde in 1901 tot de stichting van de Moderne School, die omwille van zijn niet religieuze grondslag al snel veel bijval kreeg in arbeiderskringen en bij de geradicaliseerde republikeinse burgerij. Bovendien oogstte de Moderne School veel belangstelling door de vernieuwende pedagogische onderwijsmethoden.[8] De Moderne School diende volgens Ferrer ook om de mythes van de staat en de kerk te doorbreken. Het niet-religieuze karakter van de Moderne School stuitte echter op felle weerstand van de katholieke kerk. Dankzij de genereuze financiering van Ernestine Mennier[9] slaagde de pedagoog er in om een goed draaiende school uit de grond te stampen met een eigen uitgeverij om de publicaties van de Moderne School te verspreiden.

Ferrer was naast zijn pedagogische activiteiten ook politiek actief. Hij bleef een fervente aanhanger van de revolutie. Voeg daarbij het gegeven dat in de jaren 1890 verschillende presidenten en koningen waren vermoord door anarchisten en nihilisten in Europa en de Verenigde Staten en je hebt volgens Avilés een gevaarlijke cocktail die doet vrezen voor een aanslag op de Spaanse koning Alfonso XIII.[10] Alfonso werd ook daadwerkelijk het slachtoffer van twee aanslagen die respectievelijk in 1905 te Parijs en een jaar later in Madrid werden gepleegd.

De twee aanslagen zijn tot vandaag de dag nooit volledig opgehelderd. Avilés betoogt dat er een enorme hoeveelheid informatie uit verschillende bronnen bestaat die men nog nooit bij elkaar heeft gelegd.[11] Als je die gegevens bij elkaar puzzelt staat het naar zijn mening vast dat Ferrer betrokken was bij de aanslagen tegen de Spaanse koning.

Avilés vangt zijn requisitoir tegen Ferrer aan met de opmerking dat hij betrokken was bij de publicatie van een illegaal

*Bespreking van: Juan Avilés Farré, *Francisco Ferrer y Guardia. Pedagogo, anarquista y mártir.* Madrid 2006

nummer van *La Huelga General* (De Algemene Staking), waarin werd aangedrongen op een aanslag op Alfonso.[12] Hij kan echter niet staven dat Ferrer meewerkte aan het bewuste nummer want de bijdragen aan *La Huelga General* verschenen ongesigneerd. Hij baseert zich daarom op de verklaring van een informant van de Spaanse ambassade in Parijs. Die beweerde dat enkele anarchisten een aanslag voorbereidden op Alfonso tijdens zijn bezoek in Parijs. De aanslag zou dan het signaal zijn voor een revolutionaire opstand in Madrid. Hoewel de Parijse politie enkele 'verdachte' anarchisten oppakte kon ze niet voorkomen dat op 1 juni 1905 toch een aanslag plaats vond tegen de Spaanse koning, maar die mislukte. Een van de opgepakte 'verdachte' anarchisten verklaarde dat de aanslag het werk was een zekere Farras. Alleen bleek deze Farras tien maanden eerder gestorven te zijn; waarmee het spoor voor de Franse justitie doodliep.

Volgens Avilés had Ferrer misschien niet direct de hand in de aanslag, maar had hij er toch mee te maken 'omdat de pedagoog zovele Parijse anarchisten kende die mogelijkerwijs bij de voorbereidingen betrokken waren'.[13] Met andere woorden: u bent verdacht omdat u vrienden hebt die verdacht zijn! Hier gaat Avilés wel onomwonden het pad van de stemmingmakerij op.

Wat betreft de aanslag op Alfonso XIII een jaar later in Madrid staat volgens Avilés de betrokkenheid van Ferrer wel als een paal boven water want een naaste medewerker van de pedagoog zou hierbij betrokken zijn geweest.[14] Bij de aanslag tegen de koning, tijdens zijn huwelijk, vielen vijftien doden en raakten ruim honderd mensen gewond.

De naaste medewerker van Ferrer, Morral, pleegde zelfmoord nadat een agent hem wilde aanhouden voor een ondervraging. Ook de agent kwam op het leven. Daarop gaf Ferrer zichzelf aan bij de politie om een verklaring af te leggen. De pedagoog verklaarde dat hij niets wist over de plannen van Morral, toen deze uit Barcelona was vertrokken. Een huiszoeking bij hem thuis leverde ook geen enkel bewijs op in verband met de bomaanslag. Niettemin werd hij aangehouden en kwam het tot een proces. Volgens de openbare aanklager had Morral Ferrer wel op de hoogte gebracht van zijn plannen. En zelfs als de pedagoog niet direct aan de aanslag had meegewerkt dan had hij Morral toch fysiek en moreel geholpen door hun gedeelde anarchistische opvattingen,[15] zo voerde de openbare aanklager aan. Het hebben van anarchistische opvattingen was dus volgens hem al voldoende om iemands schuld te bewijzen. Dezelfde redenering volgde hij ook in 1909.

Ferrer werd veroordeeld en zat een jaar gevangen in Madrid. Zijn school werd gesloten. Na zijn veroordeling kwam een internationale campagne op gang voor de vrijlating van de pedagoog. Deze campagne vond ook de nodige weerklank in België en werd gesteund door enkele Kamerleden en vrijmetselaarsloges.

Een vriend van Morral verklaarde na het proces dat hij geen medeplichtigen had, maar dat Ferrer mogelijk wist dat zijn naaste medewerker naar Madrid ging. Avilés is er in ieder geval van overtuigd dat Ferrer samen met anderen op de een of andere manier betrokken was bij de aanslag in Madrid en wellicht ook bij die in Parijs.[16] Om zijn opvatting te staven verwijst Avilés naar



een brief die de pedagoog ontving, die feitelijk een boodschap was voor zijn naaste medewerker. In de brief wordt volgens Avilés over explosieven gesproken. Het gaat in ieder geval om een cryptische brief waarin misschien een boodschap verstopt zit, maar daarover hebben we geen zekerheid. De Spaanse historicus lijkt dat ook te beseffen want verderop schrijft hij dat de brief tenminste in 'revolutionaire zin' is geschreven.[17]

Zelfs de openbare aanklager moest tijdens een nieuw proces terugkrabbelen en Ferrer werd vrijgesproken van medeplichtigheid aan de aanslag door zijn medewerker Morral. Na zijn vrijlating in 1907 richtte hij zijn aandacht vooral op zijn pedagogische projecten. Als pedagoog legde hij via een een internationale campagne de klemtoon op de rationele school vanuit de opvatting dat dit de beste voorbereiding was voor de toekomstige revolutie.

TRAGISCHE WEEK

De Spaanse regering riep in 1909 de reservisten onder de wapens om in Marokko te vechten. Dit leidde in Barcelona tot een algemene staking die uitmondde in een algehele opstand. Daarbij werd behalve de monarchie ook de kerk geviseerd als symbool van de repressie en het obscurantisme. In Barcelona werd

de oorlogstoestand uitgeroepen en de handhaving van de openbare orde overgedragen aan het leger. Na een week werd de staking bloedig neergeslagen: in totaal vielen 112 doden en raakten 416 mensen gewond.
De algemene staking was uitgeroepen door een comité dat bestond uit voormannen van de Solidaridad Obrera, de voorganger van de latere anarcho-syndicalistische vakbond CNT. Ferrer had wel relaties met enkele personen van het stakingscomité, maar verschillende leden van het comité verklaarden dat hij niets te maken had met de organisatie van de algemene staking. Ferrer steunde Solidaridad Obrera wel financieel, maar er is niet bewezen dat hij de algemene staking rechtstreeks geldelijk steunde. Zijn geld werd, volgens hem, gebruikt voor de huur van een lokaal.
Tijdens het proces slaagde de openbare aanklager er niet in om te bewijzen dat Ferrer de leider van de opstand was geweest. Het enige waarvan hij werd beschuldigd was dat de pedagoog in vroegere geschriften tot de revolutie had opgeroepen. Hierboven werd al aangevoerd dat de aanklager dezelfde argumenten ook gebruikte bij het proces in 1906 tegen hem. Volgens Avilés blijkt uit de documenten onomwonden dat Ferrer niet de leider was van de opstand.[18] De politieke machthebbers wilden echter koste wat het kost een voorbeeld stellen: Ferrer werd op 13 oktober 1909 gefusilleerd.

Zijn dood veroorzaakte grote internationale beroering. Dankzij een internationale campagne werd de pedagoog een martelaar voor progressief Europa.[19] Zonder die campagne zou de dood van Ferrer geen gevolgen hebben gehad in Spanje. Nu dreigde Spanje echter internationaal in een politiek isolement terecht te komen. Dat leidde ruim een week na de executie van Ferrer tot de val van de regering en op langere termijn tot een splitsing van de conservatieve partij in 1913.

Het boek van Avilés over Ferrer mag volgens mij zonder meer tendentieus worden genoemd. Zijn argumentatie is, zoals we hebben aangetoond, niet overtuigend. Op diverse manieren probeert hij de pedagoog van zijn (martelaren) voetstuk te stoten door hem te koppelen aan de aanslagen op koning Alfonso XIII in 1905 en vooral die van 1906. Avilés vertrekt van vooronderstellingen, namelijk dat Ferrer wel degelijk op de hoogte was van de plannen om een aanslag tegen de Spaanse koning te plegen, maar hij kon dit ons inziens niet hard maken.
Harde bewijzen die Ferrer rechtstreeks aanwijzen als medeplichtige heeft Avilés in het geheel niet. Zijn boek is echter opgebouwd volgens het motto: waar rook is, is ook vuur, zodat de lezer wel dient te geloven dat Ferrer schuldig is.
In zijn boek laat Avilés zien dat de banden in de anarchistische beweging grensoverschrijdend waren, wat overigens ook gold voor de gehele socialistische arbeiderswbeweging. Tegelijk wijst hij op de verwevenheid van sommige anarchisten en nihilisten met geweldpleging. Maar het betoog van Avilés lijkt soms op stemmingmakerij omdat hij zonder veel gevoel voor nuance anarchistische opvattingen op een lijn plaatst met terrorisme. Hij geeft in zijn boek dan ook weinig blijk van een grondig inzicht in de (radicale) arbeidersbeweging voor de Eerste Wereldoorlog toen velen dachten dat de kapitalistische orde binnen afzienbare tijd zou instorten en de revolutie reeds aan de horizon gloorde . Het feitelijke onbegrip van de Spaanse historicus voor radicale maatschappijhervormers verwoordt Avilés duidelijk in de volgende opmerking: ‘Als Ferrer een ander karakter had gehad dan zou hij een vredige burger zijn geweest, toegewijd aan het leven en de vrouwen en met een stevige bankrekening.’

NOTEN

(1) De Tragische Week was een opstand die in 1909 in Barcelona uitbrak nadat de Spaanse overheid reservisten had opgeroepen om te vechten in Marokkaanse kolonie. De opstand in Barcelona duurde van 26 juli tot en met 2 augustus 1909 en werd op brute wijze door het leger neergeslagen. De repressie na de opstand was genadeloos, zozeer was de Spaanse regering gebrand op het onderdrukken van het verzet tegen haar beleid. Honderden mensen werden achter de tralies gezet en vijf mensen, waaronder Francisco Ferrer, die volgens een militaire rechtbank de aanstichters waren van de opstand, werden gefusilleerd. – (2) Zie Juan Avilés Farré, proloog. – (3) Zie Juan Avilés Farré, pagina 49. – (4) Zie Avilés, pag 56-59. Alejandro Lerroux was een overtuigd republikein die in 1908 de Radicale Partij oprichtte. Gaandeweg schoof Lerroux in politiek opzicht op naar rechts. Begin jaren 1930 was hij enkele malen premier van coalitieregeringen met de uiterst rechts-katholieke partij CEDA. Vanwege financiële schandalen trad hij in 1935 af. – (5) Sic! – (6) Het gaat onder meer om de aanslagen van Ravachol in 1982 in Parijs en vooral die van Henry in 1894 toen hij een bom gooide in een café waarbij een dode viel. In Barcelona werd in 1893 een bom gegooid in het theater Liceo en verloren verschillende mensen het leven. – (7) Als zodanig nam hij deel aan het Londens congres van de Tweede Internationale in 1896 waar de anarchisten definitief werden uitgesloten. Als enige van zijn partij stemde Ferrer tegen deze uitsluiting.Zie Avilés, pagina 70. – (8) Als we de ideeën die ten grondslag lagen aan de moderne school door een hedendaagse bril bekijken dan zien we dat ze niet revolutionair waren, maar wel vooruitstrevend. We kunnen ze min of meer vergelijken met schoolsystemen als die van Freinet. – (9) Ernestine Mennier was een rijke Parisienne. Sedert 1894 had zij Spaanse les ontvangen van Ferrer. Bij haar dood in 1901 liet ze haar erfenis aan hem na. – (10) Zie Avilés, pagina 132. – (11) Zie Avilés, pagina 145. – (12) *La Huelga General* verscheen voor de eerste keer op 15 november 1901 en voor de laatste keer op 20 juni 1903. Het was een libertair tijdschrift waarin veel bekende internationale anarchisten in publiceerden. – (13) ZieAvilés, pagina 162 – (14) Zie Avilés, pagina 167 – (15) Zie Avilés, pagina 174 – (16) Zie Avilés, pagina 193 – (17) Zie Avilés, pagina 191 – (18) Zie Avilés, pagina 236 – (19) Na zijn terechtstelling werd in vele landen geijverd voor het oprichten van een nagedachtenis aan de oprichter van de Moderne School. Onder meer in België werd een monument opgericht. Het beeld staat momenteel nog altijd in Brussel aan de Franklin Rooseveltaan voor de ingang van de Vrije Universiteit van Brussel. Het voortbestaan van het monument werd op verschillende momenten bedreigd. Na de overwinning van Franco in 1939 in de Spaanse burgeroorlog diende het monument aanvankelijk te verdwijnen om de relaties tussen België en Spanje niet te belasten. Na de Tweede Wereldoorlog werd het monument van Ferrer bijna het slachtoffer van de bouwwoede in Brussel en zou het plaats hebben moeten maken voor de aanleg van het metronet. – (20) Die opvatting werd zeker gedeeld door de anarchisten, maar evenzeer door talloze socialisten – (21) Zie Avilés, pagina 61.

‘AAN COLLECTIVITEIT GEEF IK DE VOORKEUR EN DAARBINNEN AAN INDIVIDUALITEIT’

Interview met Saskia Poldervaart

Rymke Wiersma

Tijdens de Pinkster Landdagen op de anarchistische camping in Appelscha in 2008 wordt er een papier doorgegeven. Of iedereen die haar kent hier iets voor Saskia Poldervaart op wil schrijven, want ze kan helaas deze keer niet komen. Ze blijkt ziek te zijn. Velen schrijven lieve woorden. Saskia is zeer geliefd en gewaardeerd, zowel in anarchistische en activistische als in universitaire en feministische kringen. Ze heeft veel geschreven en ook diverse artikelen aan de AS *bijgedragen.*
Helaas, het blijkt kanker te zijn. Dat doet het ergste vrezen. Maar een half jaar later zit ik in een forum, en Saskia zit naast mij. Over vrouwen en werk gaat het. Ze praat net als anders honderduit, enthousiast, vrolijk en inspirerend. Na een moeilijke tijd gaat het langzamerhand weer goed, nog aansterken, maar de kanker is weg.
Een aantal maanden later echter is ze weer ziek. Een hersentumor. Ze heeft niet lang meer te leven, krijgt ze te horen. Een tijd later krijg ik de vraag of ik Saskia voor de AS zou willen interviewen. Kan ze dat dan aan? Staat haar hoofd daar wel naar? Ik vraag het haar. Het blijkt naar omstandigheden wonderbaarlijk goed te gaan. Ze klinkt helder en levendig. Het blijkt dat die tumor zich zeer onvoorspelbaar gedraagt. Saskia zal met deze onzekerheid moeten leven: morgen kan het fout gaan, of over een paar maanden, of zelfs pas over tien jaar. En als ze de deur opendoet zie ik meteen tot mijn grote verrassing dat ze nog steeds springlevend is: vrolijk en strijdbaar als altijd.

Het lijkt me moeilijk, om met zo’n onzekerheid te leven. Wanneer besluit je bijvooebeeld om weer actief aan het leven deel te nemen?

‘Ik heb met twee ex-studenten afspraken gemaakt om een artikel te schrijven. Daar moet ik mezelf een beetje toe dwingen. Je bent uit je ritme. Ik zou ook vrijwilligerswerk kunnen gaan doen, maar dat moet geen werk zijn waarbij mensen heel erg afhankelijk van je zijn. En af en toe kom ik bij mensen die ik ken van vrouwenstudies ofzo, die hebben allemaal al afscheid genomen, maar dan zeg ik: ja hier ben ik nog, ik leef nog! Sorry!
Dat afscheidsfeest was een heel ontroerende bijeenkomst. Heel mooi, te veel eigenlijk: over bijna-doden niets dan goeds. Ik kreeg veel te veel complimenten, en dacht o jee heb ik dat wel verdiend? Al die complimenten, heerlijk om te horen, maar wat dan nu nog? Nu kan ik wel dood.’

Over ziekte en dood wordt in de beweging eigenlijk heel weinig gepraat. Misschien omdat je daar niet makkelijk acties tegen kunt voeren. In een ideale wereld zouden mensen ook ziek kunnen worden. Hoe sta jij daar in?

‘Ik heb het praten over deze dingen nooit gekoppeld aan utopisme en sociale bewegingen, nu je het zegt: dat is misschien wel opmerkelijk, want ik ben wel heel erg voor ‘het persoonlijke is politiek’, en in je persoonlijke leven krijg je altijd te maken met de dood, dus dat is altijd ook iets politieks. Misschien heeft het ermee te maken dat ik altijd wat moeite heb met mensen die heel lang over hun eigen ziekte praten, al die details hoef ik niet te weten. Maar ik vind het wel een goed punt, want ziekte en dood horen ook bij het leven.’

Ik snap heel goed dat je niet eindeloos over pijntjes enzo wilt praten, en dingen waar je toch niets aan kunt veranderen. Maar ik zou wel willen dat hier, net als in sommige andere culturen, ziekte en dood als deel van het leven worden gezien.

‘In de westerse cultuur is de dood inderdaad behoorlijk weggeschoven. Maar ik praat er denk ik ook weinig over omdat ik er zelf niet zo bang voor ben. Niet dat het leven altijd zo leuk is. Ik was een tijd geleden heel moe, bleek bloedarmoede te hebben. Dat was al die tijd keurig genoteerd op de kaarten van het ziekenhuis waar ik voor de chemo kwam, maar daar hadden ze alleen naar tumoren gekeken, en niet naar de hele patient. Uiteindelijk ben ik aan de ijzerpillen gegaan, daarna knapte ik heel snel op. Toen ben ik op de fiets naar het Westerpark geweest, daar was ik maanden niet geweest door die stomme bloedarmoede, en daar heb ik heel intens van genoten: bomen die ontknoppen – dan is het leven toch wel heel prettig.
Ik weet niet hoe het allemaal zal lopen. De dokter ook niet, die roept: ‘u bent een wonder, maar de kanker kan elk ogenblik weer de kop opsteken’.

ANARCHISME, UTOPISME, DO IT YOURSELF

In het interview met jou in de Volkskrant[1] *las ik dat je je geen anarchist noemt. Je hebt het echter over een feminisme dat ingaat tegen alle hiërarchiën – een vorm van feminisme die je anarchistisch zou kunnen noemen.*

‘Het utopische ‘do it yourself’-anarchisme hangt inderdaad heel erg met feminisme samen. Anders dan het revolutionaire anarchisme. Het is raar dat het anarchisme zich tot ongeveer 1900 behoorlijk tegen utopisme heeft afgezet. Ja, Marx was natuurlijk tegen het utopisme. Het utopisme zou niet theoretisch zijn, die afkeer van utopisme bij anarchisten zou wel eens heel erg met die opmerking van Marx kunnen samenhangen.
Maar eigenlijk, als ik nu om me heen kijk, ook naar de andersglobaliseringsbeweging, vind ik anarchisten verreweg de leukste groep. Dan bedoel ik die stroming van ‘het persoonlijke is politiek’ en ‘do it yourself’. Ik ben op een gegeven moment door een van mijn studenten meegenomen naar kraakpanden om daar te eten. En toen dacht ik: wat is dit leuk! Ik heb vroeger zelf ook een tijdje in een soort kraakpand gewoond. ‘Illegaal wonen’ noemden we dat.
We hadden een heel actieve vrouwenstudiesgroep, de Sirenes, die bij de Molly[2] ging vergaderen en bijeenkomsten hield. Zo ben ik een beetje het anarchisme in gerold.
Er zijn binnen het anarchisme verschillende stromingen, voor en tegen geweld. Ik ken toch wel aardig wat anarchisten die ik verder erg sympathiek vindt, die zeggen: geweld hoort erbij.
De geweldsdiscussie blijft lastig, je kunt niet altijd blijven zeggen dat je tegen alle

geweld bent, soms moet je je toch verdedigen. Maar ik heb soms wel moeite met anarchisten die vinden dat je tramhaltes kapot kunt maken omdat die van de staat zijn.'

Wat zeg jij als je gevraagd word of je individualist bent of collectivist?

'Ieder mens is sociaal, ik denk dus dat het heel belangrijk is om collectiviteit te benadrukken, juist nu, nu individualiteit zo benadrukt wordt. Tegelijkertijd denk ik: binnen die groep moet je ook je individualiteit kunnen tonen. Als dat niet kan krijg je totalitarisme, dwang, enzovoort. Of je altijd aan groepsdwang kunt ontkomen weet ik niet. We krijgen in het kapitalisme allemaal een manier van denken opgedrongen waartegen je je moet verzetten, maar ook in tegenculturele groepen, heerst al gauw een groepsnorm. Het is belangrijk om daar alert op te blijven. Wil je echter dingen veranderen, dan is het collectief toch belangrijker dan het individu.
Ik vind het belangrijk om dat collectief te benadrukken, omdat het je verbonden voelen met anderen heel belangrijk is. Ik heb daar ook zelf behoefte aan, ook in het buurtje waar ik woon, dat je erkend wordt, in basisdingen. Ik heb behoefte aan een aantal goeie vriendinnen en vrienden om me heen. Die dingen vind ik belangrijker dan om in mijn eentje te kunnen zijn, hoewel ik dat af en toe ook heerlijk vind.
Ik geloof wel dat elk individu op zich uniek is. Dus collectiviteit zou ik voorkeur geven, en daarbinnen zoveel mogelijk individualiteit.'

FEMINISME

Hoe kijk je terug op wat nu de tweede feministische golf genoemd wordt? Je begon bij Dolle Mina, en hoe ging het daarna? Was het vroeger allemaal leuker en beter?

'Het was vanaf 1970 allemaal heel spannend, het was ook creatief, we kregen de ruimte om rare dingen te bedenken. Maar toen ik later nog eens wat nummers van *Katijf*[3] doorkeek, viel me op dat er eindeloos over organisatie gediscussieerd werd. Ik zat er middenin en heb het toen niet gezien. Eindeloos speelden vragen in de trant van: moeten wij een programma hebben, of laten we alles spontaan naar voren komen? Moeten wij leiderschap hebben, ja of nee? Degenen die geen programma en leiderschap wilden, de 'do it yourself'-stroming heeft heel lang stand kunnen houden. Maar je ziet op een gegeven moment stapje voor stapje dat dat mis gaat. Steeds meer kwam naar voren: we hebben leiders nodig, we moeten onderhandelen met de overheid, het anarchistische ging er helemaal vanaf. De anderen kregen de meerderheid.
Ik was heel erg geschokt toen ik dat zo ontdekte.
Zo vanaf 1982, '83, '84 werd het steeds conventioneler, meer een onderhandelingsstrategie, steeds minder van onderop, steeds werd er meer met traditionele vrouwenorganisaties samengewerkt, want ze wilden macht, en voor die macht moest je de regering beïnvloeden.
Ik heb het altijd jammer gevonden dat er bij vrouwenstudies weinig mannen waren. Ik vond wel dat je wantrouwend moest zijn naar mannen, maar ik heb mannen nooit als vijand gezien. En ik vond dat mannen ook feministisch konden zijn. Wat dat betreft ben ik nooit een radicaal-feminist geweest. Ik vond radicaal-feministen zelfs af en toe heel vervelend. Zo vol met haat – dan dacht ik, waarom moet dat nou zo? Aan de andere kant mocht je bij de socialistisch feministen, waarbij ik in eerste instantie zat, heel weinig over mannen zeggen. Mannen waren je kameraden. Het ging om de strijd tegen Het Systeem. Dat mannen ook wel eens vervelend waren, en zich schuldig maakten aan seksueel geweld, dat werd daar niet benoemd. Het positieve punt van het radicaalfeminisme was dat ze seksueel geweld, huiselijk geweld en al die dingen op de agenda gezet hebben. Ze hebben wel de vinger op een zere plek gelegd.'

Je hebt blijkbaar geen prettige ervaringen met radicale feministen…

'Ik ben ooit weggelopen bij een discussie in het vrouwenhuis, met vrouwen van De Bonte Was[4]. Daar hing zo'n sfeer van "wil de echte feminist opstaan?" Een echte feminist was er een die haar zoontje van boven de zeven niet mee nam, die niet met een man samenwoonde, die niet verdiende aan het feminisme (ik verdiende natuurlijk wel aan het feminisme, want ik zat bij vrouwenstudies, dat was ook kwalijk), toen ben ik opgestaan en heb ik geroepen dat ik het hier absoluut niet mee eens was, dat ik het een afschuwelijke tegenstelling vond, dat het belachelijk was, dat ik nu weg ging, en dat ik niets meer met de Bonte Was te maken wilde hebben.'
Ze hebben wel heel leuke boekjes uitgegeven, en de huiselijk-geweldsdiscussie is door hen aangezwengeld. Maar het vrouwenhuis in Amsterdam heeft erg onder de Bonte Was geleden, ze waren behoorlijk dominant. Ik heb verder erg veel plezier gehad in het feminisme, en ben altijd verbaasd over hoe erover gepraat wordt, alsof iedereen bij de Bonte Was zat, alsof feministen allemaal mannenhaters waren, heel jammer.

En hoe kijk je aan tegen het feminisme van deze tijd?

Als ik aan het feminisme van deze tijd denk, denk ik vooral aan WomenInc, in Amsterdam, dat is 'feminisme voor allemaal' om zo te zeggen. Een tijd lang hebben ze elke maandag discussies gehad over allerlei aspecten van het feminisme waar ik me soms absoluut niet in thuis voel: buikdansen, en dat essentialistische feminisme dat zegt 'wij zijn anders', en Heleen Mees, die vind ik ook heel erg eigenlijk. In *Opzij* heb ik nog eventjes een discussie met Heleen Mees gehad. Het ging over punten als 'de werkster'. Ik was tegen werksters natuurlijk en Heleen mocht reageren en die zei dat dat 'antifeministisch' was, want feministes hadden werksters nodig, anders konden ze niet opklimmen naar de top. Maar die werksters dan? Wat is het verschil in status, en in uurloon?
Een vriendin van mij die een man en kindertjes heeft, bekent wel: "sinds ik een werkster heb heb ik geen ruzie meer met mijn man. Hij doet nu helemaal niets meer aan het huishouden!" Dat was – naast status en inkomsten – mijn derde argument.
Het huidige feminisme vind ik te veel beperkt tot man-vrouwverhoudingen alleen, tenminste, het dominante feminisme, dat aandacht in de media krijgt.
Het blad *Lover* vind ik daarentegen nog steeds leuk. Ik ben geschokt dat collega's van mij dat blad hebben opgezegd. Daar zitten ook afstuderende jonge redacteuren, ik zou willen schreeuwen tegen iedereen: "neem een abonnement!" Ik ben het lang niet altijd met ze eens, maar ik vind het leuk en het ziet er

altijd prachtig uit. Ook van het tijdschrift *Genderstudies* vind ik het belangrijk dat het blijft.
Studenten zeiden vaak: "we vinden het allemaal leuk, maar we zijn tegen het feminisme". Dan hadden anderen een andere mening, en pas na drie of vier keer ging ik er voorzichtig tegenin – aan het eind was altijd iedereen voor het feminisme, dat vond ik zo leuk om te doen.
Ook via die groep, de Sirenes, heb ik met anderen samen veel vrouwen en ook mannen bij het feminisme kunnen krijgen. Ik vond het altijd leuk om te zien hoe snel je mensen aan het denken kunt zetten, via heel eenvoudige voorbeeldjes. Dan kwam er bijvoorbeeld een jongen naar me toe, die zei: "feminisme is helemaal niet meer nodig: vrouwen hebben nu toch gelijke rechten?" Ik had al honderd keer geroepen dat feminisme meer is dan gelijke rechten. Dus dan zei ik: "witte en zwarte mensen zijn allemaal gelijk, en denk je dat dat in de praktijk ook gebeurt?" Nee. "Nou, denk je dat dat bij mannen en vrouwen dan wel gebeurt?" Of ik zei: "okee, man en vrouw zijn helemaal gelijk. Zou jij verliefd worden op een vriendin die groter is dan jij en die meer verdient?" Dan ging er meestal wel een lichtje branden.
Verder vind ik het 2dH5-festvial[5] heel leuk, daar komen leuke mensen, ook veel jonge mensen. Die staan open voor het feminisme, hoewel je het er steeds weer in moet brengen – bij jongens dan. Er zijn altijd wel een paar groepen meiden die heel boos zijn dat de jongens er niet aan denken.
Ik voel me er heel prettig bij, wat ik in Appelscha[6] ook meteen had. Van alle groepen waar ik bij heb gezeten heb ik 2dH5 en Appelscha het meest als een verademing ervaren: prettig, leuk, naar elkaar luisteren.
Ik vind dat er veel te weinig over deze beweging naar buiten komt, ook over de kraakscene en de andersglobaliseringsbeweging. De dingen waar ze mee bezig zijn vind ik heel belangrijk. Vluchtelingen bijvoorbeeld; eigenlijk zijn alleen de anarchisten daarmee bezig, en de kerken. Het is absurd hoe deze activisten verdacht worden gemaakt, dat het woord 'terroristen' voor die mensen wordt gebruikt. Net als bij de dierenactivisten. Die hebben misschien wel eens wat nertsen losgelaten, dan denk ik: "arme beestjes, doe dat nou niet". Maar dat kun je toch geen terrorisme noemen, houd toch op!'

GOLFBEWEGING

Denk jij dat het nog de goeie kant op zal kunnen gaan in de wereld?

'Het kan wel; er is toch wel heel wat aan de gang. Zoals vrouwen in India die helemaal op hun eigen manier hun landbouw opzetten, zelfvoorzienende landbouw, de oude zaden weer gebruiken enzovoort. Niet afhankelijk van multinationals, niet afhankelijk van gentechnologie; do it yourself! Ook in Latijns Amerika gebeurt een hoop vanuit sociale bewegingen. Veel leuke dingen die gebeuren komen nooit in de publiciteit, dat is vreselijk irritant.
Maar je ziet toch vaak dat het een golfbeweging is. Vooral als iets heel snel is gegaan, dan komt er vaak weer een terugval. In 1848 waren er in Frankrijk een heleboel utopische plannen, allemaal prachtig. Arbeiders zouden meer rechten krijgen, voor het eerst hadden alle boeren op het platteland kiesrecht, maar die boeren zagen niks in al die rare progressievelingen in de stad, en die stemden tegen. Dus degenen die zo enorm geknokt hadden voor stemrecht enzo werden in één keer zelf weggestemd. Er was te weinig draagvlak, die boeren begrepen helemaal niet waar ze mee bezig waren. Toen kwam er een verschrikkelijke repressie, heel triest! In Frankrijk tenminste; in Nederland ging het goed. Daar zat Thorbecke en die deed wat de Nederlandse regering ook in 1968 deed: beetje toegeven. Daar kun je kritiek op hebben, maar ze hebben wel een aantal dingen toegegeven die heel belangrijk waren.'

Ik lees op het moment Lucien Leuwen *van Stendhal, een roman die zich afspeelt in Frankrijk, rond 1840. Lucien wordt van school gestuurd omdat hij een 'saint-simonist' zou zijn. Ook zijn vader gebruikt die term steeds tegen hem, en die heeft zo'n beetje dezelfde klank als nu 'anarchist' of beter nog 'geitenwollensokkenfiguur'. De term saint-simonist wordt verder helemaal niet uitgelegd. Wat waren dat voor lui eigenlijk?*

'Het is een heel rare club geweest. Het waren vooral mannen met hoge posities, die wilden weten wat het was om vrouw te zijn. Een tijdlang hebben ze al hun posities opgegeven en zijn ze gaan samenwonen, als een soort woongroep. Ze deden gezamenlijk het huishouden, dat was in die tijd heel krankzinnig. Ze zeiden: "vrouwenwerk is altijd met minachting bekeken, wij gaan leren hoe je je bed moet opmaken, hoe het huishouden moet".
Mensen die op bezoek kwamen beschreven het zo: de rechter die poetste de laarzen, en die andere hoge heer maakte de groente schoon, en een volgende was aan het dweilen. Iedereen was geschokt. Ze waren nog meer geschokt dat die mannen het huishouden deden dan overt het feit dat er veertig mannen bij elkaar woonden…
Je had rond 1900 al die groeperingen die naar de fabrieken gingen, en rond 1970 ook nog een aantal, om te leren hoe de arbeiders leefden, maar nooit wilden mannen weten wat vrouwenwerk eigenlijk is. Maar de saint-simonisten deden dat toen al. Die zeiden ook heel duidelijk: vrouwen worden onderdrukt op twee manieren, in de maatschappij maar ook binnenshuis. Daar hadden ze hele discussies over. Ze hadden ook hele discussies in het openbaar over het huishouden, en over seksualiteit. Ze vonden dat mannen moesten leren elkaar aan te raken. Daarvoor hadden ze een jekje gemaakt met knopen aan de achterkant, zodat die mannen elkaar moesten helpen de knopen vast te maken! Hoe vind je zoiets?
Ze moesten leren elkaar aan te raken en niet zo bang voor elkaar te zijn. Ze waren tegen het huwelijk. Kinderen moesten gemeenschappelijk worden opgevoed. Ze waren heel erg tegen geweld. In diezelfde tijd, rond 1830 tot 1840, waren de eerste stakingen. Als stakende arbeiders dan stenen gingen gooien naar de politie gingen er soms saint-simonisten tussenin staan, en die riepen dan "niet doen, niet doen, we staan achter jullie, maar doe dat nou niet want jullie worden veel harder teruggepakt!" Toen ik dat allemaal las vond ik het hartverwarmend en ontroerend!'

TOEKOMST

'Wat de toekomst betreft, tja, het zal wel net als vroeger gaan bij die ketterse bewegingen: in een soort golfbeweging. Wat ik nog altijd gek vind is dat er een tijdje nauwelijks gedacht is aan sociale bewegingen, maar dat het op een gege-

ven moment toch weer opkomt. Dat collectieven iets met elkaar veranderen – met soms ook weer de uitwassen ervan. Ik denk dat dat zo blijft. Misschien dat het af en toe een heel klein beetje verbetert. Ik geloof niet zo erg in 'De Vooruitgang' en alles, maar over het algemeen hebben mensen in het westen het toch heel wat beter dan vroeger. En de mensen in het westen zijn zich toch ook tegenwoordig wel bewust hoe verschrikkelijk mensen in de derdewereldlanden het hebben en dat daar ook iets eerlijker verdeeld moet worden. Er bestaat nog steeds veel uitbuiting.
Ik geloof wel dat nu door het neoliberalisme het verschil tussen arm en rijk weer groter is geworden, die banken hebben zich zo misdragen, maar ik denk dat daar nu een beetje meer bewustzijn voor is.
Ik ben niet zo vreselijk optimistisch, maar zeker niet pessimistisch, en ook zeker niet cynisch.'

Ook niet nu er met het klimaat toch grote bedreigingen zijn? Het kan allemaal wel beter worden, maar hebben we de tijd nog daarvoor?

'Ik houd ook af en toe mijn hart vast, en ik vind het nog steeds raar dat het met auto's, vliegen en vleeseten maar doorgaat, maar ik zie toch ook een aantal belangrijke mensen veranderen, zoals Wijffels, die zegt dat hij ook persoonlijk bezig is om nauwelijks meer vlees te eten, en zo weinig mogelijk met de auto te gaan.
En pas geleden was er een uitzending van Andere Tijden over zure regen, dat vond ik zo'n hoopgevend verhaal. In 1980 waren we allemaal met die zure regen bezig, waarom hebben we het daar niet meer over? Omdat ze het voor het grootste deel hebben opgelost. Ze hebben heel lang gezocht. Die vreselijke plaatjes van die kale dennebomen, weet je nog? Er werd voorspeld: in 2000 hebben we geen bossen meer. Maar die zure regen was vooral in de buurt van zeer grootschalige bio-industrie. De mest werd verspreid over het land, en in die mest zat veel te veel ammoniak. Toen de mest geïnjecteerd werd in plaats van gesproeid, en de stallen aan bepaalde eisen voldeden, was het probleem van de zure regen opgelost. Ik geloof niet in technische oplossingen alleen, daar word ik altijd een beetje kriegel van, we zullen ook echt ons gedrag moeten veranderen, maar ik vond het toch een hoopgevend verhaal. Want over die zure regen hoor je nooit meer iets.'

Nee, en ook niet zoveel over het gat in de ozonlaag. Maar deze voorbeelden gebruiken de klimaatsceptici weer om te zeggen: zie je wel, het was allemaal helemaal niet zo ernstig.

'Daar word ik ook kriegelig van. Er is iets verschrikkelijks aan de hand, en we moeten iets doen. Maar het spreekt toch op het moment wel heel veel mensen aan. Want zelfs mijn dochter, die heel lang geen groente at, alleen maar vlees, eet nu vaak vegetarisch.'

DE STRAAT OP

Wat vind je belangrijker voor het bouwen aan een mooiere wereld, actie, de straat op, of theoriebouwen?

'Wat nou belangrijker is weet ik niet. In de praktijk doe je het altijd anders dan de theorie, dat kan ook niet anders. Ik vind wel dat theoretici ook met de praktijk bezig moeten zijn, op zijn minst moeten proberen hun ideeën in het



dagelijks leven toe te passen. Maar ik zou niet zo gauw meer mensen iets verwijten. Ik heb wel eens in de bus gezeten naar Appelscha met een leuke jonge anarchist en die wist niets van het anarchisme. Het leek hem leuk en spannend, maar hij was niet echt bereid er eens een boek over te lezen. Dat vind ik dan wel jammer.
Ik zou natuurlijk het liefst willen dat theorie en praktijk altijd met elkaar verbonden zijn.

NOTEN

(1) 'Je bent nooit te oud om te demonstreren', interview met Saskia Poldervaart door Jaap Stam, met foto's van Erwin Olaf, *de Volkskrant*, 25 juli 2009. – (2) Bekend kraakpand met ontmoetingsruimte in Amsterdam. – (3) *Katijf*, socialistisch-feministisch tijdschrift uit de jaren tachtig van de vorige eeuw. – (4) Schrijf- en uitgeefcollectief van Anneke van Baalen, Marijke Ekelschot en anderen, vanaf 1974 gevestigd op de zolder van het vrouwenhuis in Amsterdam (www.radicaalfeminisme.nl) – (5) De jaarlijkse anarchistische Pinkster Landdagen (PL) in Appelscha. – (6) 2Dh5-festival, een jaarlijks terugkerende samenscholing voor activisten en 'wereldversleutelaars' (www.2dH5.nl).

MAGNUM OPUS VAN HANS ACHTERHUIS OVER GEWELD VOL GEMISTE KANSEN

Weia Reinboud

1

Hans Achterhuis schreef Met alle geweld – een filosofische zoektocht*, *volgens de flaptekst zijn magnum opus. Het boek is ruim 700 pagina's dik, het taalgebruik is altijd helder, het boek bevat een groot scala aan interessante hoofd- en zijpaden, verwijst naar stapels literatuur van allerlei snit, enzovoort. Het is heel nuttig om te zien hoe je je verhoudt tot al die aangedragen punten en theorieën, maar intussen is het naar mijn idee een boek vol gemiste kansen. Mijn eindoordeel: pover.*

Misschien is het boek wel te dik. Wat op de ene bladzij een interessant punt is blijkt elders niet te tellen. Een voorbeeld. Achterhuis gebruikt ondermeer romans en films als bron, en daar haalt hij op pagina 424 een interessant punt uit, namelijk dat voor een paar zelfmoordaanslagplegers de islam nauwelijks een rol speelt als motief bij de aanslag. 'Dat doet deze [=de islam] alleen in de officiële legitimaties die voor de buitenwacht worden bestemd.' Slechts een paar bladzijden eerder had Achterhuis het echter over 'het hedendaagse fundamentalistisch geïnspireerde terrorisme' – en dat is precies het omgekeerde. Het verschil tussen 'fundamentalistisch geïnspireerd geweld' en 'geweldgeïnspireerd fundamentalisme' had filosofisch best uitgebuit mogen worden. Zulke tegengestelden kun je in elk geval niet tegelijk overeind houden.
Er zit een soort biecht in het boek. Meermalen schrijft Achterhuis schuldbewust over hoe hij mee is gegaan in de tijdgeest van (een deel van) links in de zestiger/zeventiger jaren met verheerlijking ofwel vergoelijking van geweld door sommige linkse lieden. Nou, dat is mooi dat hij hier van mening veranderd is, maar het vreemde is dat hij met dit magnum opus wederom een tijdgeestboek heeft geschreven. Zoiets als 'fundamentalistisch geïnspireerd terrorisme' is een ondoordacht tijdgeestriedeltje. Ook bij de tijdgeest van een deel van de wetenschappers past de opmerking richting Amartya Sen '… het gebrek aan filosofische diepgang en het rationalistische en moralistische uitgangspunt van Sens onderneming' (pagina 385). Dat van het gebrek aan diepgang kan ik niet beoordelen, maar verder staat daar dat het uitgangspunt blijkbaar irrationeel (emotioneel?) en immoreel of amoreel had moeten zijn? Ik bespeur in zo'n postmodernistischachtige maar bovenal vileine opmerking weinig filosofische diepgang. Ook elders kan het aardig kwaadaardig zijn hoe Achterhuis naar andersdenkenden uithaalt.

2

De hoofdmoot van het boek is dat hij zes clusters van oorzaken/bronnen van geweld onderzoekt, namelijk: het doelmiddelschema, de mimetische begeerte, de spanning tussen moraal en politiek, de 'dierlijke' natuur van de mens, de strijd om erkenning en tenslotte het wij/zij-denken. Een nogal heterogeen rijtje, als je het mij vraagt.
Het 'doel-middelschema' blijkt niet te slaan op doelen, middelen of schema's, maar op 'het doel heiligt de middelen'. Dat laatste is een hoogst belangrijk aspect bij het denken over geweld, dus het ontgaat me waarom hij zo'n vage term als 'doel-middelschema' van stal haalt. Met erg veel doelen en middelen is niets mis, dus het kwalijke zit dan in het schema? Vreemd.
De mimetische begeerte is een concept van René Girard. Via mimesis/nabootsing nemen mensen soms iets van anderen over. Zo blijkt geweld voor sommigen aanstekelijk te werken. Achterhuis valt wel over het 'monocausale' in Girards theorie (monocausaal is een van Achterhuis' negatieve typeringen), maar hij valt niet over het willekeurige in het concept van de nabootsing. Als via mimesis geweld veroorzaakt kan worden, dan kan via mimesis geweldloosheid ook veroorzaakt worden. Waarom het ene wel naar voren brengen en het andere niet?
De mimesis kan blijkbaar naar wens aan- en uitgezet worden en het resultaat is dat het concept precies niets verklaart of helder maakt. Via mimesis leren kinderen nuttige handelingen af te kijken, maar zelfs bij zoiets eenvoudigs als leren wat eetbaar is staat de mimesis soms uit en soms aan. Sommige kinderen van spruitjes lustende ouders houden helemaal niet van spruitjes, andere juist wel. Begeerte naar voedsel bestaat zeker, maar mimetische begeerte? Wat voor begeerte zou dat moeten zijn? Het lijkt mij een concept om met de grond gelijk te maken, maar misschien moet je daar een bèta voor zijn.
Iets dergelijks speelt bij de strijd om erkenning. Het zal ongetwijfeld zo zijn dat sommige geweldgebruikers niet de erkenning krijgen die ze menen te moeten krijgen, maar er zijn zat mensen die geen erkenning krijgen en toch niet naar geweld grijpen. Erkenning kan dus hooguit een bijkomend ding zijn en het verdient naar mijn mening niet de aandacht die Achterhuis eraan geeft – tenzij gedegener aandacht. Want het is me niet duidelijk geworden wat de ontologische status van erkenning is, waarom vindt de een het belangrijk en de ander niet, waarom maakt de een er een strijd om erkenning van en een ander niet en waarom wordt die strijd bij sommigen echt gewelddadig en bij anderen niet?

Het manco van Achterhuis' boek is dat het veelal blijft steken in constateringen. Daarmee is het boek eerder journalistiek dan filosofisch; wel behoorlijk goede journalistiek omdat er veel langskomt aan onderwerpen en theoretici, maar analyse van waarom zoiets als de behoefte aan erkenning soms 'aan' staat en soms 'uit' ontbreekt.
Het wij/zij-denken speelt in alle oorlogen een grote rol. Het blijft verbazend hoe de ene groep de andere volstrekt negatief kan afschilderen en ook Hans Achterhuis weet daar de vinger niet achter te krijgen, dat zou ook wel erg mooi geweest zijn. Het wij/zij-denken is op grote schaal wat het zondebokmechanisme op kleinere schaal is, een verschijnsel dat bij Achterhuis op twee manieren naar voren komt.
Enerzijds is het onderwerp van analyse, terecht natuurlijk, anderzijds doet hij er

*Bespreking van Hans Achterhuis, Met alle geweld; een filosofische zoektocht, Lemniscaat 2008; 794 pagina's; 39,95 euro; gebonden editie 59,95 euro.

zelf ook een beetje aan. Als je per ongeluk utopiste bent dan is het lezen van het boek geen onverdeeld genoegen. Gaat het namelijk over utopisme, over goede bedoelingen en geregeld ook als het gaat over moraal, dan zijn sneren niet ver weg. Altijd dezelfde sneren en altijd zonder onderbouwing, tenzij via anekdotiek en onterechte generalisaties. Utopisten zijn Achterhuis' zondebok.

In dit verband valt er nog iets recht te zetten. Op pagina 186 haalt hij pagina 398 van zijn eigen *De erfenis van de utopie* uit 1998 aan, waarin hij weer een artikel uit 1996 in *de Volkskrant* van Mac van Dinther aanhaalt die weer aanhaalt uit onze (Atalanta) uitgave *Alle dieren vrij* uit 1993. Achterhuis noemt het 'het pamflet Alle dieren vrij' terwijl het een boek is met 26 interviews, waarin allerlei meningen geregeld haaks op elkaar staan.

Als iets geen pamflet is, dan wel haaks op elkaar staande meningen! Bij dat boek hebben we erg getwijfeld of we het in die vorm zouden uitgeven, juist doordat ons een paar uitspraken pro geweld niet aanstonden.

De Volkskrant kreeg lucht van de publicatie en we hebben er een exemplaar van opgestuurd, wel wetend dat een correcte behandeling in *de Volkskrant* niet direct te verwachten viel. Inderdaad haalde Van Dinther precies die paar uitspraken eruit die ons niet aanstonden. Hij suggereert ook nog een logisch verband met andere uitspraken uit heel andere context en Achterhuis noemt dat dan een doorwrocht essay. Zonder de brontekst in handen te hebben gehad. Flutjournalistiek was het. Zo komen de verhalen in de wereld.

3

Een interessant punt is dat Achterhuis de verschillen tussen psychologie en filosofie naar voren brengt. Je kunt allerlei wandaden verklaren vanuit de verdorven inborst van de Eichmannen, maar daarmee zet je ze apart en hoef je er niets meer mee.

Interessanter is om te kijken vanuit welke ideeën zo iemand handelde en te bezien in hoeverre die ideeën of die ideologie ook meer of minder aanwezig zijn bij anderen die niet tot wandaden kwamen. Had Achterhuis dit punt van het vermijden van psychologismen doorgezet, dan was het boek naar mijn mening een stuk interessanter geworden, maar helaas laat hij het op twee manieren nogal afweten. Enerzijds sluipen er toch psychologismen in waardoor juist de afslag naar iets interessanters gemist wordt, anderzijds komt er van ideeën/ideologie-analyse niet zo veel terecht.

Een zeer merkwaardig psychologisme staat op pagina 480 waar hij het over Sartre heeft (die ook op allerlei andere plaatsen in het boek figureert en waar Sartre er terecht soms duchtig van langs krijgt). Ineens 'verklaart de persoonlijke psychologische achtergrond van Sartre deels de weerklank van zijn denken' in de jaren zestig. Ik zou echt niet weten hoe…

Evenmin kan ik me iets voorstellen bij zoiets als de 'ontworteling van de Europese massa's' op pagina 409. Als dat al iets is, dan is het een massapsychologisch verschijnsel en net zo min interessant voor de filosoof als de psychologismen op persoonlijke schaal. Ik vind trouwens de 'strijd om erkenning' en de 'mimetische begeerte' ook veel te psychologisch klinken; filosofische entiteiten zijn het in elk geval niet.

Qua ideologie- en ideeënanalyse is er veel meer mogelijk dan wat Achterhuis ervan maakt. Ik vraag me kijkend naar de wereld vaak af welke set ideeën iemand minimaal moet aanhangen om tot bepaald gedrag te komen. Dat sommigen vanuit een gebrek aan erkenning geweld gaan gebruiken en anderen niet, leidt dan direct tot de conclusie dat er minimaal één extra element in het spel moet zijn. Iemand moet in elk geval het idee aanhangen dat erkenning belangrijk is en bovendien het idee dat geweld een adequaat middel is om ofwel erkenning af te dwingen ofwel de niet-erkenners te straffen.

Ook bij ander geweldgebruik moet de geweldgebruiker het idee dat geweld een reëele optie is aanhangen. Het is een ernstig gemis in het boek dat Achterhuis dit over het hoofd ziet. Geweld als ideologie ontbreekt domweg. De zes perspectieven op geweld zijn dan en alleen dan een reden om geweld te gebruiken wanneer de geweldsideologie ook aangehangen wordt, wanneer geweld een optie gevonden wordt, wanneer het geweldsperspectief omarmd wordt. Maar in het boek ontbreekt dit punt dat geweldsgebruikers het geweld toestaan, instemmen met het idee dat geweld een optie is. Geweld is er gewoon, soms meer soms minder – verder komt Achterhuis eigenlijk niet. Terwijl bij geweld geldt wat de oude stoïcijnen over alle reacties zeiden: het is niet de wereld die de reacties veroorzaakt, maar onze gedachten over de wereld.

4

En daarmee kom ik op een ander belangrijk punt: ook als feministe is het lezen van het boek geen onverdeeld genoegen. Het punt van het seksueel geweld wordt gelukkig niet meer weggemoffeld, ook blijft testosteron niet onvermeld als iets dat op de achtergrond een versterkende rol zou kunnen spelen. Directe uitglijders zijn gelukkig zeldzaam, namelijk zinnen waarin 'mensen' staat maar waar echt alleen maar 'mannen' of 'grotendeels mannen' of 'een deel van de mannen' wordt bedoeld. Impliciet echter had ik bij honderden passages in het boek de indruk dat het voornamelijk om mannendingen ging – zoiets als 'eer' bijvoorbeeld mag in een filosofische verhandeling uit de eenentwintigste eeuw niet meer zonder commentaar als entiteit figureren.

Op pagina 452 staat deze zin: 'Het kostte ons Nederlanders meer dan een kwart eeuw om onder ogen te zien dat wij tijdens de politionele acties in Indonesië kampongs hadden platgebrand en onschuldige burgers vermoord.' Dit is niet de belangrijkste zin uit het boek, maar hij staat wel model voor veel dat in het boek gebeurt. Ten eerste, het zijn echt uitsluitend mannen geweest die die wandaden hebben begaan; ten tweede, de filosofisch gezien interessantste mannen uit die tijd, de dienstweigeraars die een paar jaar dwangarbeid opgelegd kregen, worden via een onterechte generalisatie weggemoffeld; ten derde, spreek maar voor jezelf en probeer niet anderen via een 'wij' of 'ons' medeplichtig te maken (in vrijwel elke 'we' in het boek bleek ik er buiten te zitten); en ten vierde, ik meen hier een vaag gristelijk toontje te bespeuren dat wij allen schuldig of slecht qua inborst zijn. Dat laatste punt komt op heel wat plaatsen in het boek naar voren.

Achterhuis schept er een plezier in om naar voren te brengen dat iedereen tot extreem geweld in staat is, maar dat is logisch bezien grote flauwekul. Ja, elk aardappelmesje kan als moordwapen benut worden en ja, elke hand is tech-

nisch in staat om de trekker over te halen, maar daar zit nog wel toestemming tussen, ideologische toestemming. De ideologische inhoud van een hersenpan maakt dat in hersenen bepaalde handelingen wel en andere niet zullen kunnen opkomen. De die-hard fan van hardcore komt niet plots op het idee om de Lamentationes Hieronimae van Lassus te gaan beluisteren, de atheïst komt niet opeens op het idee om ter kerke te gaan, echt niet, daar zitten vele logische stappen tussen. Bij geweld idem dito.

5

Een paar maanden geleden hoorden we Hans Achterhuis in een forum sympathieke dingen zeggen over anarchisme. Het spijt me nu te moeten constateren dat dit boek blijkbaar niet bedoeld is voor mensen die anarchistisch en/of feministisch en/of pacifistisch en/of utopistisch onderlegd zijn. Geweldloosheid krijgt in het boek niet eens een degelijke behandeling. Ik weet heus wel dat anarchisme of utopisme een explosief mengsel vormt indien het samengaat met het aanhangen van de geweldsideologie, maar de explosiviteit zit in dat laatste element en niet noodzakelijkerwijs in de andere elementen.
Het is mooi dat in het boek schurkachtigheden aangehaald worden van Plato, Aristoteles, Herakleitos, de bijbel, Sartre, Bataille, Morus enzovoort, dat kan niet genoeg gedaan worden. Maar merkwaardig coulant is het boek dan weer over Machiavelli, Von Clausewitz en Schmitt – niet helemaal per ongeluk drie denkers van het mannelijk geslacht.
Intussen weet ik best dat er Thatchers bestaan, vrouwelijke kampbeulen enzovoort.
Hoewel *Oorlog en vrede* mijn favoriete roman is, zou ik toch de literatoren er buiten gelaten hebben. Hoe interessant je de stem van de literatuur ook mag vinden, het is uiteindelijk toch de duim van de schrijver waar het allemaal uitkomt. Het weglaten van de literatoren had ons in elk geval het citaat van Connie Palmen op pagina 466 bespaard waar haar duim volstrekte kul produceert over de moordenaar van Pim Fortuyn. Hoe Palmen 'onthutsend en diep inzicht' heeft kunnen verschaffen vind ik nou weer onthutsend.

TRANSITION TOWNS

Een oplossing voor peakoil en klimaatcrisis

Peter Polder*

Rob Hopkins, een 38-jarige permacultuurspecialist, startte in 2006 in het plaatsje Totnes in het district Devon, Zuid-Engeland een nieuwe ecobeweging die intussen bekend aan het worden is onder de naam Transition Towns. Transitie-initiatieven stellen zich een erg ambitieus doel: de stad of het dorp waarin ze nu wonen voorbereiden op de combinatie van een permanente oliecrisis, de klimaatcrisis, en de noodzaak aan een economie te bouwen die niet afhankelijk is van fossiele brandstoffen.
Totnes Town wordt nu 'Transition Town Totnes' genoemd, een gemeenschapsgebeuren bij uitstek. Mensen organiseren zichzelf in kleine themagroepen en comités die elk hun eigen bijdrage leveren aan het gebeuren.
Het Transition Towns concept verspreidde zich als een olievlek door Groot-Brittannië. Al meer dan tweehonderd dorpen en steden zijn hun eigen transitie-initiatief gestart, in honderden anderen staan nieuwe initiatieven op uitbreken. Onder hen ook grote steden als Bristol en de Londense wijk Brixton. Inmiddels zijn ook in vele tientallen Nederlandse en Belgische plaatsen initiatiefgroepen opgericht.

De maatschappij heeft zich met haar afhankelijkheid van olie behoorlijk in de nesten gewerkt, en de gevolgen daarvan zullen overweldigend zijn. De gemakkelijk te winnen olievoorraden raken namelijk zo langzamerhand uitgeput. Peakoil, of piekolie, zo wordt het verschijnsel genoemd dat het oppompen van de relatief goedkope en makkelijk te winnen olie het hoogtepunt bereikt en daarna naar beneden duikelt. Er zijn legio films en boeken te vinden over hoe erg het allemaal wordt. Vaak eindigen dat soort boeken met een kort en ongeloofwaardig verhaaltje over spaarlampen en hybride auto's. Iedereen voelt op zijn klompen aan dat die de wereld niet gaan redden.
Publicaties die serieus op mogelijke oplossingen ingaan, zijn een stuk zeldzamer. Vaak zijn dat prachtige technologische verhandelingen die er blijkbaar vanuit gaan dat 'iemand' of 'ze' een prachtig plan in werking zetten om met allerlei technische snufjes of dwingende wetten de wereld te gaan redden.
Dit soort plannen werken in de echte wereld nooit. Simpelweg omdat ze geen enkele rekening houden met de werkwijze van de politiek, met allerlei belangengroepen en machtsblokken die zich verzetten tegen verandering, met de

*Dit artikel werd oorspronkelijk gepubliceerd in *Ravage* (www.ravagedigitaal.org), en werd geactualiseerd en bewerkt voor deze *AS* door Rymke Wiersma. Inmiddels zijn er in Nederland al meer dan 50 groepen, waaronder Deventer, waar ze al vrij ver zijn (zie filmpje: http://www.youtube.com/watch?v=ZwpVT6lBmbY), Groningen, Amsterdam, Leeuwarden, Utrecht, Breda en Tiel. En elke dag komen er initiatieven en plannen bij. Zie www.transitiontowns.nl
Rob Hopkins, *Het Transitie Handboek, Van Olie-afhankelijkheid naar lokale veerkracht*; 17,50 euro, Uitgeverij Jan van Arkel, Utrecht 2009.

culturele weerzin tegen de noodzakelijke individuele gedragsverandering en met het feit dat het ombouwen van onze energie-infrastructuur, onze huizen en onze auto's naar niet-fossiele brandstoffen een enorme investering vragen in geld, tijd en energie.
Wie zich dat realiseert heeft soms de neiging bij de pakken neer te gaan zitten. Niet Rob Hopkins. Nog maar enkele jaren geleden zag hij voor het eerst *The end of suburbia*, de inmiddels klassieke peakoil-documentaire die vooral laat zien wat er misgaat als de olieproductie begint in te zakken. Met een aanstekelijk optimisme begon hij te werken aan oplossingen.

HANDBOEK

Op de eerste plaats bedacht hij dat we niet kunnen wachten op de rest, zo lezen we in zijn *Transitie Handboek*. Wachten tot anderen, de regering, het bedrijfsleven het voor ons oplossen, daar is het te laat voor. Het is vijf voor twaalf. Je zult het zelf moeten doen. Proberen de hele maatschappij te veranderen is onmogelijk. Beginnen in je eigen dorp, stad of wijk werkt wel.
Wat Hopkins opviel is dat peakoil voor veel mensen een stimulans is om daadwerkelijk hun gedrag aan te passen. De reden daarvoor is simpel. Als je je auto inruilt voor een fiets vanwege de klimaatcrisis dan doe je dat vooral voor de rest van de wereld. Het directe effect is nauwelijks zichtbaar. Als je beseft dat de olieprijs zó duur wordt dat die auto binnenkort stil komt te staan, dan is een fiets kopen een investering in je eigen toekomst.
Maar Hopkins gaat een paar stappen verder. Hij neemt het ecologische begrip 'veerkracht' als uitgangspunt voor zijn transitiestrategie. Veerkracht betekent dat een (eco)systeem sterk genoeg is om een shock te weerstaan. En die veerkracht haalt een systeem vaak uit diversiteit, in plaats van afhankelijk te zijn van energiebronnen die van ver komen en uitputbaar zijn.
Vertaald naar de maatschappij betekent dit dat een economie die lokaal is georganiseerd een flinke crisis kan doorstaan. Zo'n economie is niet afhankelijk van fossiele brandstoffen en kan in geval van nood de meest essentiële zaken zelf produceren. Oftewel: voedsel, bouwmateriaal en energie moeten weer (grotendeels) uit de eigen omgeving gehaald worden.

Nog niet zo heel lang geleden (vijftig à zestig jaar terug) functioneerden ook de westerse economieën op die manier. Daarna is alles weggevaagd als gevolg van de globalisering, aangedreven door goedkope fossiele brandstoffen en dito arbeidskrachten.
Nu iedereen zich helemaal blind staart op de klimaatcrisis, wordt die veerkracht vaak uit het oog verloren. En dat is in de ogen van Hopkins een cruciale fout. Je krijgt oplossingen zoals het onder de grond opslaan van CO2, emissiehandel en een revival van nucleaire energie. Ook fixatie op peakoil biedt geen oplossing, want deze leidt tot teerzanden, het omzetten van steenkool in benzine of het omzetten van voedsel in benzine.
Echter, als de klimaatcrisis en peakoil in combinatie worden bekeken en aangepakt, zal dit volgens Hopkins leiden tot een lokalere economie, verhandelbare energiequota, decentrale energie opwekking, lokale munteenheden en een geplande aanpak om fors minder (fossiele) energie te gaan gebruiken.
In *Het Transitie Handboek* beschrijft hij tevens de processen die nodig zijn de instelling van de mens te veranderen. Hopkins analyseert de 'post petroleum stress disorder'; wat er met mensen gebeurt op emotioneel vlak als ze door krijgen wat klimaatverandering en peakoil voor hen betekent. Veel mensen haken af en kiezen er voor om het te negeren, anderen klampen zich vast aan onhaalbare of irreële oplossingen als waterstof of 'vrije energie', en sommigen willen de heuvels in vluchten.
Begrijpelijke emoties, aldus Hopkins, maar ze beïnvloeden de wijze waarop we omgaan met die problemen sterk. In veel opzichten lijkt ons energiegebruik op een verslaving. Het is daarom interessant om te kijken of afkickmethodes die in de verslavingszorg ontwikkeld zijn ook bruikbaar zijn voor energieproblemen.

STAPPENPLAN

Hopkins haalt er het werk van de Chris Johnstone bij. Deze psycholoog beschrijft de verschillende stappen die nodig zijn voor gedragsverandering. Stap 1 is dat je begrijpt dat je een probleem hebt en daar iets aan moet doen, bij stap 2 denk je na over verandering, met stap 3 bereid je je daarop voor, terwijl je met stap 4 overgaat tot actie.
Met stap 5 probeer je die verandering vast te houden en stap 6 doet je beseffen dat je soms terug kan vallen en de cyclus nog een keer over moet doen. De strategie van de milieubeweging is vaak gebaseerd op stap 1 en 2, om vervolgens direct over te gaan naar stap 4 en het daar bij laten. Iets dat volgens Hopkins vaak niet werkt.
Een model dat Chris Johnstone daar naast legt is FRAMES. De 'F' staat voor Feedback, oftewel een eerlijk beeld geven van het probleem van de patiënt (zijn olieverslaving); de 'R' voor Responsibility (eigen verantwoordelijkheid nemen); de 'A' voor Advice (advies) over hoe daar mee om te gaan; de 'M' voor Menu van keuzemogelijkheden om van zijn olieverslaving af te komen; de 'E' voor Empathie, oftewel in plaats van mensen te vertellen wat ze moeten doen, met mensen mee denken over wat ze kunnen doen; en de 'S' voor Self efficacy (eigenwaarde), mensen het gevoel geven dat ze de stap kunnen maken.
Centraal hierbij is een positieve visie. Oplossingen zijn mogelijk en haalbaar. Doomsday is geen optie. Een van de manieren die de Transitie Initiatieven daarvoor gebruiken is het met buurtbewoners gezamenlijk uitwerken van visies op de toekomst van hun eigen dorp of stad met veel minder energiegebruik.
Hopkins zet daarbij een interessante vergelijking op tussen 'klassiek milieuactivisme' en het Transition Town model. Een die voor mij als milieuactivist een eyeopener was. Het is weliswaar een extreme versimpeling van de werkelijkheid, maar wel een die daardoor duidelijkheid verschaft.

Waar de traditionele milieubeweging zich richt op het individuele gedrag en één onderwerp, richt de Transition Towns beweging zich op groepsgedrag en op het geheel. Niet lobby, campagnes en protest zijn de middelen, maar publieke participatie, ecopsychologie, cultuur en educatie. Niet angst, schuld en shock worden als motivatie voor actie gebruikt, maar hoop, optimisme en actief handelen. Belangrijk is ook dat 'de man in de straat' niet als probleem wordt gezien, maar als oplossing van het probleem. Er wordt door de Transition Townbeweging gericht

gewerkt en er zijn meerdere manieren om betrokken te raken. In tegenstelling tot allerlei actiegroepen wordt er niet dwingend gewerkt, worden geen oplossingen opgedrongen, maar wordt geprobeerd als katalysator te werken, zonder vaste antwoorden. En in plaats van te blijven geloven dat een groene economische groei mogelijk is, wordt er toegewerkt naar een lokale economie.

In de rest van het boek licht Hopkins stap voor stap (twaalf in totaal) toe hoe je je eigen transitie initiatief opzet. Kort gezegd (maar lees zeker het hele boek als je aan de slag wilt) betekent dat eerst het voeren van een intensieve campagne om mensen te informeren en te netwerken. Vervolgens zet je binnen de lokale gemeenschap een aantal denktankjes op om hardop na te denken over lokale oplossingen.
Van daaruit wordt er een plan opgesteld om veel minder energie te gaan gebruiken en de lokale veerkracht terug te krijgen, inclusief initiatieven om dit met betrokken groepen ook daadwerkelijk in gang te zetten. Denk daarbij aan het opzetten van een lokale munteenheid (samen met lokale middenstanders en de kamer van koophandel) en het opzetten van trainingen rond het energiezuiniger maken van het eigen huis.
Kortom, het is een echt doe-boek. Een aanrader voor iedereen die niet bij de pakken neer wil gaan zitten en iets wil gaan doen aan de klimaatcrisis en peakoil.



GEDICHTEN

Manuel Kneepkens

BANKIER

Als een bruine kever van zijn huid
zo heeft het strand de laatste badgast
weggeveegd
richting *Heimat*

En op de tennisbanen grijnzen geen
lome Boeddha's meer
geen stemmen, hoogblond, en niet de
gongslag
van de bal

Enkel u, bankier, ter hoogte van het Kurhaus
met uw zilvergrijs, gedistingeerd profiel
gelijkend Adam Smith…

Zie, zijn *Onzichtbare Hand* koestert uw
paraplu
haast vooroorlogs met duisternis omfloerst
als in de zware crisis van de Jaren Dertig…

Ai, met welk hoofdpijnvragen klopt de
herfstwind
bij de kapitale schedel van uw dwaasheid
aan?

om wat u heden zoal deduceren *moet*
uit de krijsende, desolate vlucht van meeuwen
hoog boven de schuimkraag van de branding
(gestalkt door kanoetsteltlopers…)
en/of de gelatinepudding/lillend/stinkend/
van een gestrande potkwal:

Niks *Global Casino!* Niks Flitskapitaal!
Niks Luchtbeleconomie !

De sterfdatum van het winstprincipe
De herfsttij van het kapitaal!

Arme Messias, u bijt hier in het zand
waarin u, van de zomer nog
zo doldriest hebt geschreven:
Ik krijg een bonus
voor mijn anus
Pecunia non olet!
En voor mijn grote mond
vang ik er vier!

HOMO BONUS –
DE GOUDEN BOODSCHAP

Hij brak het brood niet,
de gouden Christusvogel
Hij dronk de wijn niet op,
de rode noch de witte

Hij genas de blinden niet
noch de lepralijders

Hij wekte niemand op uit het graf
En lazarus was hij nooit

Hij droeg geen doornenkroon
Hij stierf niet aan het kruis

Wel verzond hij de volgende e-mail
aan zijn superieur :

Er is maar één ware Gouden Handdruk
Rijkman Groenink

die van de Boeddha!

Was hij toch niet zomaar een rare vogel
in de volière
van een achteraf ABN-Amro-filiaal…

maar een *Bodhisattva*

een *Verlichte* op een groene tak

GEDICHTEN

Peter Maurin

In het diepst van de vorige Grote Depressie, 1 mei 1933, richtten Dorothy Day en Peter Maurin de Catholic Worker *op – een blad en een streven. Tegelijkertijd rooms-katholiek en anarchistisch, een voor velen waarschijnlijk wonderlijke combinatie. Er is door Bas Moreel en mij eerder over geschreven in dit tijdschrift.*
Peter Maurin bracht zijn opvattingen naar buiten in korte leerdichten, Easy essays *genaamd – kort, opdat iedereen het zou begrijpen en waarschijnlijk ook omdat hij het Engels niet zo goed machtig was. Voor de gelegenheid heb ik enkele tamelijk toepasselijke gedichten vertaald. Ik zou ze de titel* Lichte gedichten *willen meegeven, om de bedoeling van de schrijver recht te doen en tevens de assonantie en (schijn-)allitteratie van het origineel. (AdR)*

GROTE DEPRESSIE 1929

Na de Wereldoorlog
trachtten de mensen te geloven
dat er een Nieuwe Tijd
op de wereld was aangebroken.

Mensen dachten
dat zij een oplossing
hadden gevonden
voor de kwestie van
de massadistributie.

Mensen dachten
dat de tijd was gekomen
voor de garage met twee auto's
een kip in iedere pan
en een bord 'Te huur'
voor ieder armenhuis.

En iedereen wilde een deel van
de welvaart van de toekomst.

'Koop op rekening'
zeiden de bankiers tegen iedereen
en toen kwam de rekening.

UITKERINGEN VOOR BANKIERS

Uncle Sam gelooft niet
in werkloosheidsuitkeringen
maar Uncle Sam gelooft wel
in het uitkeren aan bankiers.
Uncle Sam deelt ieder jaar meer
dan een miljard dollar
uit aan de bankiers.
En het uitdelen van geld aan
verschaffers van krediet
betekent voor Uncle Sam het failliet.
De bankiers zijn de eerste burgers
op de loonlijst van Uncle Sam.
Er waren geen bankiers
op de loonlijst in Palestina en Ierland.
Er waren geen bankiers
op de loonlijst in Palestina en Ierland.
omdat de Profeten van Israel
en de Vaderen der Kerk
lenen tegen rente verbieden.
Maar Uncle Sam luistert niet
naar de Profeten van Israel
en de Vaderen der Kerk.

PLEIDOOI VOOR UTOPIA

De wereld zou er beter aan toe zijn
als mensen probeerden beter te worden
en mensen zouden beter zijn
als zij ophielden met proberen er beter aan toe
te zijn.
Want als iedereen probeert er beter
aan toe te zijn
is niemand er beter aan toe.
Iedereen zou rijk zijn
als niemand probeerde rijker te worden
en niemand zou arm zijn
als iedereen probeerde de armste te zijn.
En iedereen zou zijn wat diegene zou moeten
zijn
als iedereen probeerde te zijn
hoe men de ander zou wensen.

AFSCHUIVEN

In de eerste eeuwen van het Christendom
werden de armen gevoed, gekleed
en gehuisvest
door middel van persoonlijke offers
en de Heidenen
zeiden over de Christenen:
'Zie hoezeer ze elkaar liefhebben.'

Nu worden de armen gevoed,
gekleed en gehuisvest
door de politici
ten laste van
de belastingbetalers.

En omdat de armen
niet langer
door middel van persoonlijke offers
maar ten laste van
de belastingbetalers
worden gevoed, gekleed en gehuisvest
zeggen Heidenen over Christenen:
'Kijk eens hoe ze de boel afschuiven.'



IN MEMORIAM HOWARD ZINN (1922-2010)

Een sympathieke anarchistische bemoeial

De uitspraak *You Can't Be Neutral on a Moving Train* is niet alleen de titel van de autobiografie (1994) van de op 27 januari overleden Amerikaanse historicus en anarchist Howard Zinn, maar geldt vooral als zijn levensmotto. Met een niet aflatende stroom boeken, artikelen, lezingen, commentaren en interviews, gaf Zinn tientallen jaren lang zijn mening over niet alleen historische onderwerpen en maatschappelijke kwesties als burgerrechten, militarisme en oorlog, maar ook over zaken als onderwijs, recht, maatschappelijke onvrede, terrorisme en rascisme. Hij volgde de Amerikaanse binnen- en buitenlandse politiek nauwlettend en kritisch. Zijn anarchistische opvattingen vormden het uitgangspunt voor zijn voortdurend ageren tegen onrecht in de dagelijkse praktijk van een kapitalistische, imperialistische samenleving, zonder dat hij nu als een propagandist van het anarchisme moet worden beschouwd.

Zinn werd in 1922 geboren als kind van uit Oost Europa afkomstige joodse emigranten, woonachtig in de sloppenwijken van Brooklyn. Zijn ouders hadden het niet breed, in de crisisjaren dreef zijn vader een kleine snoepwinkel. In zijn jeugdjaren kon de leeshonger van de jonge Zinn maar moeilijk worden gestild, totdat zijn ouders hem een goedkope editie van het complete werk van Charles Dickens cadeau deden. Niet veel later stortte hij zich wonderlijk genoeg op het werk van Karl Marx.

Op zijn zeventiende nam hij deel aan een antifascistische demonstratie op Times Square, georganiseerd door de Communist Party. Toen hij een jaar of twintig was vervulde hij allerlei baantjes, volgde een cursus creatief schrijven en kreeg uiteindelijk werk op een scheepswerf in New York.

Door in het leger te gaan meende Zinn het fascisme effectief te kunnen bestrijden. Als tweede luitenant bij de Amerikaanse luchtmacht, nam hij tijdens de Tweede Wereldoorlog deel aan bombardementsvluchten vanuit Engeland op Berlijn en Tsjechoslowakije. Tegen het einde van de oorlog maakte hij deel uit van de eenheid die voor het eerst in de geschiedenis napalm dropte. Na de oorlog kreeg hij te horen dat bij deze aanval op terugtrekkende Duitse eenheden in het Franse Royan, ruim duizend burgers om het leven waren gekomen. Zinn deed zijn oorlogsmedailles in een envelop, schreef er *Never Again* op en keek er nooit meer naar om.

Na de oorlog bezocht hij Royan een aantal malen en deed er onderzoek naar de gevolgen van de bombardementen. Hij toonde aan dat deze strategisch van geen enkel nut waren geweest en dat de militaire autoriteiten hadden gelogen over het aantal burgerslachtoffers. De resultaten van zijn onderzoek publiceerde hij in *The Politics of History* (1970). Hierin bekritiseert hij scherp de geallieerde bombardementen op Dresden, Hamburg en Tokio tijdens de Tweede Wereldoorlog, waarbij vooral burgerslachtoffers vielen, en het werpen van de atoombommen op Hiroshima en Nagasaki. Door zijn oorlogservaringen werd hij een fel tegenstander van oorlog en militarisme. Meerdere malen veroordeelde hij fel de nutteloze bombardementen van de VS op Bagdad tijdens de inval in Irak en de acties in Afghanistan waarbij honderden burgers het leven lieten, net als tijdens de Tweede Wereldoorlog door de VS vergoeilijkt met termen als '*collateral damage*' en '*accidental*'.

Na de oorlog ging Zinn geschiedenis en politicologie studeren. In 1958 werd hij hoofd van de geschiedenisfaculteit aan het Spelman College in Atlanta, een overwegend door zwarte vrouwen bezochte opleiding. De latere schrijfster Alice Walker was één van zijn leerlingen. Hij raakte betrokken bij de strijd voor burgerrechten voor de zwarte bevolking en sloot zich aan bij de Student Non-Violent Coordinating Committee (SNCC), een organisatie die een vooraanstaande rol speelde in de burgerrechtenbeweging. Zinn schreef een aantal boeken over de achtergronden van de segragatie en over de SNCC, raakte echter door zijn steun aan de burgerrechtenbeweging steeds meer in conflict met de leiding van Spelman en moest uiteindelijk zijn positie opgeven.

Over zijn jaren aan Spelman schreef hij later: *'I learned more from my students than my students learned from me.'* In 2005 kreeg hij – eindelijk gerechtigheid zou je kunnen zeggen – van Spelman College een eredoctoraat toegekend.

Na een studie East Asian Politics, kreeg hij in 1964 een aanstelling aan de universiteit van Boston. Daar raakte hij betrokken bij de anti-oorlogsbeweging. Zijn *Vietnam: The Logic of Withdrawal* (1967) was één van de eerste boeken waarin gepleit werd voor een onmiddelijke en onvoorwaardelijke terugtrekking van Amerikaanse troepen uit Vietnam. Noam Chomsky noemt dit Zinn's belangrijkste boek: *'He was the first person to say – loudly, publicly, very persuasively – that this simply has to stop; we should get out, period, no conditions; we have no right to be there…'*

Gedurende het Tet-offensief bracht hij een bezoek aan Hanoi en slaagde hij erin drie Amerikaanse krijgsgevangenen vrij te krijgen. Toen de Amerikaanse regeringsambtenaar Daniel Ellsberg in 1970 geheime regeringsdocumenten over de inmenging in Vietnam openbaar wilde maken, belandde een eerste pakket documenten in de brievenbus van Howard Zinn. Hij redigeerde de documenten tot een boekuitgave.

Zinn publiceerde tientallen boeken en honderden artikelen, onder meer in tijdschriften als *The Nation*, *Commonwealth*, *The Progressive* en *Ramparts*, over politiek, onderwijs, het Midden-Oosten, burgerrechten, ongelijkheid en vakbondsstrijd. In zijn latere jaren schreef hij zelfs een aantal toneelstukken, onder andere over Marx en over Emma Goldman. Als zijn belangrijkste werk geldt *A People's History of the United States: 1492 - Present* (1980). Daarin prikt hij de mythes door van de klassieke Amerikaanse helden en presenteert hij de geschiedenis van de werkelijke Amerikanen: de oorspronkelijke indianenbevolking, de Franse en Engelse immigranten in de zeventiende en achttiende eeuw en de Europese arbeidersimmigranten in de negentiende eeuw. Zijn geschiedenis van de VS gaat niet over veldslagen, heldendom en presidenten, maar over strijd van indianen en arbeiders, strijd tegen armoede, verpaupering, crisis, militarisme en de macht van de staat, niet over de Pilgrimfathers, maar over boerenopstanden en vakbondsstrijd.

In eerste instantie werd het boek uitgebracht in een oplage van vijfduizend exemplaren, maar inmiddels zijn er ruim twee miljoen exemplaren van verkocht. Het boek bracht een verschuiving teweeg in de wijze waarop tegen geschiedenis wordt aangekeken, in de manier waarop geschiedenis moet worden gepresenteerd en hoe het moet worden beoordeeld. Geschiedenis is niet een opsomming van droge feiten die uit het hoofd geleerd dienen te worden, maar een aaneenschakeling van gebeurtenissen in het verleden, die doorwerken tot op de dag van vandaag. De actualiteit is onlosmakelijk gekoppeld aan het verleden, meende Zinn, en door het in die context te plaatsen, door lijnen uit het verleden naar het heden door te trekken, helpt geschiedenis ons om een mening te kunnen vormen en ons handelen te kunnen bepalen.

Voor docenten op scholen verscheen een *teaching edition* en Zinn maakte een editie speciaal gericht op jongeren. Het kreeg bovendien een vervolg in 2004 met *Voices of a People's History of the United States*, een boek met artikelen, toespraken, poëzie, songteksten, essays en andere bijdragen van 'gewone' Amerikanen.

En onlangs verscheen opnieuw een vervolg: een dvd getiteld *The People Speak*, gewijd aan mensen die in opstand kwamen tegen onrecht en onrechtvaardigheid, met bijdragen van Zinn zelf, acteurs Matt Damon en Morgan Freeman, Eddie Vedder, Bruce Springsteen, Bob Dylan en anderen.

Howard Zinn was historicus en anarchist, maar hij schreef nauwelijks over de geschiedenis van het anarchisme, zoals bijvoorbeeld Paul Avrich dat deed. Een deskundige op dat gebied was hij echter wel, zoals blijkt uit zijn lezingen over Emma Goldman en Sacco en Vanzetti (op cd verschenen) en zijn inleiding bij de herdruk van Upton Sinclairs *Boston* (1928), de roman over de zaak Sacco en Vanzetti. In tegenstelling tot Avrich, poogde hij juist aan de hand van historische anarchistische figuren en gebeurtenissen, een vergelijking met het heden te maken en actuele situaties te analyseren.

Zijn commentaren in boeken en tijdschriften hadden betrekking op de actualiteit, maar hij beoordeelde altijd vanuit zijn anarchistische visie. Je kunt als anarchist heel goed commentaar leveren op allerlei situaties, zonder daarbij direct het woord anarchisme in de mond te nemen, meende hij. In een interview met AK-Press in 2008 vertelde hij over het anarchisme als leidraad voor zijn denken: *'We cannot create blueprint for future society now, but I think it is good to think about that. I think it is good to have in mind a goal. It is constructive, it is helpful, it is healthy, to think about what future society might be like, because then it guides you somewhat what you are doing today, but only so long as these discussions about future society don't become obstacles to working towards this future society.'*

Het werk van Zinn 'changed perspective and understanding for a whole generation,' stelde Noam Chomsky na het overlijden van Zinn. *'He opened up approaches to history that were novel and highly significant. Both by his actions, and his writings for fifty years, he played a powerful role in helping and in many ways inspiring the Civil rights movement and the anti-war movement.'*

In 1988 nam Zinn afscheid van Boston University. Zijn laatste college beëindigde hij een half uur eerder om bij een picket-line te kunnen zijn. Hij nodigde zijn studenten uit mee te gaan. Een honderdtal deed dit.

Martin Smit

Op 11 februari overleed Colin Ward, een van de meest inspirerende en invloedrijke anarchisten van de afgelopen halve eeuw. Hij was afkomstig uit een *Labour* gezin en kreeg werk op een architectenkantoor. Tijdens zijn militaire diensttijd kwam hij in 1943 in Glasgow in contact met lokale libertairen. Vooral het antistalinisme in het toenmalige anarchisme trok hem aan. Dit contact was de reden dat soldaat Ward direct 'verbannen' werd naar posten op verre eilanden als de Shetlands en Orkney.
Na de oorlog sloot hij zich aan bij de Londense groep rond het anarchistische weekblad *Freedom*. Hij maakte er kennis met bekende libertaire schrijvers als George Orwell, George Woodcock en Herbert Read. Als medewerker van *Freedom* bleek al snel waar zijn grootste interesses lagen: bij wonen, planologie, stedenbouw en architectuur. Ook professioneel koos hij het grootste deel van zijn leven voor die sectoren. Het was dan ook nauwelijks toeval dat mijn eerste ontmoeting met Ward op de Technische Universiteit in Delft plaatsvond. Hij hield er in 1990 de Cornelis van Eesteren-lezing over stedelijke planologie (zijn tekst is te vinden in *de AS* 93).
Ook is het misschien niet opmerkelijk dat een van zijn eerste boeken (hij schreef er tientallen) *Housing – An Anarchist Approach* opent met de kraakacties die in het naoorlogse Engeland aan de orde van de dag waren. Verder publiceerde Ward regelmatig over ecologische thema's als water, vergroening, landschapsplanologie en transport, en daarnaast over opvoeding en onderwijs.
In 1991 verscheen van hem *Influences*, een overzicht van denkers die hem beïnvloed hadden. Die invloeden liepen uiteen van klassieke anarchisten als Godwin, Wollstonecraft en Kropotkin tot latere libertaire denkers als Martin Buber en Paul Goodman.
Ward was verre van een hardliner. Zijn anarchisme kenmerkt zich door tolerantie (vandaar zijn felle kritiek op alle soorten van religieus fundamentalisme), praktische invalshoeken en vooral pragmatisme, zoals nog eens te lezen valt in een van zijn laatste boeken *Anarchism, A Very Short Introduction*, wat elders in dit nummer besproken wordt. Hij citeert er Alexander Herzen die eens zei dat een ver verwijderd doel wel op een deceptie moet uitdraaien. Daarom is Ward weleens de vader van het pragmatisch-anarchisme genoemd.
Dat is een anarchisme van kleine stappen. Centraal daarin staat niet de anarchistische omwenteling die in een ideale maatschappij uitmondt, zoals vooral in de negentiende en begin twintigste eeuw gedacht werd, maar het hier en nu. Het gaat er om in de hedendaagse realiteit zo anarchistisch mogelijk te handelen en tegelijk met geweldloze middelen die libertaire samenleving dichterbij te brengen. De alles of niets houding van vroegere anarchisten is onvruchtbaar, vinden pragmatische anarchisten.
Dit pragmatisme is zeker terug te vinden in misschien wel Wards bekendste boek *Anarchy in Action* (1973; meerdere herdrukken) dat ook in het Nederlands is vertaald: *Anarchie in actie* (1976). Op een aantrekkelijke manier werkt hij daarin de stelling uit dat anarchie – en dat is vanzelfsprekend het tegendeel van chaos – er altijd is geweest. Ook zonder centrale dwang hebben mensen kunnen samenleven. Ward bepleit dan ook splitsingen in plaats van fusies, verscheidenheid in plaats van eenheid en een massa van gemeenschappen in plaats van een massagemeenschap. De kracht van Wards boek is bovendien de leesbaarheid van zijn pleidooi. Zoals hij eens zei moet je je boodschap op een voor velen begrijpelijke wijze overbrengen, zonder moeilijke woorden en ingewikkelde theorieën.
Ward was ook de oprichter en eindredacteur van het nog altijd imponerende Engelse maandblad *Anarchy* (1961-1970), waarin dit pragmatische anarchisme met zijn belangstelling voor planologie, huisvesting, verkeer en vervoer, scholen, opvoeding, kunst en zelfbeheer tot ontwikkeling kwam.
De AS is ontstaan met *Anarchy* als voorbeeld, enerzijds vanwege de pragmatische koers, anderzijds vanwege de thematische aanpak. Zo bezien is Colin Ward van cruciale betekenis geweest voor het ontstaan van dit tijdschrift. Het was dan ook onvermijdelijk dat hij op het feestelijke symposium dat *de AS* in 1993 organiseerde de keynote speaker was. Wie dat nog eens wil nalezen verwijs ik naar *de AS* 101.
Hans Ramaer

Horst Stowasser is helaas te jong gestorven. Ik denk dat ik hem voor het eerst ontmoet heb op een conferentie (Société et contre-société) van de CIRA (Centre International de Recherche sur L'Anarchisme) in Lausanne in 1972, waar hij sprak over de beweging in Duitsland. Hij moet toen 21 of 22 jaar zijn geweest en maakte op mij – ook door zijn bijdrage aan de conferentie – een veel rijpere indruk. Hij was al bijzonder actief. Het jaar daarvoor was hij een drukkerij begonnen en had hij een documentatiecentrum, AnArchiv, opgericht. Verder zat hij vol met plannen.
Geboren in Wilhelmshaven bij het Duitse Friesland was hij door een ongeluk mank geworden. Zijn jeugd had hij grotendeels in Argentinië doorgebracht waar hij de anarchistische beweging had leren kennen. Horst heeft bij zijn leven veel gereisd, veelal langs geestverwanten en was een polyglot. Ik kwam hem tegen op tal van internationale bijeenkomsten.
In 1984 reisden wij samen per auto terug uit Venetië waar een *convegno* naar aanleiding van Orwells roman *1984* was gehouden. Ik logeerde bij hem, voor de tweede maal, in Wetzlar waar hij met anderen in een romantisch oud huis in een soort van wooncommune leefde en waar iedereen welkom was.
Een keer heeft hij ook bij ons geslapen. Hij was met een vriendin in een volkswagenbusje aangekomen. We zaten zeker al een goed uur gezellig te praten toen hij zei dat er nog twee Italiaanse kameraden met hen meereisden. Ja, die zaten nog in het volksbusje want hij had niet met vier mensen ons huis binnen willen vallen. Met vier gasten werd het er alleen maar gezelliger op.
Horst was een 'projectanarchist', een warm aanhanger van communes en alternatieve productiewijzen en heeft zich daar levenslang voor ingezet. In zijn woonplaats Wetzlar heeft hij zo'n commune in het klein van de grond gekregen, waaraan ook AnArchiv verbonden was. Hij vond dat je je daarbij beslist niet moest isoleren van de samenleving. Zo was hij met medestanders actief op het gemeentelijke vlak, hulp aan woningzoekenden en aan gastarbeiders, het kritisch volgen van en eventueel actievoeren tegen asociale gemeenteplannen in Wetzlar en het zoeken van alternatieven. Zijn opvattingen over zijn idealen en zijn praktische activiteiten vind je in zijn boek *Das Projekt A*.
Na Wetzlar heeft hij, vanaf 1989 in Neustadt op veel grotere schaal aan zijn Projekt A gestalte gegeven, onder andere door de aankoop en renovatie van een groot aantal bij elkaar liggende oude historische panden waarin ook kleine bedrijfjes in eigen beheer zijn gevestigd. Interne problemen bleven niet uit en een tijdlang moet hij zich in de jaren negentig hebben teruggetrokken.
Horst was een geboren optimist, altijd enthousiast en een typische informele leider, tegelijkertijd visionair en nuchter. Los van zijn projecten was hij in de beweging actief als organisator, spreker, schrijver en inspirator. In de jaren tachtig kreeg hij een paar maanden gevangenisstraf voor de uitspraak 'Soldaten sind Mörder' (nota bene een citaat van de antifascistische schrijver Tucholsky).
Van zijn boeken noem ik naast *Das Projekt A*, *Leben ohne Chefs und Staat* en *Anarchie!*. Het laatste boek, uit 2007, werd zelfs een groot verkoopsucces. Horst was er altijd op uit om zo helder mogelijk en begrijpelijk voor iedereen te schrijven. Zijn werken vormen zo een anarchisme voor beginners waar ook 'gevordenden' plezier en profijt van kunnen hebben.
Ook als verzamelaar had ik, als medewerker van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) met hem te maken. Zo had Augustin Souchy, de grand old man van het Duitse anarchisme die in München woonde, zijn papieren en bibliotheek nagelaten aan het IISG met de bepaling dat het AnArchiv de tweede keus uit zijn boeken had. Zijn zoon erfde allerlei andere zaken en bleek, nadat Souchy gestorven was er graag bij te willen zijn als Horst en ik kwamen. Dat had heel wat voeten in de aarde want hij was voortdurend op reis. 'Ach, lieve mijnheer De Jong, de zoon geeft ons toch zo veel ergernis' zei de nicht, die het probeerde te regelen, mij na meerdere telefoontjes. Maar het lukte en wij brachten één of twee dagen met elkaar door.
Nu had ik de zoon, toen nog een twintiger, lang geleden eens samen met mijn vader in Parijs ontmoet. Hij bleek deze stad grondig te haten. 'Waarom woon je er dan?' vroeg mijn vader.
'Ik hou er van om met mijn neus in de stront te zitten. Dan kan ik het beter ruiken' was zijn bescheid.
'Scheise' bleek nog steeds een stopwoordje van hem te zijn en hij brulde het voortdurend door zijn autoraampje naar medeweggebruikers die zich niet gauw genoeg uit de voeten of de wielen maak-

ten. Overigens bleek hij behalve astroloog en waarzegger een interessante en vooral oorspronkelijke oudheidkundige te zijn. De piramides en de Acropolis konden nooit door die oude Egyptenaren en Grieken gemaakt zijn. Daar waren die lui van toen toch veel te barbaars en te stom voor geweest.
Nee, al die oudheden rond de Middellandse zee, evenals de piramides in Mexico en zelfs de beelden op het Paaseiland waren het werk van een zeer hoge maar verdwenen beschaving. Deze moest op geluidsgolven gebaseerd zijn en al die gebouwen hadden een akoestische functie gehad. Hij had er een boek over gepubliceerd dat uiteraard door de officiële archeologische mafia genegeerd werd.
Om het allemaal uit te zoeken reisde hij, op kosten van een Amerikaans genootschap dat zijn theorieën wel onderschreef de wereld rond. Bovendien had hij twee gezinnen in twee werelddelen te onderhouden. Dit alles had zijn eetlust gelukkig niet aangetast. Wel zijn tafelmanieren. Horst, die tegenover hem was gaan zitten, kon nauwelijks een hap naar binnen krijgen.
Rudolf de Jong

IN MEMORIAM ABEL PAZ (1921- 2009)

Ik leerde Abel Paz (Diego Camacho) kennen op 30 september 1965, bij hem thuis in Drancy, een voorstad van Parijs. Dat weet ik zo precies omdat hij mij een boek over de Franse schilderkunst cadeau gaf, gedrukt in de drukkerij waar hij toen werkte, met opdracht en datum. Hij ondertekende met zijn echte naam Diego Camacho. Zijn toenmalige compañera Abelina tekende eveneens. Zij verontschuldigde zich bij mijn vrouw en mij. Ze had ons slechts een bescheiden maaltijd kunnen bereiden want ze had gewerkt en er waren een paar kinderen (niet van Diego). Daarmee stal zij het hart van mijn vrouw. We hadden de afgelopen dagen allerlei bezoeken afgelegd bij Spaanse bannelingen die ons allemaal overmatige maaltijden hadden voorgeschoteld zodat het hollen was geweest om, nog met volle buik, tijdig aan te schuiven bij het volgende eetfestijn.
Diego werkte toen aan zijn grote biografie van de Spaanse anarchist Durruti, de grote volksheld uit de burgeroorlog. Ik was, voor het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis IISG, erg geïnteresseerd in zijn documentatie, welke ik later in kopie ook van hem kreeg. De biografie, *Durruti. Le peuple en armes* verscheen in 1972 onder zijn schrijversnaam Abel Paz. Mijn exemplaar bevat eveneens een opdracht van hem en van zijn compañera, dit keer wel een andere.
Het Durrutiboek vestigde zijn naam. Het is aangevuld, in vele talen verschenen en gevolgd door andere historische studies, voornamelijk over de burgeroorlog. Universitaire historici zullen de biografie als een typisch voorbeeld van geschiedschrijving vanuit de beweging zien. Paz is inderdaad weinig kritisch en veel principiële vragen worden niet gesteld. Zijn boek bevat echter een schat aan informatie en gegevens, mede dankzij zijn contact met geestverwanten.
De dood van Durriti is lange tijd omstreden geweest. Een kogel velde hem aan het front in Madrid. Maar van wie kwam die kogel of was het een ongeluk? Diego gaf allerlei lezingen en stelde zich de vraag wie het meest profiteerde van de dood van Durruti. Zijn vrij indringende antwoord was Stalin. Een manier van argumenteren die ik niet deelde. Maar met Diego was het moeilijk discussiëren. Overigens eindigde hij zijn boek wel met een vraagteken aangaande de dood van zijn held. Het vraagteken is inmiddels verdwenen. Het was een ongeluk met zijn eigen geweer.
Wat universitaire historici overigens vaak niet onderkennen is de sfeer, de geest van de beweging en van de mensen. Wat dat betreft ben ik Diego vooral dankbaar voor zijn memoires in meerdere delen.
Bij het uitbreken van de burgeroorlog in 1936 was hij al militant anarchist en meldde hij zich direct bij de militie om mee te vechten. Men vond hem, nog geen 16 jaar, veel te jong. Het gevolg was dat hij met vrienden de revolutiedagen op allerlei plaatsen van Barcelona meemaakte.
Na de burgeroorlog was hij actief in de illegale anarcho-syndicalistische CNT waardoor hij jarenlang in de gevangenis zat. Zijn herinneringen zijn niet alleen hierom interessant. Hij schrijft heel indringend over het leven van de 'roden', de verslagen arbeiders in het Spanje rond 1950, die lijden onder de dubbele repressie van het regime en de honger. Een samenhangende repressie, want de 'roden' die gevangenissen en concentratiekampen overleefd hebben kregen vaak geen werk Toch is er solidariteit: doodarme arbeiders van de illegale CNT houden een collecte voor Camacho die in Barcelona onder politietoezicht staat en werkloos is.
Ontroerend schrijft hij over zijn moeder die hij door zijn illegale strijd nooit heeft kunnen helpen. Toen ik hem hierover schreef was hij mij daarvoor erkentelijk. Een zuster en een broer van hem waren in de jaren van de grote honger gestorven.
Camacho ging in 1953 in ballingschap en keerde pas na de dood van Franco naar Spanje terug. Een organisatorische rol heeft hij zover ik weet niet gespeeld. Wel maakte hij deel uit van een delegatie van het nationale comité van de CNT die de op het IISG ondergebrachte archieven uit de burgeroorlog onderzocht. Ik hield mij toen enigszins op een afstand omdat de CNT uiteengevallen was in twee organisaties die beide de naam en de rechten claimden. Later vertelde hij mij dat hij dit werk niet gedaan zou hebben als hij geweten had dat de secretaris-generaal van het nationale comité de archieven had willen commercialiseren.
Daarna heb ik hem herhaaldelijk in Barcelona ontmoet en ook bij hem gelogeerd in de volkswijk Gracia waar een groot stuk van de geschiedenis van de beweging zich heeft afgespeeld, waarover hij veel wist te vertellen. Zoals zoveel ex-bannelingen hadden de ontwikkelingen in Spanje en in de beweging hem teleurgesteld. Het had hem ook wat cynisch gemaakt, overigens zonder dat hij zijn sociale interesse en zijn ideeën prijs gaf.
Zijn woning was een permanente ontmoetingsplaats van en logeeradres voor veelal jonge geestverwanten die meestal ook voor hem kookten. Diego, steeds overtuigd van eigen gelijk, voerde bij de gebruikelijke discussies het hoogste woord en had daarbij de gewoonte met twee uitgestrekte vingers zo keihard op de rand van een tafel te slaan dat ik soms angstig keek of ze nog wel aan zijn hand zaten.
Van slapen kwam niet altijd veel. Diego, die zes hoog woonde in een huis zonder lift, was zwaar hartpatiënt en rookte van s'ochtends vroeg tot diep in de nacht om vervolgens uren lang in bed te liggen hoesten. Het heeft niet verhinderd dat hij 88 geworden is en geestelijk tot het laatst vitaal.
Rudolf de Jong

JAARKRONIEK VAN DE ANARCHIE (2009)

Op 9 januari 2009 verscheen het eerste deel van een tweedelig werk over het anarchisme *Black Flame: The Revolutionary Class Politics of Anarchism and Syndicalism*. Dit werk van twee Zuid-Afrikanen, Michael Schmidt en Lucien van der Walt is bedoeld als een inventarisatie van alle anarchistische stromingen over de hele wereld. Het inventariseert het gedachtegoed van de beweging als een socialistische stroming, waarin uitvoerig wordt ingegaan op de discussies met Marx en de rol die de anarchisten hebben gespeeld in de sociale strijd. Het tweede deel zal volgens de auteurs de werelddelen in details behandelen. Aan de orde komen dus vooral Afrika, of China, waarvan Ba Kin in de jaren twintig van de vorige eeuw maar een klein sterretje was van een massabeweging in hun grootstedelijke oppositie tegen de Kwo Min Tang. Of over de *achterban* van Gandhi die nog steeds actief moet zijn als boerenbeweging in India. En misschien over de federalistische tendensen in Indonesië, die niet alleen werd gepropageerd door Mohammed Hatta, maar ook uit locale boerenbewegingen voortkomt. Maar dit is geen boekrecensie, maar een jaarkroniek – de eerste van vele en een overzicht dat lang niet volledig is.

Al acht jaar is er sprake van *Anarchists against the wall*, feitelijk een strijd van plaatselijke volkscomités van dorpen op de Palestijnse Westbank tegen de Israëlische bezetter, die steeds meer een veroveraar blijkt te zijn. Wekelijks vindt na het vrijdaggebed op de plaatsen waar Israël zijn scheidingsmuur tegen Palestina wil bouwen een geweldloze demonstratie van de dorpscomités plaats: in Ni'ilin, in Bi'ilin, in Ma'asara werken de bewoners eendrachtig samen, of ze nu Joods dan wel Palestijns zijn ongeacht of ze Fatah of Hamas aanhangen. Het Israëlische bezettingsleger antwoordt met traangas, razzia's in de dorpen, rijdt met jeeps door de straten en vuurt met scherp op de bewoners. In An Nabi Saleh wordt actie gevoerd tegen nederzettingen en ook Hebron, waar de 'kolonisten' met paramilitaire eenheden *die Strasse frei* proberen te vegen, sluit zich aan. Tijdens de Gaza-oorlog vielen er in dit gebied zes doden, meer dan er Israëlische slachtoffers waren van raketten uit Gaza. Vanuit deze actiecomités groeit er een federatie, die oproept tot solidariteit en antwoord krijgt van studenten uit Israel. A*narchists against the wall* is een geuzennaam, ontstaan in Israël, waar Israëli hebben besloten partij te kiezen voor de dorpscomités, en trekt anarchisten uit andere landen aan, met name de Verenigde Staten. In Israël zelf leidt deze propaganda tot massale weigering van studenten om aan de Palestijnse oorlog deel te nemen, waarmee zij vervolging wegens landverraad trotseren. Deze *'Shministim'* krijgen internationale steun, met name in Turkije, waar zelf ook weer openlijke actie voor dienstweigering wordt gevoerd.

Daardoor leeft ook het antimilitarisme in Turkije weer op. En de regering Erdogan, die een demonstratie van dienstweigeraars uit solidariteit met de Israëli nog zou gedogen, reageert bepaald anders wanneer diezelfde gewetensbezwaarden weigeren te vechten wanneer na het verbod van de Koerdische partij door het hooggerechtshof in het najaar de conflicten met de Koerden weer oplaaien! Op 24 december werd een eerder veroordeelde dienstweigeraar Enver Aydemir opnieuw opgepakt, omdat hij zich niet wilde laten inlijven. Omdat hij werd gemarteld, ging hij in hongerstaking, wat in januari van dit jaar leidde tot gewelddadig door de politie neergeslagen demonstraties in Ankara. De demonstranten verklaren zich openlijk anarchist, en er is zelfs een organisatie Ahali, bestaande uit Turken en Koerden, die in de Koerdische opstand een aanzet ziet tot de opbouw van een federalistisch Midden-Oosten zonder staatstirannie.

Bestaat er ook een dergelijke ontwikkeling in Griekenland? Na de anarchistische decemberopstanden van 2008 leek het erop alsof de academische vakantie een stilte zou hebben veroorzaakt. Niets bleek minder waar. De studenten en de bewoners van de arbeiderswijken keren zich met hun wijkorganisaties met name tegen het dreigende fascisme en racisme. Op 25 januari bestormden de massa's het hoofdkantoor van de nationaalsocialistische vereniging Gouden Dageraad en daarbij bleek hoe kolonelsgezind de Atheense politie was. De anarchisten kregen de twijfelachtige steun van autonome stadsguerilla's als 'Vurige cellen' en communistische minderheden, die op eigen houtje bomaanslagen gingen plegen, waardoor het openbaar gezag nog meer werd ontregeld. De regering Karamanlis had zich in die situatie onmogelijk gemaakt, trad af en na verkiezingen in oktober moet de socialistische(?) regering Papandreou III het vuile werk opknappen met dezelfde totalitaire middelen. De herdenking van de moord op Alexander Grigoropoulos op 6 december werd voorafgegaan door massale politierazzia's, willekeurige preventieve arrestaties, afpersing van grote borgsommen en invallen in de tot dan toe bezette universiteiten, scholen en sociale centra.
Intussen blijkt na de machtswisseling dat de kliek van Karamanlis zo grootschalig zijn zakken heeft gevuld uit de staatskas, dat de Griekse staat failliet dreigt te gaan als ze niet tot drastische bezuinigingen en loonsverlagingen overgaan. Of de arbeidersmassa's dat pikken? De boeren in ieder geval niet, die met blokkades al in de lente van 2009 de wegen hadden bezet en deze winter hun acties nog intensiever herhalen. Onder de protesterende boeren begint een organisatie op federale basis te groeien, die niet door de linkse partijen en bonden wordt gesteund en door de regering openlijk 'anarchosyndicalistisch' wordt genoemd.
In Griekenland speelt zich dus op drie niveau's een strijd tegen de staat af, die keihard terug slaat: 1) op *sociaal* niveau, waar de 'erkende' (socialistische, communistische) vakbonden zelf stakingen uitroepen en daarmee de 'discipline' in de hand proberen te houden; maar zij moeten het afleggen tegen initiatieven aan de basis, die zich met de volkscomités verbinden en tegen de stadsguerrilla, die sabotageacties voeren tegen al de hard optredende werkgevers; 2) in de strijd tegen het *fascisme*, en de daarmee gepaard gaande vreemdelingenhaat; 3) in de rechtstreekse strijd tegen het gezag, dat keihard terug slaat en de democratische regels soms openlijk aan zijn laars lapt. Gelijkaardige scenario's vindt men elders in Europa, soms fragmentarisch, soms als een duidelijke onderstroom. Daarom speelt naast de klassenstrijd de directe strijd tegen de autoriteit en tegen de steun die ze soms krijgt van fascistische bewegingen een belangrijke rol. Het wachten is nu op de chemie, die al deze stromingen samenbindt, zodat de strijd in de wijken en de klassenstrijd op de werkvloer samenvallen en er gezamenlijk wordt gediscussieerd over de opbouw van een andere samenleving dan die van staat en kapitaal.

Eigenlijk komt men overal in Oost- en Zuid-Europa een militante, zij het veelal geweldloze strijd tegen fascisme tegen – alleen in Rusland mogen dit soort acties op de bijval van de burgerlijke pers in het Westen rekenen, maar in wezen verschillen zij niet van diezelfde bewegingen in Berlijn, Warschau en de Tsjechische en Slowaakse steden of van de bewegingen tegen vreemdelingenhaat in de Schengenlanden. Overal vindt men anarchistische groepen en bewegingen in verzet tegen agitatoren voor de zuiverheid van het vaderlandse ras of tegen detentiecentra. De detentiekooien in het concentratiekamp van het Griekse Patras zijn berucht over heel Europa, maar ook in Spanje en Italië worden dergelijke inrichtingen opgericht, die buiten justitie om door politie- en veiligheidsdiensten worden beheerd en waartegen vooral anarchisten protesteren. Daarnaast treden vooral in de Slavische landen en de Balkan knokploegen op die voor de raszuiverheid van hun vaderland opkomen. Deze ploegen krijgen vaak de steun van de politie.

In Polen en Servië beginnen zich sociale bewegingen te roeren, die afstand nemen van de vakbond. Geïnspireerd door de beginjaren van Solidarnosc ontstaan er zelfstandige belangenorganisaties, zoals huurdersverenigingen, die zich verzetten tegen het opdrijven van de huurprijs door bouwspeculanten als gevolg van 'liberaliseringen'. De anarchistische organisatie ZSP helpt bij blokkades van huisuitzettingen en zo weet men te bewerkstelligen dat de oorspronkelijke bewoners in hun huizen kunnen blijven In Servië begon een anarchosyndicalistische vakbond ASI zich te roeren tegen de oorlog van Obama; de politie pakte zes leden op, waaronder de secretaris van de IFA, de Internationale van Anarchistische Federaties. Hun wachtte een oneerlijk proces waarin ze konden worden veroordeeld tot jaren gevangenisstraf wegens terrorisme nadat onbekenden een molotovcocktail tegen de Griekse ambassade hadden geworpen. Het ergste onheil schijnt inmiddels te zijn afgewend.[1] Dergelijke schijnprocessen dreigen ook voor tal van Grieken, die willekeurig door de politie zijn opgepakt voor de bomaanslagen van 'Vurige cellen', maar daar feitelijk niets mee te maken hebben. De socialistische regering, waarvan de minister van Binnenlandse Zaken tijdens de verkiezingen had uitgeroepen dat onder zijn bewind de Griekse jeugd van dit soort terreur zou worden gevrijwaard, laat de politie zijn praktijken gewoon voortzetten.

De sociale strijd is in West-Europa een onderwerp van anarchistische discussie. De meeste anarchosyndicalistische bonden of arbeidersorganisaties[2] vechten voor het behoud van banen en voor alternatieven tegen werkloosheid. Fabrieken die dreigen te sluiten en arbeiders te ontslaan, worden bezet. Een voorbeeld hiervan is de bezetting van de Visteon bedrijven van Ford in Groot-Brittannië, waar de arbeiders in Basildon bij Belfast en Enfield bij Londen de fabrieken twee weken in handen hielden totdat er een beter akkoord werd afgedwongen. Het anderhalf jaar oudere Duitse voorbeeld van Bike Systems GmbH, waar arbeiders zelf de productie op gang hielden en zogenoemde *'strike-bikes'* op de markt brachten, werd niet nagevolgd. De Engelse anarchisten stellen zelfbeheerprojecten ter discussie, zij vinden het beter dat zelfbeheerde fabrieken niet meedoen aan de concurrentiestrijd binnen het kapitalistische systeem, omdat de uitbuiting daarmee niet ophoudt. Liever willen zij dat de arbeidersorganisaties zich versterken door hun strijd tegen de bazen en zo een organisatie vormen die het kapitalisme omverwerpt. Deze stellingname is door de situatie bepaald, en moet vooral gezien worden als kritiek in Noordwest Europa, want veel mensen in Latijns Amerika denken daar heel anders over.
Bovendien radicaliseren de gevestigde anarchosyndicalistische vakbonden. De Zweedse SAC, die zich tot een grote vakbond had ontwikkeld, heeft in september haar statuten herzien: zij wil niet alleen opkomen voor de sociale strijd van de traditionele blanke achterban, maar kiest duidelijk partij tegen vreemdelingenhaat en voor de buitenlandse, soms illegale werknemers. De Berlijnse afdeling van de Duitse FAU is getroffen door een gerechtelijk verbod om actie te voeren en als vakbond op te treden. Zij trad als meerderheidsgroep op voor de belangen van de werknemers van de bioscoop Babylon, maar de bazen namen gerechtelijke stappen tegen het door hen afgedwongen akkoord omdat ze 'geen representatieve vakbond' zouden zijn. Binnen de anarchosyndicalistische beweging is er jarenlang een discussie over de werking en functies van de diverse bonden, die ontstaan is door het uiteenvallen van de Spaanse CNT na de heroprichting in Spanje in de jaren zeventig.

Het bestek van dit overzicht is te kort om uitvoerig en panoramisch in te gaan op de situatie in Latijns-Amerika, waar zich in de marge van de 'linkse' oriëntatie van staten als Brazilië, Argentinië en Venezuela een brede beweging van autonome vormen van zelfbeheer ontstaat, die federalistisch van opbouw is en naar samenwerking zoekt. Deze beweging wordt gestuurd door een in zeggingskracht toenemende anarchistische pers. Het gaat hierbij om het verzet van de kleine landbouwers tegen de toenemende macht van de syndicaten en grootgrondbezitters, die samenwerken met Noord-Amerikaanse multinationals van het type Monsanto (producent van genetisch gemanipuleerde zaden). Landbezetters en boerencoöperaties hebben bevrijdingsbewegingen georganiseerd, die samenwerking zoeken met bedrijven, die al jaren in zelfbeheer samenwerken met de omliggende wijken of dorpen. Zij houden halfjaarlijkse congressen, wisselen ideeën uit en afgevaardigden gaan rond in Noord-Amerika om daar contacten te zoeken met anarchistische bewegingen.
Een groot deel van deze autonome bewegingen is indiaans. Al jaren worden in alle Zuid-Amerikaanse staten Indianen in hun habitat bedreigd, omdat ze plaats moeten maken voor mijnbouw of grote plantages. In de zomer van 2009 werd in Peru de grondwet veranderd, die aan de indianen de beschikking over hun grond erkende; zij werden met bombardementen uit hun dorpen verdreven om plaats te maken voor oliewinning. Toen dat dank zij een anarchistische oproep bekend werd, brak er een spontane algemene werkstaking in Lima en over het gehele land uit, die leidde tot intrekking van het regeringsdecreet. Een dergelijke oproep leidde in het 'anti-imperialistische' Venezuela tot minder succes. Daar stelt *El Libertario* genadeloos vast dat in dat land voor de arbeiders van de genationaliseerde bedrijven en voor de gemeenschappen in de door *cachiques* geregeerde provincies de situatie bepaald niet anders is dan in het 'imperialistische' buurland Colombia. Zelfs waar de politie zich verrijkt door drugshandel, zoals in de provincie Lara krijgt zij de 'wettelijke' steun van Chavez; vakbondsleiders die voor de belangen van de arbeiders opkomen of journalisten als Mijael Martinez die de corruptie voor de televisie wilde brengen, worden door politieagenten voor hun voordeur neergeschoten. Het is dan ook geen wonder dat ook daar in het indiaanse land de mijnbouw oprukt en zelfs Ierse mijnbouwbedrijven daar met paramilitaire steun in het indianengebied mag komen. Zullen de arbeiders zich daartegen ook weten te organiseren? Het is inmiddels duidelijk geworden dat het 'anti-imperialisme' van Chavez, die keihard optreedt tegen vakbondsacties, geen socialisme inhoudt – en dus feitelijk geen anti-imperialisme kan zijn. De dwarsverbanden van de Latijns-Amerikaanse basisbewegingen zullen hun eigen anarchistische weg moeten gaan.
Jan Bervoets

NOTEN

(1) De 'zes van Servië' zijn na de eerste hoorzitting van het proces op 17 februari 2010 vrijgelaten; de aanklacht is gewijzigd. Het proces bracht aan het licht dat de Servische politie door folteringen bekentenissen afdwingt. – (2) Afzonderlijke anarchosyndicalistische bonden bestaan er in Spanje, Duitsland en Zweden. In Frankrijk en Ierland zijn de anarchisten soms bij andere bonden aangesloten en proberen daar van binnenuit of via aparte comités de anarchie te propageren. Het Engelse syndicalisme met zijn shop-stewards is heel divers en kent veel samenwerkingsverbanden, waarin ruimte is voor anarchistische propaganda. In de VS zijn de anarchisten veelal aangesloten bij de IWW.

REACTIES & DISCUSSIES

JONGEREN?

In de vorige *AS* stond een bespreking van *Het smalle pad van de Marokkaan* door Paul Andersson, waarin een aantal vervelende gedragingen van straatjochies werd genoemd: bedreigingen, seksistisch schelden, racistisch schelden. Inderdaad heel vervelend, maar valt het niemand op dat dat heel goed geïntegreerd is? Het is namelijk al erg lang het normale gedrag van groepen 'jongeren' die de macht op straat willen hebben.

In de slotzin van de bespreking wordt aangehaald dat Andersson zegt dat de meisjes wél deugen. Klopt, over het algemeen. Maar dat betekent dat de titel van die studie vanuit feministisch oogpunt behoorlijk fout is, de problemen komen niet door 'de Marokkaan', want de helft van de Marokkanen is vrouw. Diezelfde categoriefout zit ook in het woord 'jongeren' dat vaak in de pers, maar blijkbaar ook in *de AS*, lichtzinnig wordt gebruikt zodra het om probleemgroepen gaat – vanwege de categoriefout zette ik het zoëven tussen aanhalingstekens. Spreken over 'jongeren' is een patente manier om het beeld levend te houden dat vrouwen eigenlijk niet bestaan, er niet toe doen. M'n dagblad meldde onlangs dat ergens een aantal meisjes gewelddadig gedrag vertoonden – in de kop stond niet 'jongeren' maar 'meisjes', tikje insonsequent.

Bij station Utrecht lag laatst de straat open en de arbeiders die daar bezig waren stonden zich te verstrooien, dat wil zeggen dat ze wat opmerkingen maakten tegen de voetgangers die zich over een vlondertje langs en over de kuilen voortspoedden. De opmerkingen waren vooral gericht naar jonge vrouwen en van seksistische aard. Dat gedrag van zich vervelende mannen bestaat al erg lang, dus nu wordt het tijd voor studies onder de titel 'Het smalle pad van de arbeider' of 'Het smalle pad van de autochtone dertiger'. Ik neem aan dat bij dergelijke titels de categoriefout wél in het oog springt, dat velen dan direct ziet dat het irritante gedrag noch met arbeider zijn te maken heeft, noch met autochtoon zijn, noch met dertiger zijn.

Op diezelfde manier heeft het vervelende gedrag in probleemwijken niets te maken met Marokkaan zijn, het is domweg zo dat áls in een wijk een groep de straat wil terroriseren en áls er verschillende machocultuurtjes in die wijk bestaan, dat dan het terroriserende groepje zal bestaan uit vooral de kleirigste macho's. Jongens dus. Veelal uit de onderklasse, soms autochtoon, soms niet. Vanuit anarchistisch en kosmopolitisch en feministisch oogpunt is er van alles mis met de besproken studie.

Een tijd geleden lag er veel sneeuw, de weg was glad, ik moest een brede weg oversteken, er komt een dikke auto aan en lang voordat het nodig was wenkte de bestuurder al dat ik rustig kan oversteken. En ja hoor, Marokkaanse jongere.

Ook daar volgt niet veel uit.

Weia Reinboud

ECONOMISCHE CRISIS
EN DE WIL VAN HET VOLK

Als systeemkritische socialist zie ik grote overeenkomsten met de crisis van de jaren dertig in de vorige eeuw. Ik spreek over systeemkritisch om mezelf te onderscheiden van al die pseudo-socialisten die – zoals PvdA-leider Wouter Bos – nu opeens ach en wee roepen over de 'te ver doorgeschoten liberalisering', waar ze zelf een belangrijke architect en propagandist van waren. Het gaat niet om de uitwassen van het kapitalisme – opvallend is overigens hoe alle stromingen van links tot rechts nu de voorkeur geven aan deze term in plaats van aan het begrip de markteconomie – maar om de systeemeigen kenmerken van een economisch, politiek en ideologisch maatschappijtype. Door de val van de karikatuur van het socialisme in de voormalige stalinistische Oostbloklanden, wist het kapitalisme haar ideologische kredietwaardigheid nog enigszins te prolongeren. Economisch gezien gaf het openstellen van de nieuwe markten nog wat lucht aan een al stagnerende wereldeconomie.

Ironisch genoeg moet de Chinese Volksrepubliek, het grootste resterende pseudo-socialistische land, de Verenigde Staten en andere economische blokken, zoals de Europese Unie, met haar gigantische groeicijfers te hulp schieten. Dit alles geeft aan dat de economische en dus ook militaire machtsverhoudingen op globaal vlak aan het verschuiven zijn. Het is juist gedurende deze breukvlakken als onderdeel van economische conjuncturele veranderingen dat de wereld er niet veiliger en stabieler op wordt. Economische crises gaan gepaard met massawerkloosheid, toenemende verarming in de belangrijke economische metropolen en ook in de derde wereld, militaire conflicten en burgeroorlog.

Tegelijkertijd openen dit soort instabiele tijdvakken ook weer mogelijkheden voor verzet tegen de veranderingen en voor verbetering van de eigen woon-, werk- en leefomstandigheden. In opkomende grootmacht China zal dit resulteren in een groeiende roep van de middenklasse en de arbeiders en boeren om meer zeggenschap van de bevolking. In de VS en Europa zal de angst voor de economische en culturele globalisering velen doen zoeken naar een radicaal politiek alternatief. Ingrijpende maatschappelijke veranderingen zijn daarbij niet uit te sluiten. Essentieel is door wie en met welk programma die onvrede gemobiliseerd kan worden. Daarbij kunnen we niet voorbij gaan aan de populistische stromingen in Nederland, waarbij die van de Partij Voor de Vrijheid van Wilders natuurlijk het meest in het oog springt.

Al weer enige jaren zien we in Nederland, net als overigens in andere Europese landen, ruimte aan de rechterkant van het politieke spectrum voor populistische partijen. Eerst hadden we Pim Fortuyn en de diverse brokstukken daarvan die in dit politiek vacuüm sprongen. Daarna zagen we dat zowel exminister Rita Verdonk in de VVD en voormalig VVD-kamerlid Geert Wilders zich als anti-establishment kopstukken probeerden te presenteren. Vooral de Partij voor de Vrijheid van Wilders is hier goed in geslaagd. Met negen zetels in de kamer en nog veel meer steun in het land ageert hij met zijn partij tegen het 'linkse establishment' en tegen de islam. Voor een partij die op zegt te komen voor de vrijheid, blijkt die niet van toepassing te zijn op moslims en op een ieder die kritiek heeft op Wilders en zijn politieke programma. Tappend uit het vaatje van de angst voor verandering door de globalisering probeert hij aansluiting te vinden bij een al langer levend ongenoegen onder grote delen van de bevolking over het functioneren van de parlementaire democratie. Steeds minder mensen voelen zich er door vertegenwoordigd en maken zich boos over de sorry-cultuur en de megasalarissen die directeuren van bijvoorbeeld woningbouwcorporaties, CEO's en ex-politici in de eigen zak steken voor nauwelijks te controleren prestaties. Vaak doen deze laatsten dit in flagrante tegenspraak met opvattingen die ze eerder zelf in de Kamer of in het kabinet geventileerd hebben.

De politiek is steeds meer een bedrijf geworden, soms ietwat gehinderd door hypes in de media, die overigens over het algemeen weer snel gaan liggen. Media, politiek, bedrijfsleven, advocatuur lopen naadloos in elkaar over. Kortom de parlementaire democratie als smeerolie voor de vastlopende kapitalistische maatschappij. Maar ook op het politiek vertegenwoordigende niveau bevindt het kapitalisme zich in een crisis. Kiezers zijn op drift en veel van de gevestigde partijen schuiven qua programma steeds meer op naar het midden en zijn onderling uitwisselbaar.

Uitzondering daarbij is natuurlijk de PVV. Het is een wat semantische discussie om te bepalen of dit, zoals onlangs in een rapport van Binnenlandse Zaken gebeurde, een radicaal-rechtse, een rechts-radicale, extreemrechtse of nieuw rechts radicale partij is.[1] Inderdaad is de liefde van deze autoritair geleide partij zonder leden voor het zionistische project van de staat Israël opmerkelijk voor een partij van dit type. Aan de andere

kant, in Israël zelf hebben ze ook extreemrechtse partijen die niet antisemitisch zijn. Ze maken zelfs deel uit van de regering.
Opvallende kenmerken van de PVV zijn vooral de tot nu toe succesvolle uitstraling als partij van de gewone hardwerkende mensen tegenover de culturele en economische elite, bij voorkeur gesitueerd aan de Amsterdamse grachtengordel. De moslims in Nederland, die zeker niet tot diezelfde elite te rekenen zijn, vormen daarbij desalniettemin de zondebok. Autoritaire en gewelddadige uitlatingen worden daarbij niet geschuwd. De boodschap bestaat niet uit de aanpassing aan de Nederlandse maatschappij, maar uit kwetsen, vernederen en het opvoeren van de druk om te vertrekken. Dit alles is al vele malen sterker verwoord dan dat het met terugwerkende kracht 'softe' Kamerlid Hans Janmaat van de Centrumdemocraten ooit heeft gedaan. Vrijheid van meningsuiting is vooral de vrijheid van kwetsen voor de PVV aanhang (en de daarom heen hangende groep van wetenschappers, columnisten, kranten, opiniebladen, zoals: *De Telegraaf*, Geen Stijl, Theodor Holman, Leon de Winter, Paul Cliteur, Afshin Ellian, Edmund Burke Stichting, Wim Couwenberg…) en het muilkorven van andersdenkenden. Tot zover dus de vrijheid.
Opmerkelijk verschijnsel is daarbij overigens dat de PVV op sociaal-economisch gebied naar links is opgeschoven. Afkomstig uit het VVD-nest en gevoed door Frits Bolkestein maakt deze nieuwe hardrechtse partij zich tegenwoordig sterk voor het behoud van de AOW en het ontslagrecht, verbetering van de zorg en het onderwijs, etc. De PVV probeert cultureel conservatisme te combineren met economisch linkse waarden. Zij hoopt daarbij ook onder de klassieke achterban van links stemmen en sympathie te winnen.

Dit is op politiek vlak natuurlijk niet uniek. Roep om recht en orde, discriminatie van bevolkingsgroepen, sociale en economische bescherming van eigen volk, autoritaire denkbeelden en organisatievormen binnen de eigen partij, vrijheid van meningsuiting voor eigen volk en de mond snoeren van de ander…..We hebben het eerder gezien. Het anti-immigratie standpunt is in een rap tempo geradicaliseerd en wordt nu ook als een risico beschouwd door werkgeversorganisaties uit het oogpunt van arbeidsmarktpolitiek en maatschappelijke instabiliteit. Wilders heeft een maatschappelijke groep, die zich vervreemd en in de steek gelaten voelt, een stem gegeven. Of hebben zij omgekeerd Wilders en zijn politieke programma een stem gegeven? Dit kan een electorale aardverschuiving in gang zetten, maar kan daarnaast leiden tot de maatschappelijke mobilisatie van dit soort angstige groepen en individuen, opgejut door conservatieve intellectuelen.
Voor een ieder die vanuit een anarchistisch, revolutionair-socialistisch, communistisch of ander radicaal-links gezichtspunt op zoek is naar een alternatief voor het xenofoob, autoritaire populisme van Wilders doemt de vraag op of er behoefte is aan links populisme? Dit stelt onder meer de volgende thema's aan de orde: hoe kunnen we de bestaande onvrede omvormen tot een werkelijk bevrijdende kracht? Welke vormen van emancipatie en zelforganisatie horen daarbij? Hoe kunnen we, bezien vanuit pedagogisch oogpunt, de slachtoffers van het kapitalistische systeem in al zijn facetten, aanzetten tot actie en zelfvertrouwen in een project van collectieve en persoonlijke bevrijding?
Vanuit radicaal-linkse hoek stelt zich daarbij ook de kwestie van onze houding ten aanzien van bijvoorbeeld de islam. In de vroege socialistische arbeidersbeweging was de relatie arbeidersbeweging en religie een veelvuldig en heftig bediscussieerd thema.[2] We kunnen hierbij denken aan de aartsvader van het Nederlandse socialisme Ferdinand Domela Nieuwenhuis.[3] Er waren vrijdenkers die een militant antireligieus standpunt uitdroegen, maar ook arbeidersactivisten die van mening waren dat de kerkelijke gezindheid geen twistpunt moest zijn. Binnen de diverse geloofsstromingen trad er soms een differentiatie op tussen orthodoxen en vrijzinnigen. Er ontstond zelfs een christensocialistische en christenanarchistische vleugel binnen het progressieve gedachtegoed. IJkpunt bleek steeds te zijn dat religie een privézaak dient te zijn en anderen niet opgelegd moet worden. Bovendien was als resultaat van de Verlichting de scheiding van staat en godsdienst lange tijd een leidend principe, ofschoon dat hier in Nederland nooit tot in zijn uiterste consequentie is doorgevoerd.

Veel van de bovengenoemde kwesties zullen ten tijde van een economische crisis alleen maar aan belang winnen. Zo dient elk verzet tegen verslechteringen van het levenspeil verbonden te worden met een fundamentele maatschappijkritiek. Elke kleine hervorming moet in het perspectief worden geplaatst van een uiteindelijk te realiseren radicale maatschappijverandering. Op deze wijze kan het tegenhouden van crisismaatregelen leiden tot groeiend zelfvertrouwen in het belang van collectieve actie. Met andere woorden: in het verzet emanciperen de onderdrukten zich en komen ze schouder aan schouder vooruit. Hiermee leggen zij het fundament voor een nieuwe samenleving gebaseerd op samenwerking en solidariteit. De vakbeweging is het historische middel bij uitstek voor de arbeiders om hun sociaal-economische positie te beschermen en te verbeteren. Binnen die vakbeweging loeren vanzelfsprekend de gevaren van de bureaucratie in de vorm van privileges van de leiding en haar ondemocratische praktijken. Een voorbeeld van dat laatste zagen we onlangs. FNV voorzitter Agnes Jongerius kreeg toen uit eigen gelederen forse kritiek toen ze zei dat de vakbeweging 'met de duvel en zijn oude moer' zaken doet, en dus 'graag met de PVV in gesprek wil' over de AOW.

Met dit soort bondgenoten heb je geen vijanden meer nodig. De Socialistische Partij zou nu meer dan ooit kunnen wijzen op de gevolgen van het kapitalistische systeem en de noodzaak van een radicaal alternatief. Het tegenovergestelde lijkt te gebeuren. De Zaanse SP-wethouder stelde zich halverwege 2009 op tegenover een centraal partijproject door in te stemmen met de verkoop van aandelen van energiemaatschappij NUON.[4] De partij probeert als redelijk over te komen in de hoop nu eindelijk eens in de regering te komen.
Daarvoor is men al jaren bezig het programma verder te laten verwateren, is de partij niet helder in haar strategie om de PVV te bestrijden en is men intussen vervallen tot slippendrager van de vakbondsleiding. De SP blijft namelijk roepen dat zij net als de FNV blijft staan voor 65 blijft 65, maar ondertussen is dat allang het doel niet meer van de vakbondsleiding. Door de ingezette nederlagenstrategie en gekoesterde illusies in de PvdA fractie in de Tweede Kamer, die wel om zou gaan, staat de achterban nu met lege handen. Maar geen onvertogen woord van de SP over 'bondgenoot' FNV-bestuur. Kritiekloze bondgenotenpolitiek brengt ons niet verder en creëert alleen maar meer verwarring. Zo is de eis van instandhouding van de AOW inmiddels geen harde eis meer van de SP[5] en blijft ze speculeren op een regering van SP, PvdA en… Inderdaad, een zelfde nederlagenstrategie. Niet de macht van onderop, maar de hoop op een plekje aan de regeringstafel is hier de illusie. En zeer waarschijnlijk gaan beide niet lukken: de SP komt niet in de regering en de partij onderscheid zich te weinig van de andere partijen, zodat ze electoraal ook minder interessant wordt voor een ieder die genoeg heeft van de gang van zaken.

In dit artikel heb ik twee thema's genoemd die voor een ieder die geïnteresseerd is in een andere socialistische maatschappij van groot belang zijn: rechts populisme en links en religie. In het komende *Jaarboek Kritiek*[6], dat gepland is om in het najaar van 2010 te verschijnen, zal het populisme als hoofdthema figureren. Er zal stil gestaan worden bij de Europese ontwikkelingen, maar ook zijn er sociologische verkenningen naar de relatie tussen de arbeidersklasse en haar politieke

en culturele voorkeuren onder het motto 'Farewell tot the leftist working class' en vindt een uitgebreide analyse plaats van het rechts populistische discours. Verder vinden we in dat nummer artikelen over heden en verleden van het vegetarisme; over het anarchisme van de Nederlandse revolutionair-syndicalist Christiaan Cornelissen en wat dat betekent voor de vakbonden.

Kortom, onderwerpen die kunnen helpen bij het ideologisch herbewapenen van links onder omstandigheden van een algehele crisis van het kapitalisme, en waarmee we een dam/barricade kunnen opwerpen tegen virulent rechts populisme en ander onverdraagzame opvattingen.

Ron Blom (met dank aan Anita de Waal)

NOTEN

(1) *Polarisatie en radicalisering in Nederland. Een verkenning van de stand van zaken in 2009.* http://www.nrc.nl/multimedia/archive/00269/verkenningpr_269612a.pdf (21-02-2010).

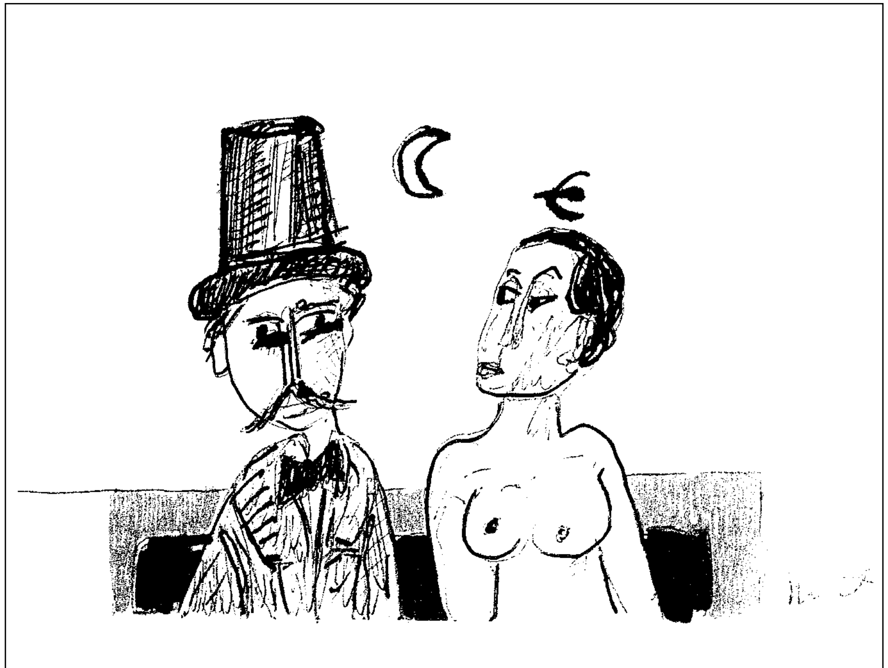
(2) Zie bijvoorbeeld: R. Blom, *De oude Socialistische Partij van Harm Kolthek. Ontstaan, opkomst en ondergang van een 'libertair-socialistische' partij (1918-1928)*, Delft 2007, p. 20-21.

(3) Zie bijvoorbeeld de interessante bundel *God noch autoriteit. Geschiedenis van de Vrijdenkersbeweging in Nederland*, (red. B. Gasenbeek, J.C.H. Blom en J.W.M. Nabuurs), Amsterdam 2006.

(4) http://zaanstreek.sp.nl/bericht/34666/090520-bestuur_sp_zaanstreek_tegen_verkoop_aandelen_nuon.html (21-02-2010).

(5) Mariëtte Hamer (PvdA) en Femke Halsema (GL) stelden bij het AOW-debat in de Tweede Kamer in december 2009 Agnes Kant de vraag: als de SP bij komende formatiebesprekingen betrokken zou worden, zou '65 blijft 65' voor de SP dan een hard en onbespreekbaar punt blijven of niet? Ze praatte er wat omheen en weigerde een duidelijk antwoord te geven.

(6) http://jaarboekkritiek.blogspot.com/



STERKE VERHALEN 5

In deze rubriek kijken we vooral om en als het goed is kan dat verfrissend zijn. Sommigen zeggen dat er de afgelopen maanden veel gebeurd is. De Nederlandse horizon is dan ook letterlijk even de einder en dus gaat het over de val van het kabinet, de gemeenteraadsverkiezingen, en vervolgens het vertrek uit de landelijke politiek van mensen als Agnes Kant (SP), Wouter Bos (PvdA) en Camiel Eurlings (CDA). Wat het einde van de CDA-CU-PvdA-regering betreft, de achteraf toch wel erg doorzichtige pogingen van het braafste jochie van de Atlantische klas, CDA-minister van buitenlandse zaken Maxime Verhagen, om de Nederlandse deelname aan de oorlog in Afghanistan ongeacht eerdere afspraken toch te verlengen haalden het PvdA-smaldeel in het kabinet bijna onderuit. Bos c.s. hebben zich kennelijk net op tijd gerealiseerd dat zij zo zouden worden meegesleept in een onverkoopbare maskerade.

Een dergelijk avontuur met partijen die gaandeweg steeds rechtser werden was electoraal riskant en dus was het zonder meer verstandiger de kans te pakken de partij nieuw te profileren en het verwelkte imago op te poetsen. Zeker in de wetenschap dat intussen een ruime meerderheid van de bevolking voor beëindiging van het uitzichtloze gevecht tegen de Talibaan is. Het werd een nipte timing, twee weken voor de gemeenteraadsverkiezingen, maar een, die toch gunstig uitpakte voor de PvdA doordat het verlies ten opzichte van de eerdere peilingen enorm meeviel.

Het eigenlijke issue van de gemeenteraadsverkiezingen werd echter de megawinst van de Partij voor de Vrijheid, die zich van meet af aan zozeer tegen de PvdA ('Partij voor de Allochtonen') afzet dat zelfs de taalkundig correcte afkorting PvdV kunstmatig in PVV moest veranderen. De voluit geschreven benaming van de club is al een gotspe op zich. De programmapunten gaan immers vooral over minder vrijheid voor een deel van onze bevolking.

Hoe dat zij, de keuze van voorman Wilders om alleen in Almere en Den Haag mee te doen bleek een goede zet. Daar winnen zou de indruk vestigen dat de partij in het hele land had gewonnen, althans had kunnen winnen. Een strategie, waar de media *en masse* volop in vlogen.

In Almere werd de PVV in één klap de grootste partij, met 22 procent (9 zetels) tegen 18 procent (8 zetels) voor de PvdA. In Den Haag werd de PVV de tweede met 17 procent (8 zetels) tegen 21 procent (10 zetels) voor de PvdA. 'De grootste partij; de tweede partij', wat zegt dat in de huidige verhoudingen? Het gaat om nog niet een vijfde van de uitgebrachte stemmen, in twee exemplarische steden met een hoog gehalte aan permanente uitkeringstrekkers en scherpe sociale verhoudingen, bij een opkomst van minder dan de helft van de kiesgerechtigden.

Ook om andere redenen is de kans gering, dat de PVV bestuursmacht krijgt. De belangrijkste lokale standpunten van de partij zijn immers, dat er in de betreffende gemeente geen enkele moskee meer bijkomt, dat alle islamitische scholen gesloten moeten worden en dat hoofddoekjes 'in publieke functies' – het stadhuis, de openbare bibliotheek – verboden worden. Dit zijn stuk voor stuk voor de PvdA en de meeste andere partijen die in aanmerking komen voor het vormen van een college uiteraard volstrekt onaanvaardbare eisen.

Wij zullen zien of er niettemin met de landelijke partijen verbonden lokale fracties blijken te zijn die voor ook maar één van die punten door de knieën gaan. Het zou mij zeer verbazen.

Interessant is vervolgens vooral de vraag of de PVV bij de landelijke verkiezingen op 9 juni hoog gaat scoren. Niet alleen aanhangers van Wilders maar evengoed vele van zijn verklaarde tegenstanders hopen daar stiekem op, de laatste omdat zij een snelle ontmaskering verwachten wanneer de partij van Wilders regeringsverantwoordelijkheid krijgt. Dit naar analogie van de Lijst Pim Fortuyn, die al in de derde maand van rege-

ringsdeelname (Balkenende-I, 2002) aan interne ruzies ten onder ging en het kabinet in zijn val met zich meesleepte. Waarna het overigens in demissionaire staat wel even besloot om de invasie van de VS in Irak te steunen. Een vergelijkbare actie inzake de Afghanistan-missie zal nu – nota bene dank zij vooral de PvdA – minder eenvoudig zijn.

Over naar dat andere item dat de ganse natie bezighoudt, de crisis. Daarover een en ander in het winternummer van *Human* dat begin 2010 verscheen en zich behalve een nieuwe hoofdredactie (de vorige is na krap vier nummers al afgedankt) meteen ook de nieuwe ondertitel 'humanisme, opinie, maatschappij' heeft aangemeten (was: 'humanisme, filosofie, maatschappij'). In overeenstemming daarmee houdt het blad zich zowaar weer eens met politiek bezig, na een jaargang vol spirituele zelfbevrediging.

In de nieuwe *Human* twee analyses van de crisis. Een van de hand van de emeritus hoogleraar economie Arnold Heertje en een van universitair docent politieke filosofie Rutger Claassen. Heertje pleit voor een breder perspectief van de economie, uitgaand van het welvaartsbegrip. 'Economie is het omgaan met en het verdelen van schaarse middelen. We alloceren, verdelen, middelen met het oog op welvaart, om in behoeften van mensen te voorzien. Het gaat behalve om productiemiddelen ook om duurzaamheid, energievoorziening, het gaat erom te zorgen dat er wereldwijd water en genoeg te eten is, het gaat om leefbaarheid, om de elementen van bestaan die essentieel zijn voor mensen van nu, straks en overal.'

Zijn betoog hierover volgend, kan ik me niet aan de indruk onttrekken dat hier een econoom zijn straatje aan het schoonvegen is, en in plaats van zich te verontschuldigen voor het achterwege blijven van tijdige en afdoende indringende waarschuwingen door economen, de vlucht naar voren aanzet en met nieuwe verhalen aankomt, daarin trendy elementen als waterbeheer, voedsel voor de hongerigen, schone energie en begrippen als duurzaamheid meenemend. Dan komt de meer bescheiden mening van Claassen beter over, als hij de morele, ethische kant van de crisisontwikkelingen onder de loep neemt, uitlopend in de slotsom: 'Persoonlijk vind ik schade afwentelen op de bankiers misschien wel een aantrekkelijk idee. Er is nu een grote asymmetrie in risicovol ondernemen: de banken de lusten, de bevolking de lasten. (…) Het morele krediet van de financiële sector is definitief op. Deze sector wordt gekenmerkt door een stuitend gebrek aan schuldbesef. (…) Ook op andere gebieden blijkt er een gebrek aan financiële moraal: multinationals ontduiken weer op grote schaal hun basale belastingplicht. Uit niets blijkt nog dat de samenleving de financiële geest weer in de fles heeft weten te krijgen. Wij zijn nog steeds in de ban van de publieke moraal van de morele vrijstelling voor de markt. Het zou beter zijn wanneer we de markt, en financiële markten in het bijzonder, leren zien als "gewone" morele plaatsen, waar principes van morele toerekening, schuld en verantwoordelijkheid geldig zijn. Dat vereist het afscheid nemen van de speciale uitzondering voor de markt.'

Te vrezen valt dat deze zienswijze bij pakweg de VVD, waar toch aardig wat humanisten schijnen te huizen, niet in dank wordt afgenomen.

Andere, heel wat lichtere kost in de nieuwe *Human* gaat over de lange weg naar de maakbare, de perfecte mens. Als het ooit zal lukken een mens te klonen, kunnen alle godsbeelden en daarmee alle religies meteen inpakken. Hoewel, een beetje God zal ook daarin voorzien hebben, zoals Hij ons Darwin zond om ons geloof op de proef te stellen en zoals Hij ons op een dwaalspoor zette door het links en rechts neerleggen van fossielen die sporen van leven bewijzen van ver vóór de berekende schepping door Hem van de aarde. Toch, als de mens zelf mensen kan maken wordt het een stuk lastiger het verhaal te verkopen dat God de mens schept. Als die god daarop niet meer het alleenrecht

kan claimen, wat is hij dan nog waard? Zal het besef dat het omgekeerd is, namelijk dat de mens God schept zich dan eindelijk over de wereld verspreiden? Maar daarover gaat het artikel in *Human* niet. En het is helaas ook geen *state of the art* verhaal over het klonen. Nee, de auteurs leggen vooral interesse aan de dag voor het nabouwen van de mens, voor robots dus. En dan werpen zij zo dit soort dilemma's op: Straks kunnen we een robot maken die precies op jouw ideale partner lijkt. Mag je met zo'n robot seks hebben? Maar als we nu robots maken die eruit zien als kinderen, mag je er dan ook seks mee hebben? En hoe gaat de man-vrouw verhouding er dan uitzien? Stel dat je een vrouw hebt die voor 60 procent robot is, een cyborg, mag je haar dan af en toe uitschakelen? Of juist al je werk laten doen? En hoe zit het dan met haar grondrechten? Sterke verhalen kortom. Waar humanisten zich al niet mee bezig houden. Zie verder: *www.humanonline.nl*.

Dan even een romige preisoep met mierikswortel, als tussendoortje. Een recept voor dit gerecht vinden we in het januari/februarinummer 2010 van *ZOZ, Tijdschrift voor doendenkers* van Omslag, Werkplaats voor Duurzame Ontwikkeling, Eindhoven. Omslag wil mensen bijeenbrengen rond de thema's milieu, vrede, cultuur, werk, economie en solidariteit. In het redactioneel aandacht voor het motto van de Internationale Niet-Winkeldag: 'Doe mee door niet mee te doen'.

Er zijn vele manieren van mee doen door niet mee te doen. In de VS is er een 'TV Turnoff week', gesteund door organisaties op het gebied van gezondheid en sport. Op 14 maart hebben we in Tilburg de Genoegdag gehad, voor mensen die het streven naar 'meer' zat zijn. Het motto vind je ook terug in een uitgebreid beschreven plan voor experimentele volkstuinen met nomadententen, voor mensen die willen kiezen voor een langzame leefstijl. Verder in dit nummer een reeks van artikelen met een praktische of zelfs instructieve inslag, over bijvoorbeeld zelfdragende constructies, Transition Towns, een biologische tuinderij zonder betalende klanten, strobouw en kiezen tussen de ASN-bank of Triodos. Abonnement: *www.omslag.nl*.

In *De Vrijdenker* 1/2010 tenslotte vinden we diverse boeiende artikelen, waarvan met name Hans Jansen, *Zoektocht naar Max Stirner* zeer de moeite van het lezen waard is. (Zie ook de boekbespreking elders in deze *AS*.) Opmerkelijk in dit nummer is daarnaast een recensie van Thom Holterman, die het boek *L'Impasse Islamique. La religion contre la vie* bespreekt, waarin auteur Hamid Zanaz de islam als religie bestrijdt. Het boek werd tijdens de 'Salon van het anarchistische boek' in het Franse Merlieux bekroond met de 'Ni Dieu Ni Maitre'-prijs 2009. Het kritiseren van de islam is volgens Zanaz de plicht van alle vrije geesten. Je moet een kameel een kameel noemen, vindt hij. Zo moet je ook hen die voorstanders zijn van amputatie, besnijdenis, geseling, het beschouwen van vrouwen als tweederangs wezens, hymenreconstructie (herstel van het maagdenvlies) etc. gewoon obscurantistische, religieuze fascisten noemen. Het boek, waarin Zanaz puntsgewijs de te bestrijden opvattingen in de islamitische religie beschrijft, wordt ingeleid door de libertaire filosoof Michel Onfray. Onder de titel *Besoin de Lumières* (Behoefte aan Verlichting) stelt Onfray dat de politieke correctheid in Frankrijk inmiddels een dusdanige islamfobie heeft opgewekt dat die volgens hem nog slechts met de moed van sommige van de Verlichtingsfilosofen benaderd kan worden. Ook hier dus sterke verhalen, waarbij *les extrèmes se touchent*, want iemand als Geert Wilders zal het graag lezen, al is het geschreven door een linkse vrijdenker en heeft de Franse uitgever het nodig gevonden zich in een voorwoord te verzekeren van de steun van een twintigtal andere linkse uitgevers die zich gezamenlijk politiek verantwoordelijk stellen voor de publicatie. Info: *www.devrijegedachte.nl*.

Boudewijn Chorus

UIT HET LAND VAN PROUDHON 12

'Er is iets verrot in de Franse republiek…', luidt de titel van een artikel in het Franse dagblad *Le Monde* van 12 februari 2010, van de hand van Guy Verhofstadt. Kennen we die? Een anarchist? Neen, het is de Belgische oud-minister-president en huidige voorzitter van de groep verzamelde democraten en liberalen in het Europees parlement. Hij heeft zeker iets met Nicolas Sarkozy af te rekenen…

Een van de dingen die Verhofstadt aanvalt is de steriele discussie over de 'nationale identiteit', door Sarkozy in Frankrijk aangezwengeld. Als je dat doet is er beslist iets verrot in Frankrijk, herhaalt hij. Want het debat over de (Franse) 'nationale identiteit' heeft de centrale thema's van extreem rechts bovenaan de politieke agenda geplaatst. Crisis in de politiek? Je zou het denken.

Verhofstad verwijst verder nog naar enkele andere discussiepunten van de huidige Franse regering die, zo zegt hij onomwonden, de muffe lucht van het vichisme verspreiden. In de kolommen van *Le Monde libertaire* kom ik wat het 'vichisme' betreft ook tegen dat er in de huidige Franse regering nogal wat 'pétainisten' zitten. Ook wordt in die context wel over 'marechalisten' gesproken.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd in de stad Vichy (waarvan afgeleid 'vichisme') de met de Duitsers collaborerende Franse regering gehuisvest. Die regering stond onder leiding van maarschalk Pétain (waarvan afgeleid 'pétainist'). In het Frans is maarschalk: 'maréchal'. Een 'marechalist' is dus een aanhanger van Pétain. Al kort na de oorlog konden voormalige 'pétainisten' weer hoge posten bekleden. Denk in dat geval aan Maurice Papon.

Voor de Vichy-regering hield deze zich met de jodenvervolging bezig. Vervolgens werd hij in 1958 door De Gaulle aangesteld als hoogste politiechef (prefect) van Parijs. Op zo'n post heb je immers een ervaren man nodig. Goede keus dan ook, want in oktober 1961 gaf hij bevel tot het onderdrukken van een vreedzame manifestatie van Algerijnen in Parijs. Dat onderdrukken leverde een bloedbad op: tegen de tweehonderd doden vielen er…

In de jaren negentig liep een proces tegen hem vanwege in de oorlog gepleegde 'misdaden tegen de menselijkheid', waartoe hij ook uiteindelijk is veroordeeld. Ik kom er op omdat *Le Monde Magazine* van 20 februari 2010 een 'dossier' publiceerde over de steunverlening van Fransen in de vrijheidsstrijd van de Algerijnen. Als overal, je hebt 'goede' en je hebt 'foute' lui.

Maar Verhofstadt was nog niet klaar. Hij wijst er op dat alle (Europese) landen wel immigratieproblemen kennen. Maar we weten best, zegt hij, dat het minder de islam is waardoor de maatschappelijke problemen bestaan, als wel dat die worden veroorzaakt door het ontbreken van opleiding en de bestaande werkloosheid. Vervolgens herinnert hij er fijntjes aan dat, op het moment dat Frankrijk aandacht besteedt aan het vijftigste sterfjaar van Albert Camus (Sarkozy: 'Camus in het Panthéon'), het zelfde Frankrijk de waarden verlaat die met de reputatie van Camus samenhangen…

Veel van hetgeen Verhofstadt aansnijdt, heeft ook de kolommen van recente uitgaven van het Franse anarchistische weekblad *Le Monde libertaire* gevonden (*LMl*; nrs. 1569 t/m/ 1583; oktober 2009 – februari 2010). Zo kennen vijf afleveringen van *LMl* wel een afkeurend artikel over het onderwerp 'nationale identiteit'.

In *Le Monde libertaire* komt men vervolgens onderwerpen tegen die vooral een crisisachtig beeld oproepen: werkloosheid, daklozen, verpaupering. Allerhande hulporganisaties en actiegroepen houden zich ermee bezig en *LMl* bericht er over. Zo vinden we het DAL (Droit au Logement; Recht op onderkomen; zie de site: http://www.droitaulogement.org/) en het AC (Agir contre le chômage; Opkomen tegen werkloosheid; zie de site: http://www.ac.eu.org/).

Zij bedenken soms een ludieke, vreedzame actie, zoals een 'wilde picknick' in een grote Parijse supermarkt (begin vorig jaar). Die werd georganiseerd door een twintigtal activisten van het DAL en het AC. In dat geval bereidden zij een buffet, waarbij zij zich bedienden van de etenswaren en dranken die zich in de schappen van de supermarkt bevonden en waaraan zij zich ter plekke tegoed deden.

Rond het festijn waren teksten gespannen waarop te lezen was: *Wij betalen niet uw crisis!* Nadat het festijn zo'n uur had geduurd trokken de activisten zich terug... Een alternatieve vorm van de vooroorlogse 'neem en eetbeweging'? Naast actie ook een 'Festi*dal*': eind februari 2010 vond een festival plaats dat schilders, tekenaars, musici, acteurs en intellectuelen organiseerden ter ondersteuning van het DAL, met exposities, concerten, lezingen en een groot bal na.

In de gezondheidszorg is ook van alles mis als men kijkt naar de toegang van de medische zorg voor de minstbedeelden, zoals blijkt uit een rapport van de 'Médecins du monde' (Artsen van de wereld; zie de site: http://www.medecinsdumonde.org/). De voorzitter van deze vereniging meldt: 'Acht patiënten van de tien die wij in onze centra ontvangen, kennen geen enkele vorm van recht op medische zorg' (*LMl*., nr. 1570). Net als in Nederland praat je dan met name over de allerarmsten, mensen zonder verblijfspapieren, zigeuners…

De toegang tot de medische zorg wordt ook langs een andere kant geblokkeerd: de Franse regering verlaagt gewoon het budget. Zo zijn er de 'reconstructieplannen' van de publieke ziekenhuizen in Parijs, waardoor op jaarbasis 150 artsen en 1000 verpleegkundigen minder kunnen worden aangesteld. De 'Mouvement de défense de l'hôpital public', bestaande uit de vakbonden en medische verenigingen, verweert zich tegen deze gang van zaken (zie hun site: http://www.mdhp.fr/) (LMl., nr. 1576).

Met betrekking tot het openbaar vervoer is het Parijse collectief 'Réseau pour l'abolition des transports payants' actief (RATP; Netwerk ten behoeve van de opheffing van betaald openbaar vervoer; zie hun site: http://metro.samizdat.net/). Onlangs vroeg het RATP met twee heel verschillende acties aandacht voor gratis openbaar vervoer (*LMl*., nr. 1577). De ene actie, 'Portes ouvertes' (Open deuren), betrof onder meer het geopend houden van de toegangspoortjes tot de metroperrons. Met de andere, meer ludieke actie, 'Trottoirs payants' (Betaalde trottoirs), confronteerden als 'controleurs' uitgedoste actievoerders (pet op en vest aan waarop 'controle') het wandelende publiek met officieel uitziend 'informatiemateriaal'. Daarmee werd het publiek ervan op de hoogte gebracht dat binnenkort voortaan voor het betreden van de trottoirs betaald moest worden…

Alle vormen van publieke dienst moeten er aan geloven, dus ook de openbare scholen. De financiering daarvan wordt al enkele jaren zo geregeld dat die schoolvorm meer en meer in de verdrukking komt (in vijf jaar zijn bijvoorbeeld 70.000 onderwijzersplaatsen geschrapt). Daardoor lijken de privé-scholen een beter schoolvoorziening te zijn en gaan meer en meer ouders die het kunnen betalen hun kinderen naar die scholen sturen. Het korten in de openbare scholen drijft dus het schoolsysteem in de richting van de privatisering van dat systeem. Het versterkt ook de onderlinge sociale verschillen: een soort 'kastensysteem' ontwikkelt zich…

Ouders hebben zich georganiseerd in de 'Fédération des conseils de parents d'élèves des écoles publiques' (FCPE; Federatie van raden van ouders met leerlingen op openbare scholen; zie hun site: http://www.fcpe.asso.fr/). Maar ook de onderwijzers laten zich niet onbetuigd. Zo hebben 3000 van hen zich gegroepeerd rond het initiatief van Alain Refalo in een beweging van 'ongehoorzame onderwijzers' (zie hun site: http://resistancepedagogique.org/site/). Refalo heeft ook zijn eigen blog, zie: http://resistancepedagogique.blog4ever.com/blog/index-252147.html . In het Franse satirische weekblad *Siné Hebdo* nr. 77 (24 februari 2010) treft men een

'dossier' aan over deze problematiek.
Actievoeren op een heel andere leest dan uit het voorgaande duidelijk werd, gebeurt sinds eind vorig jaar in een Provençaals dorp. Aldaar is opgericht het 'Centre de formation anarchiste' (Anarchistisch opleidingscentrum). Het centrum is georganiseerd door de 'groep Gard-Vaucluse' van de Anarchistische Federatie (zie hun site: http://www.fa-30-84.org/articles.php?lng=fr&pg=347). Het is een ontmoetingsplaats van mensen, die elkaar kennen van de alternatieve kringen van de agrarische productie (biologische teelt) en verkooppunten (zoals de biologische coöps). Het idee achter het 'Anarchistische opleidingscentrum' is die verschillende activiteiten een bredere, ideologische basis te geven, waarbij het anarchisme meer verankerd kan raken in de dagelijkse werkelijkheid. Dit kan dan weer verder worden uitgebouwd: de sociale constructies die zich ontwikkelen, kunnen een springplank vormen voor een strijd met verder reikende doelen…
In verband met het voorgaande is ook de federatieve organisatie AMAP te noemen (Association pour le maintien d'une agriculture paysanne; zie hun site: http://www.reseau-amap.org/). AMAP staat voor het opheffen in de agrarische sector van allerlei intermediairs (transporteurs, supermarkten) tussen producent en consument. De AMAP heeft inmiddels zijn 'portfolio' gekregen in *Le Monde Magazine* van 1 januari 2010 (p. 32-38).
In het themanummer van het driemaandelijkse Franse anarchistische tijdschrift *Offensive* (nr. 24, december 2009) vindt men onder de noemer 'Nature et animalité' veel informatie die de alternatieve agrarische sector raakt. Het betreft korte artikelen over onderwerpen als: vegetarisme, animalisme, ecologie, een andere biologie.

De vraag laat zich ondertussen stellen met welk amoreel virus 'we' in het Westen zijn geïnfecteerd, dat 'ons' (in de zin van 'statistische' grootheid) drijft het idee van het privébelang te aanbidden? Het antwoord op die vraag is door velen al gezocht en het wordt ook telkens weer geformuleerd. Zo ook in de kolommen van *Le Monde libertaire*. Iemand die voortdurend met die vraag bezig is, is de Franse auteur Jacques Langlois (in nr. 1576 en nr. 1579).
Het 'virus' dus. Dat is in de wereld gebracht door het liberalisme. Het kent volgens Langlois drie vooronderstellingen. Als eerste vooronderstelling wijst hij op de aanname van de zondige natuur van de mens. Dat verbindt het liberalisme met het christelijk denken en dus met het christelijke werelddeel waarin wij leven (de VS is de meest christelijke natie van dat werelddeel; jawel, je zou het niet 'geloven'...). Die zondigheid laten de vertolkers van het liberalisme met name in het egoïsme naar boven komen en het wordt door hen dan ook als intrinsiek aan ons menszijn gezien. Dat komt mooi uit: het speelt in op het idee van het 'belangengeoriënteerd gedrag' dat het bestaan van de liberale economie geloofwaardig moet maken.
Als tweede vooronderstelling van het liberalisme behandelt Langlois de visie dat de mens slechts 'individu' is en de samenleving slechts een verzameling geatomiseerde individuen. Hij gebruikt daarbij de metafoor van het blik (de samenleving) met doperwtjes (geatomiseerde individuen). Aldus gezien gaat het om het 'individu' zonder vaste grond in een cultuur, los gedacht van de gemeenschappen waarin het zich ontwikkelt.
In de sociale filosofie zal tegenover het idee van het rationele en geïsoleerde individu het idee van het relationele individu worden geplaatst. Dat is wat de Franse filosoof Franck Fischbach doet in zijn *Manifeste pour une philosophie sociale* (uitgave: La Découverte, Paris, 2009). In feite geeft hij een overzichtelijke geschiedenis van het denken rond het 'sociale' en daarmee ontwikkelt hij een programma voor het vak 'sociale filosofie'. Duidelijk wordt onderwijl dat het individu door het liberalisme in een antisociale positie wordt gemanoeuvreerd.

Deze geïsoleerde plaatsing van het individu in de wereld voedt de gedachte dat het individu zichzelf niet in zijn eentje staande kan houden en dat het ook niet zijn eigendom kan verdedigen. De lezer raadt het al: voor die verdediging hebben we een staat nodig... Wat natuurlijk een merkwaardige inconsequentie oplevert met betrekking tot de zogenaamde anti-staatsgedachte, die binnen het kader van het liberalisme opgeld doet. Langlois gaat in op deze en andere inconsequenties.
Als derde vooronderstelling behandelt hij een aantal zaken, die in feite een gevolg van de eerste zijn. De menselijke natuur was al als 'egoïstisch' aangemerkt. Daarvan worden nu nog enkele andere menselijke, 'natuurlijke', trekken afgeleid, als daar zijn: de oorlogzuchtigheid en de sterke hang naar wedijver (competitie, concurrentie). Langlois laat in dat geval niet na om te wijzen op culturen die meer de wederkerige hulp, het altruïsme, de solidariteit, de coöperatie, het respect voor de natuur laten prevaleren.
De wederkerige hulp is overigens het thema van het Franse anarchistische tijdschrift *Réfractions* (nr. 23, herfst 2009). Het heeft als werktitel meegekregen 'L'entraide, un facteur de révolutions'. Marianne Enckell schrijft in dit nummer over de herkomst van het begrip 'wederkerige hulpverlening' (entre aide). Vanzelfsprekend veel aandacht voor Kropotkin omdat hij de auteur is van een boek over dat onderwerp uit 1902.
In dit nummer zijn mede enkele auteurs (sociobiologen) op zoek gegaan naar de menselijke 'genen' voor sociaal gedrag… Er worden interessante suggesties gedaan omtrent onze 'natuurlijke' neigingen altruïstisch gedrag te vertonen, als aan bepaalde voorwaarden wordt voldaan.
Terug nu naar Langlois die in zijn artikel in *LMl* verwijst naar de van oudsher bekendste denkers onder de liberalen. In zijn boek *Petit imprécis de (contre) libéralisme* (Een globale beschouwing over (tegen) het liberalisme; Éditions Édilivre, Paris, 2008) behandelt hij meerdere van die denkers. Tevens gaat hij wijdlopig op hen en hun ideeën in. Daarnaast besteedt hij in zijn boek aandacht aan verschillende stromingen die de aanval op het liberalisme hebben geopend, onder wie tal van anarchisten. Verder vindt men hier ook een hoofdstuk over het economische regime van het liberalisme: het kapitalisme. Daarin laat hij met behulp van vele voorbeelden zien dat wat als 'rationeel' binnen dat regime wordt verkocht, van 'irrationalismen' aan elkaar hangt.

Vaak is het zo dat degene die (maatschappij) kritiek levert, gevraagd wordt om aan te geven hoe het dan beter of anders kan. Langlois ontloopt die uitdaging niet. Dat is op te maken uit het slothoofdstuk van zijn boek. Hij verwerkt hier allerlei hervormingsvoorstellen, die ik niet direct 'anarchistisch' zou noemen, maar waarvan er wel stammen uit het werk van Proudhon (1809-1865). En voor de duidelijkheid, Langlois noemt zich zelf geen anarchist, hoewel hij Proudhon als zijn leermeester aanwijst. Van zijn hand is dan ook het boek *Agir avec Proudhon* (Handelen met Proudhon; Chronique Social, Lyon, 2005).
Na een schets van de levensloop van Proudhon en de context waarin die zich ontwikkelde, behandelt Langlois daarin de hoekstenen van zijn gedachtegoed. Vervolgens laat hij met betrekking tot een aantal onderwerpen (zoals: democratie, politiek regime, laïciteit, universaliteit, onderwijs, sociaal-economische regulering, publieke diensten) zien wat daarvan de consequenties zijn voor maatschappelijke hervorming in het heden. Kortom, hij verwerkt Proudhons ideeën.
Eind vorig jaar hield ook een aantal universitair geschoolden uit binnen en buitenland zich tijdens een internationaal symposium met Proudhons gedachtegoed bezig, dit naar aanleiding van diens tweehonderdste geboortejaar. Het vond plaats in de stad waar hij is geboren, Besançon. Uit het verslag in *Le Monde libertaire* (nr. 1570) maak ik op dat het vooral om een academisch onderonsje ging

(geen enkele 'anarchist' was uitgenodigd).
Ook hier kwam naar voren, hoe kan het ook anders, dat Proudhon een uiterst veelzijdig denker is, een scherp polemist, vaak ook een provocateur. Dat laatste wekt vaak de indruk dat hij zich tegen spreekt, terwijl hij veelal mensen op het verkeerde been tracht te krijgen om dan het standbeen onder hen weg te vagen. Zo'n beetje als een geoefend judoka bij zijn tegenstander doet.
Bekend van Proudhon is dat hij zijn auteursloopbaan begint met een boek getiteld *Wat is eigendom?* Daarin maakt hij aannemelijk dat eigendom diefstal is. Aan het eind van zijn leven maakt hij in een andere tekst duidelijk dat eigendom vrijheid is. Is Proudhon nu van anarchist liberaal geworden? Zelf zegt hij dat hij niet van inzicht is veranderd. De vraag is dan wat de gemeenschappelijke noemer is van beide ogenschijnlijk tegengestelde opties. Wel, in beide gevallen veroordeelt hij, zo heet het, het incasseren van het 'buitenkansje'. De kapitalistische ondernemer eigent zich namelijk de geproduceerde meerwaarde van de collectieve kracht toe.
Waar gaat het om? Stel een bepaald werk, bijvoorbeeld het oprichten van een voorgefabriceerde pyloon, is door tien werknemers in vier uren te realiseren. Telt men de uren bij elkaar op dan blijkt dat het werk in 40 uur is verricht. Hier introduceert Proudhon dan het idee van de 'collectieve kracht', dat wil zeggen: het geheel is meer dan louter een optelsom. Ga maar na. Zou één persoon 40 uur de tijd krijgen om die pyloon op te richten, dan zal die pyloon nog niet op zijn plaats staan…
In de vorm van 'loon' betaalt de werkgever echter ieder van de werknemers slechts hun individueel gewerkte uren uit. Het verschil tussen de opbrengst van de 'collectieve kracht' en het uitbetaalde individuele uurloon steekt hij in zijn zak. Het 'buitenkansje' is het profijt dat hij trekt van de 'collectieve kracht': diefstal dus.
Die tien werknemers zouden zich echter in een 'productieassociatie' kunnen verenigen. Om die op te starten, zouden zij, indien nodig, een lening kunnen afsluiten bij de 'Banque du Peuple' (Volksbank), een instelling en een leningstructuur door Proudhon bedacht. In dat organisatorische en sociale verband zou de opbrengst van de 'collectieve kracht' bij hen zelf kunnen blijven (diefstal in deze zin afgewenteld) en zouden ze bevrijd zijn van de loonslavernij voor een werkgever (vrijheid herwonnen). In *Agir avec Proudhon* wordt dit alles door Langlois omstandig uitgelegd.

Wie over de klassieke anarchisten spreekt kan na Proudhon en Kropotkin, niet om Bakoenin heen. Je kan diens gedachtegoed samenvatten, maar ook op het gebruik van een enkel woord letten. De Franse anarchist René Berthier doet dit laatste met betrekking tot het gebruik van het woord 'anarchie' bij Bakoenin (in het buitengewone nummer van *LMl*, nr. 38, december 2009 – februari 2010). Berthier doet meer.
Hij heeft inmiddels drie internetuitgaven verzorgd omtrent de evolutie van de jonge Bakoenin tot de 'volwassen' Bakoenin. De drie delen behandelen verschillende periodes: 1836-1847 *Du conservatisme à la révolution démocratique*, 1847-1861 *Allemagne et question slave*, 1861-1868 *De la révolution démocratique à la révolution sociale*. Het is allemaal te downloaden van de site: http://www.monde-nouveau.net/.
Een andere grootheid uit de wereld van het libertaire denken is de tijdgenoot en vriend van Kropotkin, de libertaire geograaf Élisée Reclus (1830-1905). De Fransman en libertair denker, Philippe Pelletier, zelf geograaf, docent-onderzoeker aan de universiteit van Lyon-II, heeft een mooi boek over Reclus geschreven onder de titel *Élisée Reclus, géografie et anarchie* (Les Éditions libertaires, St.-Georges d'Oléron, 2009).
Pelletier laat zien hoe bij Reclus anarchistische denkbeelden en geografiebeoefening in elkaar kunnen overlopen. Het levert onder meer op dat hij als een voorloper van de sociale geografie is te zien. Het maakt duidelijk

dat Reclus' constante benadering in de geografie er een is van 'machtskritiek', met als consequentie een geografieconcept ten dienste van het volk, van hen die worden overheerst of uitgebuit door de heersende macht ter plaatse.
Ging het hierboven vooral over 'anarchisme in geschrifte', het volgende boek handelt met name over het 'anarchisme van de daad'. Het is van de hand van de academicus Vivien Bouhey, getiteld *Les anarchistes contre la république* (Presses Universitaires de Rennes, 2008). Het levert een bijdrage aan de geschiedenis van anarchistische netwerken onder de Derde (Franse) Republiek (1880-1914). Bouhey verwierf er het doctoraat in de geschiedenis mee. Dit wil beslist niet zeggen dat het daarom ook een overtuigend boek is. Integendeel.
De vraag is of het anarchisme van de daad vooral bedreven is (en of wordt) in de vorm van individuele handelingen, of dat er nationale en zelfs internationale netwerken achter zitten, waarbij vanuit een centraal punt, ergens in Europa, aan de touwtjes wordt getrokken. Voor de door Bouhey beschreven periode laat hij lijken alsof het laatste het geval is. Kijkt men naar het materiaal dat hij daarvoor aandraagt, dan overtuigt dat niet: politierapporten, verklikkerverslagen, verhoren van verdachten. Minutieus beschrijft hij vaak in welk achterkamertje (straat, huisnummer, trap op, gang door, welke deurknop) een informant zijn wijsheid opstak. En wie trokken aan de touwtjes: Kropotkin en enkele andere groten uit de anarchistische wereld van toen, in Londen zetelend…
Van het verleden naar het heden. In een herziene en gecorrigeerde versie is van de Fransman Yves Frémion verschenen *Provo, Amsterdam, 1965-1967* (Éditions Nautilus, Paris, 2009). De oorspronkelijk uitgave is van 1982 en is gebaseerd op een onderzoek uit 1979. Een goed idee om het te herzien en te corrigeren. Als dit allebei is gebeurd (ik heb het niet gecontroleerd) dan zijn er nogal wat fouten in de tekst blijven zitten.
In mijn bespreking van het boek voor *Le Monde libertaire* (nr. 1578) behandel ik die. De Nederlandse lezer haalt ze er zelf wel uit, dus ga ik er hier aan voorbij. Maar net als bij Bouhey in zijn geval, gaat ook Frémion te gemakkelijk over tot het denken dat er nogal wat organisatie achter Provo zat en rekent hij te gemakkelijk iedereen die een welwillend woord voor Provo over had tot 'de Provo's'. Gelukkig bestaat de helft van het boek uit vertalingen van Provo-teksten in het Frans, zodat men in het buitenland meer gericht kennis kan nemen van wat er uitgedacht werd en welke acties er op het programma stonden, die twee jaren in Amsterdam.

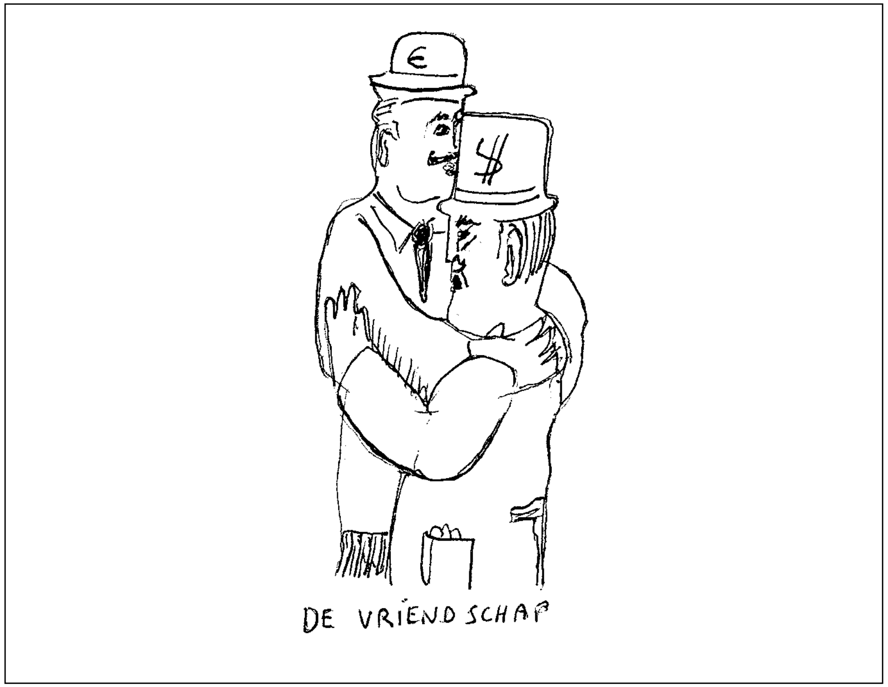
Omdat macht, machtsmiddelen en machthebbers in de Westerse wereld inwisselbaar zijn, ongeacht de plek waar de sociale strijd zich afspeelt, zijn verschillen slechts ogenschijnlijk. In Amsterdam wordt (of werd) net als in Montreal (Canada) om 'herkenbare' redenen voorgesteld een 'verouderde' arbeiderswijk af te breken. Er moet op die plek multifunctioneel gebouwd worden met een groot casino als motor van grootsteedse activiteiten. Montreal zal daarmee een aantrekkelijke vestigingsplaats worden voor bedrijven, kantoren en grootverdieners. Die laatsten zullen het culturele niveau van de stad verhogen, meer aanzien geven. U hoort het de bobo's, waar ook zetelend, zeggen.
Maar er is strijd geleverd door buurtbewoners en anderen en de strijd is gewonnen, in dit geval. Het is allemaal te lezen in het boek van een van de actievoerders in Montreal, Marcel Sévigny. Het is getiteld *Et nous serions paresseux?* (En wij zouden lui zijn?; Les idioticons Écosociété, Montreal, 2009). Het draagt als verklarende ondertitel 'Volksverzet en libertair zelfbestuur'.

Het volksverzet slaat op de geslaagde verzetsactie tegen het casino. Het libertaire zelfbestuur verwijst naar een andere actie, de opening van een 'anarchistisch café'. De opkomst en ondergang ervan worden beschreven: ook de problemen blijken 'inwisselbaar'. Als 'case studies' goed te lezen,

maar het 'theoretische' gehalte is gering.
Volksverzet zou men ook kunnen verwachten bij het almaar inkorten van de marges van persoonlijke vrijheid door de staat. Tot welk punt accepteren wij dat het onder de noemer van het 'antiterrorisme' is toegestaan wie dan ook te beschuldigen van wat dan ook? Waar ligt de grens van de vrijheid van meningsuiting? Zijn de wetten die de 'uitzonderingstoestand' regelen onder het voorwendsel van 'terrorismegevaar en veiligheid' op den duur nog in overeenstemming met de democratie? Is er nog wel van democratie sprake in een wereld die alleen nog de 'reëel bestaande democratie' kent, zoals men in de voormalige Oostbloklanden sprak over het 'reëel bestaande socialisme'.
Het zijn dit soort vraagstukken die de Franse filosoof Alain Brossat bespreekt in zijn bundel eerder gepubliceerde artikelen T*ous Coupat tous coupables, Le moralisme antiviolence* (Éditions Lignes, 2009). Coupat is de verwijzing naar Julien Coupat. Deze wordt door de Franse overheid gehouden voor de leider van een groepje mensen dat wordt verdacht van sabotagedaden aan het spoorwegnet (de 'affaire Tarnac'). De zaak loopt al vanaf november 2008 maar het lijkt op een leeg dossier.
Veel strijd door sociaal-politieke bewegingen dus. De geschiedenis ervan is aan de hand van stickers te schrijven. Dat deed de Franse docent 'toegepaste kunst', Zvanimir Novak, dan ook. Eerder schreef hij onder meer een universitaire studie over de 'Portugese muurschilderingen tijdens de revolutie van de Oeillets'. Dit laatste verwijst naar de gebeurtenissen in 1974 die tot de val van de dictator Salazar leidde.
Novak is een verwoed verzamelaar van de politieke sticker. In zijn boek *La lutte des signes, 40 ans d'autocollants politiques* (De strijd van de tekens, Veertig jaar politieke stickers; Les Éditions libertaires, St.-Georges d'Oléron, 2009) heeft hij er tegen de zevenhonderd van opgenomen. Hij heeft ze gegroepeerd naar Franse politieke stromingen en partijen (anarchisten, trotskisten, maoïsten, alternatieven en ecologisten, communisten, sociaal-democraten). Het is een fraai kijkboek geworden, met leerzame, korte stukjes verklarende tekst en grafische opmerkingen.
Waartoe leidt al dit verzet en sociale strijd als we zien hoe moderne machthebbers met een salamitactiek vele sociale verworvenheden afbreken en meer en meer repressieve elementen in de maatschappij inbouwen. Je zou er pessimistisch van worden. Het lijkt er bijna op alsof de Franse auteur Jean Druon, oud-ingenieur van beroep, erop uit is dat pessimistische gevoel te willen aandikken met zijn boek *Un siècle de progrès sans merci, Histoire, Physique et XXe siècle* (Vooruitgang zonder dank, Geschiedenis, Fysica en Twintigste eeuw; Éditions L'Échappe, Montreuil, 2009).
Het boek levert het tekstgedeelte van een gelijknamige documentaire die hij maakte. Wat hij laat zien is de betekenis van 'vooruitgang' van de wetenschap: vooral het dienen van de barbarij. En de 'leugen', niet te vergeten. Want wat geschiedenis schrijven ook is, het is eveneens herschrijven en wegschrijven. Het zijn fysici die op de juiste manier de temperatuur van kokend ijzer weten te bepalen om het juiste staal te fabriceren voor de kanonnen door Krupp gegoten. En wat wist de chemische fabriek IG Farben met behulp van chemici te fabriceren? Van 'mosterdgas' tot Zyklon B voor de gaskamers van Hitler.
En wat te denken van een 'echte' democraat, want wie wil de veel bewierookte J.F. Kennedy daar niet onder scharen? We komen hem in het boek van Druon tegen op de foto. Met wie? Met Wernher von Braun, de nazi-Duitser, die in het Duitsland van Hitler het project voor het Duitse leger leidde om dat aan raketten te helpen om Engeland te vernietigen. Natuurlijk moet je daar een knappe geleerde voor zijn, nazi of niet. Wel, deze Von Braun komt na de Tweede Wereldoorlog in dienst van de Amerikanen (de NASA), om hen te helpen aan een raket, die de lancering van een satelliet naar de maan mogelijk zal maken… Het boek staat vol met dit soort narigheid. Om ervan te leren.

Maar ook ideologie is dodelijk. De geschiedenis van bijvoorbeeld het christendom, het marxisme, leninisme, trotskisme, maoïsme toont dat aan. Het is ook het geval met het islamisme in handen van gelovige wereldverbeteraars van het type christelijke kruisvaarders uit de middeleeuwen. Leren 'we' het dan nooit, vraag je je vertwijfeld af. Uiteraard gaat het hier niet om de gewone, goedwillende moslim. Het gaat om hen die islamitische teksten volgen die leren dat vrouwen tweederangs wezen zijn, dat meisjes niet naar school mogen (en deze bijtend zuur in het gezicht gegooid kunnen krijgen als ze er wel naar toe gaan), dat andersdenkenden vermoord kunnen worden…
De in Algerije geboren arabier Hamid Zanaz, die filosofie doceerde in het Arabisch aan de filosofische faculteit te Algiers en sinds 1993 in Frankrijk woont en werkt, schreef een boek over die onmenselijke kant van de islam onder de titel *L'Impasse islamique, La religion contre la vie* (De islamitische impasse, Religie tegen het leven; Les Éditions libertaires, St.-Georges d'Oléron, 2009).
Zanaz maakt duidelijk dat een gematigde opvatting van de islam geen bestaansmogelijkheden kent, als niet wordt aanvaard dat mannen en vrouwen gelijk zijn, als staat en religie niet gescheiden gedacht kunnen worden, om maar twee fundamentele opties te noemen.

Kortom, als we de pessimistische bui hebben overwonnen, zien we dat er nog veel werk aan de winkel is: *ni dieu ni maître!* Zegt het voort!
Thom Holterman



HARD RAIN 11

Het CDA wil alle coffeeshops sluiten om de jeugd niet in verleiding te brengen. Maar de katholieke kerken en internaten, waar jongeren soms langere perioden seksueel misbruikt zijn, blijven natuurlijk open. Zelfs de huidige paus Benedictus, zo wordt gezegd, moet van die misstanden geweten hebben, laat staan de kardinalen en aartsbisschoppen (*aarsbisschoppen*, sneerde Youp van 't Hek).
Momenteel zijn de katholieke en gereformeerde moraalridders even stil, maar in februari maakten ze zich zeer boos over een initiatief van de Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levenseinde, om zeventig-plussers de mogelijkheid te bieden hun leven zelf op een beschaafde manier te beëindigen. De benodigde 40.000 handtekeningen waren er heel snel, dus kennelijk vond dit voorstel voldoende maatschappelijke weerklank om het op de politieke agenda te zetten.
In het christelijk dagblad *Trouw* verdrongen de pastors, filosofen en theologen zich om al die ouderen die hun eigen levenseinde willen bepalen, streng de les te lezen. (Zie over deze euthanasie ook www.devrijegedachte.nl)
Maar het verbaasde me niettemin om in dit koor van kritici ook de stem van Agnes Kanrt – toen nog 'het gezicht' van de SP – te horen. Ze keerde zich tegen dit initiatief Uit Vrije Wil (www.uitvrijewil.nl), maar overigens minder rigide dan in 2000, toen de SP tegen legalisering van euthanasie en hulp bij zelfdoding door een arts stemde. Toch zien we maar weer eens hoe intens het (Brabantse) katholicisme zich in de haarvaten van de SP heeft vastgezet.
Een voor anarchisten interessant nummer van het *Historisch Nieuwsblad* (www.historischnieuwsblad.nl) is dat van november 2009. Het meest in het oog springende artikel is 'Was Domela een populist?'
Jazeker, zegt Rob Hartmans, want het vroege anarchisme van eind negentiende eeuw was vergelijkbaar met het hedendaagse populisme vanwege de wij-zij tegenstelling, oftewel het hardwerkende volk versus een kleine kliek van profiteurs en parasieten. En daarbij speelt het charisma van een volksleider een belangrijke rol.
Toch neemt Hartmans aan het eind van zijn artikel flink gas terug. Misschien, zegt hij, waren er wel meer verschillen tussen toen en nu dan overeenkomsten: (1) Bij Domela en zijn aanhang ontbrak een minderheidsgroep die tot zondebok werd benoemd; (2) Domela was niet louter de spreekbuis van de volkse rancune, hij benutte die kritiek ook om de mensen op te voeden. Domela stelde hoge eisen aan zijn aanhangers.
Daarnaast stelt Hartmans dat er ook bij de gereformeerde politicus Abraham Kuyper populistische aspecten aan te wijzen zijn. En bovendien zijn de sociale misstanden van toen niet te vergelijken met de situatie van vandaag.
In hetzelfde *Historisch Nieuwsblad*-nummer een boeiend artikel van Paolo Laconi over een vergeten episode uit de Italiaanse geschiedenis, getiteld 'De Summer of Love in vrijstaat Fiume'. De havenstad Fiume, bewoond door Italianen en Kroaten, was in 1919 bij de Vrede van Versailles toegewezen aan het jonge koninkrijk Joegoslavië. Een besluit dat veel Italianen dwars zat, onder wie de dichter, dandy, nationalist, piloot en oorlogsheld Gabriele d'Annunzio.
Met een paar honderd aanhangers marcheerde hij Fiume (nu het Kroatische Rijeka) binnen, greep (geweldloos) de macht en riep er een vrijstaat uit. Een bont gezelschap van gedemobiliseerde militairen, socialisten, anarchisten en op avontuur beluste jongeren en kunstenaars trok naar Fiume, waar inmiddels een libertair getinte grondwet was opgesteld.
Er golden nu gelijke rechten voor mannen en vrouwen, voor godsdienstigen en atheïsten, voor hetero's en homo's; er kwamen sociale voorzieningen en het bestuur werd gedecentraliseerd met een vorm van directe democratie; de economie werd corporatistisch ingericht.
Na verloop van tijd wilde D'Annunzio, die dagelijks vanaf het balcon van het stadshuis de bevolking toesprak, opmarcheren naar Rome. Daarbij rekende hij op de steun van de jonge fascistische beweging, maar Mussolini hield de boot af. Waarschijnlijk zag hij in de oorlogsheld een bedreiging voor zijn plannen.
Ondertussen was het in Fiume elke dag feest, iedereen vermaakte zich, óók seksueel. Vrije liefdes – en dus evenzeer geslachtsziekten – verspreidden zich net zo snel als het cocaïnegebruik, dat door voormalige oorlogsvliegers was geïntroduceerd.
Een lang leven was de libertaire vrijstaat niet beschoren. Kerst 1920 maakten Italiaanse troepen een einde aan het experiment. D'Annunzio en een deel van zijn aanhang sloten zich aan bij de groeiende beweging van Mussolini. Sommige gebruiken van het Italiaanse fascisme, zoals de Romeinse groet en de balcontoespraken, zijn ontleend aan het experiment van D'Annunzio.
Toch waren de idealen van Fiume, het nationalisme uitgezonderd, zeker niet die van het fascisme. Het nam niet weg dat D'Annuncio door Mussolini werd bewierrookt en tegelijk onschadelijk gemaakt. In afzondering in zijn villa aan het Gardameer moet D'Annunzio zich nauwelijks op zijn gemak hebben gevoeld.
Hoera, de vlag kan uit! Na anderhalf jaar van gedwongen rust vanwege geldelijke problemen als gevolg van een te betalen dwangsom komt *Kleintje Muurkrant* (kleintje@stelling.nl) weer uit. Het eerste nummer van 2010 opent met een artikel over de nationale ombudsman en Felix Rhodius, directeur van het kabinet van de koningin, die de AIVD opdracht gaf om informatie over Edwin de Roy van Zuydewijn te verzamelen. Balkenende wilde niet dat Rhodius door de ombudsman gehoord zou worden, maar het gebeurde toch. Niettemin deed Rhodius geen boekje open over zijn koninklijke opdrachtgever(s).
Lezenswaardig is ook de uitgebreide bespreking door Peter Edel van het boek *The Invention of the Jewish People*. Auteur Shlomo Sand gaat in op de wijze waarop het zionistische nationalisme van een historisch fundament werd voorzien (zie: www.inventionofthejewishpeople.com).
Verder veel kort nieuws, onder meer over het breed genegeerde milieuprobleem van de spaarlampen die ons door Brussel zijn opgedrongen. Wat gaat er straks gebeuren met het kwik uit de gebrukte lampen dat massaal in het huishoudelijk afval terecht kan komen?
De vlag kan nog eens uit! Onverwachts verscheen er toch weer een nummer (herfst-winter 2009) van *Buiten de Orde*, dat bovendien ditmaal verraste door de vele interessante bijdragen. Ondermeer aandacht voor de wereldcrisis, een overzicht van internationale anarchistische websites en een gesprek van Rymke Wiersma met Liefke en Mikkie van de Anarchistische Anti-deportatiegroep Utrecht (AAGU).
Het Engelse *Freedom* no 17 van vorig jaar bevat een artikel over het hedendaagse anarchisme in Rusland (zie ook het artikel daarover elders in deze *AS*). Geïnterviewd wordt Olga van Autonome Actie, afdeling Moskou. Deze groep bestaat uit een kern van zo'n vijftien activisten, maar bij sommige demonstraties komen er honderden anarchisten opdagen. Veel acties zijn gericht tegen de politie die keihard optreedt tegen (hang)jongeren en tegen straatmarkten waar veel migranten komen. Ook worden acties gevoerd tegen milieuvervuiling.
Maar de hoogste prioriteit van AA ligt bij het antifascisme. In Rusland wemelt het van de gewelddadige neonazistische groeperingen, die in de afgelopen jaren tenminste zes anarchisten (m/v) hebben gedood tijdens bijeenkomsten of concerten. Een van hen is overduidelijk niet toevallig vermoord, want hij werd opgewacht bij zijn woning.
In het artikel komen ook Ahana en Zhenya aan het woord. Ze zijn activisten van de jongerenafdeling van de Siberische Arbeidsfederatie. Dat is een syndicalistische organisatie met ongeveer zesduizend leden, vooral mensen in de gezondheidszorg en de transportsector. De thuisbasis is Omsk. Deze Vakbond heeft ook de Unie van Uitgeslotenen

opgericht, die de belangen behartigt van jongeren die in tehuizen en inrichtingen gezeten hebben. Daarbij gaat het vooral om huisvesting.

Tot slot. *Graswurzelrevolution* is momenteel het aantrekkelijkste anarchistische tijdschrift in Duitsland. Het is een maandblad dat nu 38 jaar bestaat en een beetje doet denken aan de beste perioden van *De Vrije (Socialist)* en *Buiten de Orde* in de jaren tachtig respectievelijk negentig. Dat komt niet in het minst doordat *GWR* veel aandacht besteedt aan zaken als kerncentrales en militaire dienstplicht die in Nederland nu niet (meer) spelen.

Maar de hoofdzaak is toch 'anarchisme' in allerlei vormen. Je komt er uitvoerige interviews en verslagen in tegen, evenals flink wat kort nieuws en boekbesprekingen en zeker ook theoretische artikelen, met de nadruk op een geweldloos en min of meer pragmatisch anarchisme. Dat alles vaak uitbundig geïllustreerd.

In het nummer van maart 2010 lees ik dat de in Oostenrijk geboren, maar in de VS opgegroeide en nu in Zweden wonende anarchistische auteur Gabriel Kuhn (1972) recent de toegang tot de VS geweigerd is. Waarschijnlijk wordt hij door de autoriteiten als een gevaar gezien omdat hij herhaaldelijk over het linkse politieke verzet in de VS heeft bericht.

Verder onder meer een artikel van Ralf Burnicki over anarchistische opvattingen over samenwerking en besluitvorming, een artikel over een basisinkomen (duizend euro) voor iedereen, óók nieuwkomers in Europa, en een verslag van Europa's grootste naoorlogse nazi-mars op 13 februari 2010 in Dresden. Er kwamen zevenduizend neonazi's en extreem-rechtsen naar die stad om het geallieerde bombardement van 1945 te herdenken. Met ruim het dubbele aantal antifascsten die 'No Paseran!' praktiseerden werd die provocatieve bijeenkomst verhinderd. En dat alles (vrijwel) geweldloos!

In het februarinummer van *GWR* wordt onder meer bericht over een staking van Berlijns bioscooppersoneel. Aanvankelijk wilde de bedrijfsleiding van bioscoop Babylon niet praten met de anarchosyndicalistische vakorganisatie FAU die tot een boycot had opgeroepen. Maar spoedig bleek dat de bioscoop überhaupt niet met zo'n kleine vakbond wilde onderhandelen. Berlijnse rechters waren het daarmee eens en bevestigden aldus het monopolie van de grote Duitse vakbond DGB. Verder aandacht voor de Zwitserde anarchist Fritz Brubacher (1874-1945), collectiveringen in de Spaanse burgeroorlog en een uitgebreid biografisch portret van Melchor Rodriguez Garcia (1893-1972), een anarchistische plaatwerker uit Sevilla die naar Madrid uitweek en na juli 1936 eerst in de praktijk en later ook officieel door de anarchistische minister Juan Garcia Oliver werd benoemd tot directeur van de Madrileense gevangenissen.

In de loop van de burgeroorlog werd Rodriguez verantwoordelijk voor ruim elfduizend politieke gevangenen (Francogezinden). Zij noemden hem 'de rode engel' omdat hij er alles aan deed om hen uit handen van communistische moordbrigades (onder leiding van onder andere de latere Eurocommunist Santiago Carillo) te houden. Vandaar dat Rodriguez na de overwinning van Franco een relatief lichte straf kreeg van vijf jaar cel. Na zijn gevangenschap sloot het voormalige CNT-kaderlid zich aan bij het (ondergrondse) verzet, waardoor hij weer kennis maakte met de cel, ditmaal in de Carabanchel gevangenis (Madrid).

In het januarinummer veel aandacht voor de vijftigste sterfdag van de Franse schrijver Albert Camus, voor studentenprotesten in Bologna (Italië), voor het Zwitserse minarettenverbod en de vertaling van een artikel van de Turkse sociologe Pinar Seleks over travestie en transseksualiteit in Istanbul. (info: www.graswurzel.net)

Hans Ramaer

BOEKBESPREKINGEN

REPRESSIE: NOG STEEDS EN ALTIJD

Repressie van rechts of links, het blijft repressie. Wie het middel 'repressie' vanuit een libertaire opvatting taxeert, verwerpt het, ongeacht uit welke hoek het komt. Immers, als libertair uitgangspunt geldt: de middelen die men gebruikt, horen het doel uit te stralen. Het doel is een repressievrije maatschappij. Het doel heiligt dus NIET alle middelen!

In praktisch elke variant van marxisme, leninisme, trotskisme wordt daar anders over gedacht. Aanhangers van die ideologische varianten menen op de ene of de andere manier juist wel dat het doel de middelen heiligt. In hun ogen maakt dit dat repressie van rechts verschilt van die van links.

In het zelfde nummer van nota bene het rechtse Franse weekblad *L'Expresse* (van 14 februari 2010) treffen we twee artikelen aan over hedendaagse repressiepraktijken: het ene artikel licht de situatie in Cuba toe en het andere besteedt aandacht aan een geval in Frankrijk.

In Cuba diende en dient de repressie de door marxisme-leninisme ingegeven idee van de communistische heilstaat. En gelijk Beria de geheime inlichtingendienst van de stalinistische dictatuur beheerste, zo valt in Cuba de naam Ramiro Valdés als hoofd van een soortgelijk repressieapparaat.

Het artikel over Frankrijk behandelt de spionageactiviteit van de Franse inlichtingendienst rond Olivier Besancenot. Vanaf eind 2007 en begin 2008 is deze leider van de Franse trotskistische Nieuwe Antikapitalistische Partij en zijn vrouw en zoon gefotografeerd en geschaduwd. Daarnaast is, illegaal, hun woning doorzocht. De verantwoordelijke personen wijzen uiteraard alles van de hand. Het ging om een eenvoudige adrescontrole... Wat verschilt deze Franse repressiepraktijk in een hedendaagse, zogeheten democratische rechtsstaat van de repressiepraktijk in de 'socialistische democratie' van het voormalig Oost-Duitsland?

Nu ga ik niet beweren dat er geen verschil bestaat tussen mildere (lastig vallen) en verschrikkelijke (nekschot bij zogenaamd 'vluchten') vormen van repressie. Punt is dat het in beide gevallen om 'repressie' activiteiten gaat. Het maakt vervolgens in een libertaire beschouwing geen verschil of we over 'linkse' of 'rechtse' repressie spreken. Waar dat in een positiekeuze op uitdraait, wordt duidelijk in het geval van Victor Serge (1880-1947). Deze is van oorsprong anarchist en Russisch revolutionair (geboren in Brussel uit een Poolse moeder en een Russische vader).

Serge heeft over repressie geschreven. Zijn Franstalige tekst daarover uit 1921/1925 is nu in een herziene vorm opnieuw uitgegeven onder de bekende titel *Ce que tout révolutionnaire doit savoir de la répression* (Wat elke revolutionair over repressie moet weten).

Aan deze heruitgave zijn een toelichtend notenapparaat (Jean Rière), een voorwoord (Eric Hazan) en twee nawoorden toegevoegd (Francis Dupuis-Déri en Richard Greeman). Het nawoord van Dupuis-Déri is interessant omdat dit uitgebreid ingaat op het thema 'La répression policière encore et toujours' (tevens titel van zijn beschouwing, waarbij het politieoptreden bij grote manifestaties in verschillende westerse landen wordt besproken en uiteraard ook naar de Franse 'affaire Tarnac' wordt verwezen).

De tekst is ook in het Nederlands vertaald, eerst in de jaren dertig, onder de titel *De geheimen van een politieke veiligheidsdienst* (De Korenaar, Aalst), een aantal jaren geleden onder de titel *Wat elke revolutionair moet weten over repressie* (De Dolle Hond, Amsterdam, 2000). Deze tekst is nog steeds te koop laat 'Het Fort van Sjakoo' weten.

Repressie uitoefenen is al een oud verschijnsel. Waartoe was anders de middeleeuwse Inquisitie ingesteld door de rooms-katholieke kerk? In het tsaristische Rusland heerste de 'Okhrana', de geheime politie die moest waken over de openbare orde en veiligheid, woorden die ons bekend in de oren klinken...

Victor Serge reist eind 1918, tijdens de revolutionaire periode, naar Rusland en sluit zich

aan bij de bolsjewieken. Dit geeft hem de mogelijkheid in de archieven van de 'Okhrana' rond te neuzen. Zijn bevindingen publiceert hij in november 1921 (drie afleveringen van het weekblad *Het communistisch bulletin*; het worden de eerste drie hoofdstukken van zijn boek).
Hij behandelt hier niet alleen de werkwijze van de geheime politie, maar hij geeft ook eenvoudige tips voor militanten over van alles en nog wat, zoals: hoe schud je je achtervolgers af? (als je geschaduwd wordt), wees bedacht op het feit dat je wordt afgeluisterd (telefoon!) en anderszins wordt bespioneerd (brieven geopend; gefotografeerd) en hoe je daar tegen te verweren (niet praten, niet schrijven). Opvallend is dat de methoden gelijk zijn gebleven, toen en nu. De technische en elektronische middelen zijn uiteraard verfijnd, maar de domheid is gebleven, zo maak ik op uit een artikel getiteld 'Tarnac, qu'a fait la police?' (in *L'Expresse* van 14 januari 2010).
In 1925 formuleert Serge een tekst onder de titel *Het probleem van de revolutionaire repressie*. Deze tekst vormt het vierde en tevens slothoofdstuk, dat samen met de drie in 1921 gepubliceerde artikelen in boekvorm wordt uitgegeven.
De in 1925 geformuleerde tekst, draait in feite om het aanvaardbaar maken van het uitgangspunt van 'het doel heiligt de middelen' ten behoeve van repressiepraktijken, bedreven door de 'revolutionaire klasse'. De revolutionair zal met zwaardere middelen moeten (durven) strijden, wil hij de contrarevolutie kunnen breken en al zijn overige tegenstanders de baas blijven.
Serge heeft de Russische revolutie verloren zien gaan en hij is teleurgesteld geraakt in de leiding ervan. Maar als anarchist lijkt hij me ook de weg (al) zijn kwijt geraakt: hij verschaft rechtvaardiging voor zijn pertinente repressieopvatting ter ondersteuning van de 'revolutie'. In zijn nawoord gaat Dupuis-Déri daar wel op in, maar het principiële probleem blijft 'hangen'. Ik ontleen aan die rechtvaardiging dat we hier gewoon de Inquisitie terugvinden. Die heet nu echter 'revolutionair' in plaats van 'rooms'... Zo heeft iedereen wel zijn eigen rechtvaardiging voor repressief optreden. Hieraan doet niet af dat Serge later weer teruggekomen is op zijn zienswijze in deze.
Bovendien neemt het niet weg dat men vanuit een libertaire invalshoek het repressieapparaat kan beschrijven en analyseren, bijvoorbeeld zoals Victor Serge deed (in de eerste drie hoofdstukken). Maar het is onmogelijk angst en onderdrukking libertair te legitimeren. Natuurlijk kan men wel ervaringen beschrijven met op de persoon toegepaste repressie en men kan die beschrijvingen in een vergelijkend perspectief zetten.
Dat is wat een Frans echtpaar, Jean-Marc Raynaud en Thyde Rosell, heeft gedaan, nadat beiden in de vroege ochtend van 30 november 2004, gelijk als bij een overval, door een vreemde, gewelddadig uitziende politiemacht in een Frans dorpje (Chaucre, op het eiland Oléron) van bed werden gelicht.
Een verslag van die overval, de redengeving waarom het politieapparaat zo gretig bij hen huishoudt, de vrijheidsbeneming in de vorm van 'voorarrest', het verloop van de intimidaties en de afloop (het dossier blijkt 'leeg'; in beslag genomen zaken zijn nooit teruggegeven; elke vorm van excuus blijft uit; kortom het bekende werk...), vindt men terug in hun boek getiteld *Oui, nous avons hébergé un TERRORISTE... de trois ans* (Ja, wij hebben een TERRORIST gehuisvest... van drie jaar oud).
Wat was het geval? Beiden hebben de libertaire school 'Bonaventura' opgericht (in 1993; in het dorp Chaucre). Zij geven er op antiautoritaire wijze les (mede gebaseerd op de ideeën van de Franse pedagoog Freinet). In juni 2000 wordt een driejarig jongetje door zijn moeder op de school aangemeld. 'Bonaventura' kent een systeem van halfinternaat. Men komt evenwel overeen dat het kind thuis bij Jean-Marc en Thyde wordt opgenomen. In september 2002 wordt het kind vervolgens door zijn ouders op een

privé school gedaan in de buurt waar zijzelf wonen.
Op 3 oktober 2004 arresteert de Franse politie een man en een vrouw, verdacht van ETA-activiteiten. De politie ontdekt ook het bestaan van een 8 jarig jongetje, te weten hun zoontje, dat overigens al twee jaar in het dorp op school zit... Heeft dat kind eerder op school gezeten? Ja! Juist: Boem, boem, boem! Politie! Open die deur! Zo gaat het een paar weken later bij Jean-Marc en Thyde.
Dan komt alles los wat ook een 'nette' staat als Frankrijk in huis heeft aan repressiepraktijken. Hoe je als verdachte gepest en vernederd wordt door de handlangers van het 'systeem': je van je vrijheid beroven, chantage, valse beschuldigingen, bedreigingen, uit je slaap houden, diepgevroren maaltijden serveren en vragen of het goed smaakt. Alles wordt uit de kast gehaald om je te laten bekennen wat je NIET hebt gedaan! Wees daar dus bedacht op, wil dit deel van de beschrijvende tekst de lezer toevoegen.
Af en toe wordt met een zekere ironie deze constante strijd met de rechten van de mens opgetekend door de auteurs. Ieder van de geïntimideerde doet zijn verhaal in dit boek, zoals, naast Jean-Marc en Thyde, ook hun dochter Bertille en het kind om wie het vooral gaat (voor wie ook de rechten van het kind in het betoog zijn opgenomen) plus de hond en de kat...
De verslaglegging van dit geval van op de persoon toegepaste staatsrepressie in het hedendaagse Frankrijk, wordt aangevuld met korte beschouwingen. Zo vindt men onder meer ogenomen een beknopte geschiedenis van de libertaire school 'Bonaventura', enkele gepubliceerde steunbetuigingen aan het adres van het echtpaar en een theoretische beschouwing van Raynaud vanuit libertair perspectief over 'Terrorisme en extreem links'. Daarin zit ook een overweging gewijd aan 'geweld en moraal'. Met name hetgeen Trotski, hier geciteerd, verkondigt over 'intimidatie' trekt de aandacht. Als je dat leest begrijp je dat Victor Serge op herhaling was en als anarchist uit de bocht vloog.
Want aan één zin uit het vierde hoofdstuk van zijn boek heb je voor die constatering genoeg: 'Laten wij de fundamentele verschillen schetsen tussen de repressie zoals de kapitalistische klasse die bedrijft en de repressie bedreven door de revolutionaire klasse' (p. 91). Wie dat schrijft heeft niet door dat men de ene beul door de andere vervangt! Zo houdt het nooit op en zo gedacht zullen er steeds weer nieuwe goulags worden ingericht en zullen er steeds meer gezinnen bij komen met gelijke ervaring zoals Jean-Marc en Thyde die opdeden... (en miljoenen andere mensen vóór hen, vaak met veel naargeestiger afloop)! (ThH)
Serge, Victor, Ce que tout révolutionnaire doit savoir de la répression, Zones, een label van Éditions La Découverte, Paris, 2009; 177 pag., 14,50 euro.
Raynaud, Jean-Marc en Thyde Rosell, Oui, nous avons hébergé un TERRORISTE... de trois ans!, Les Éditions Libertaires, St.-Georges d'Oléron, 2006; 182 pag, 12 euro.

ANARCHISME IN HET KORT

In de inmiddels ruim honderd deeltjes tellende pocketreeks *Very Short Introductions* van Oxford University Press (OUP), worden in het bestek van nog geen honderd pagina's per aflevering, korte uiteenzettingen gegeven over politieke, religieuze, historische, culturele en filosofische thema's of personen.
De serie onlangs uitgebrachte herdrukken van deze reeks, bevat ook het deeltje *Anarchism* (no. 116, oorspr. 2004) van de hand van Colin Ward (door Hans Ramaer eerder gesignaleerd in *de AS* 164). Ward (1924-2010) was redacteur van *Freedom*, oprichter en uitgever van het legendarische tijdschrift *Anarchy* (waarnaar *de AS* is gemodelleerd) en auteur van onder meer *Anarchy in Action*, *Utopia* en *Housing: An Anarchist Approach*. Ward begint zijn betoog met de denkbeelden van Godwin, Proudhon, Bakoenin en Kropotkin, hij beschrijft de verschijningsvormen van het anarchisme in Japan, China en de VS, anarchistische elementen in de Europese revoluties van 1789 en 1848 en de

grootschalige voorbeelden van anarchistische praktijk tijdens de Mexicaanse revolutie, in de Oekraïne (Makhno) en in Spanje.
Het anarchisme heeft een slechte naam gekregen door anarchistische aanslagen, gepleegd rond de voorlaatste eeuwwisseling, stelt Ward, maar het anarchisme is zeker geen primitieve ideologie, zoals sommige critici betogen. Ward geeft dit aan, door na zijn historische schets, zijn betoog snel door te trekken naar de actualiteit. Hij constateert dat anarchistische ideeën en concepten tegenwoordig in veel maatschappelijke stromingen en instellingen zijn terug te vinden, zoals zelfs blijkt uit management- en businesscursussen.
Meer nadruk legt hij op grootschalige actuele thema's in de huidige samenleving. Hij schetst de problemen in de gezondheidszorg, het strafsysteem, het onderwijs, huisvesting en het milieu, en maakt duidelijk dat – ook bijvoorbeeld bij het drugsvraagstuk – het anarchisme of het anarchistische ideeëngoed, bij uitstek geschikt lijkt om hierop toe te passen. Al zo'n honderd jaar geleden droegen anarchisten oplossingen aan voor huidige problemen in genoemde sectoren (zo pleitte Malatesta destijds al voor het vrijgeven van cocaïne).
Ward stelt dat de problemen in de wereld – milieu, oorlogen, onderdrukking, honger – met name een gevolg zijn van conflicten tussen staten, hun imperialistische politiek en nationalistische, militaristische of religieuze drijfveren. Deze problemen kunnen alleen worden opgelost wanneer wordt overgegaan op een kleinschalige, ecologische manier van produceren en wanneer gekozen wordt voor federatieve verbanden tussen volken en regio's. Als voorbeeld noemt hij dat Bakoenin en Proudhon al pleitten voor een verenigd Europa, maar dan in federatief verband. Het verenigd Europa van de de Europese Unie, staat daar dan ook mijlenver vanaf en zal eerder milieu- en voedselproblemen, globalisering en machtsconcentratie bespoedigen, dan dat zij essentieel aan deze problemen een eind weet te maken.
Een brede 'groene' beweging (waarvan de basis terug te voeren is op Kropotkin en die door Murray Bookchin werd geactualiseerd), zoals die zich nu al enige jaren manifesteert, in combinatie met de antiglobaliseringsprotesten, geeft weliswaar hoop voor de toekomst, maar Ward stelt onomwonden vast dat het niet alleen wenselijk, maar noodzakelijk is, dat anarchistische ideeën toegepast worden op de problematiek in milieu, energie en voedselproductie. Voor de komende eeuw is het anarchistich gedachtengoed, in de breedste zin van het woord, van essentieel belang. Juist vanwege die actualiteit zou *Anarchism*, ook buiten anarchistische kringen eens gelezen moeten worden. (MS)
Colin Ward, Anarchism, A Very Short Introduction, Oxford University Press, 2004, 109p., 14,95 euro

DE MOORDENAAR VAN FORTUYN

Onder de titel *Wat bezielde Volkert van der G.?* schreef journalist Johan Faber (1970) in 2008 een biografie over het leven van de man, die in 2002 Pim Fortuyn om het leven bracht. Het omslag belooft veel. *Het Parool* meende het geheim van de schrijver te hebben ontdekt door hem te kenschetsen als 'observerend als buitenstaander, schrijvend als een insider'. Het literaire wielerblad *De Muur*, waar Faber aan meewerkt, sprak over de auteur als 'een van de meest getalenteerde Nederlandse journalistieke schrijvers in de traditie van de grote Amerikaan Gay Talese: onthullen door te kijken.' Ik ging er eens goed voor zitten.
Faber, voorstander van participerende journalistiek, is er in geslaagd het leven van Volkert van der G. in grote lijnen te schetsen, ondanks de weigering van de hoofdrolspeler aan het boek mee te werken. Geboren en opgegroeid in Middelburg raakt Volkert in zijn jonge jaren actief in de Vogelopvang Walcheren. In 1987 gaat hij in Wageningen milieuhygiëne studeren, maar hij maakt deze studie niet af. Vanaf 1992 krijgt hij bekendheid met de Vereniging Milieu Offensief (VMO) die meestal succesvol bezwaar aantekent tegen de milieuvergunningen van veehouders. Ondertussen was Volkert ook actief in de radicaal-linkse actiebeweging van Wageningen geworden, vooral op terreinen als milieu en dierenrechten. Zo raakte hij betrokken bij organisaties als Lekker Dier en Milieudefensie.
Tot zover heeft Faber, die ook over Marco van Basten en Alpe d'Huez boeken schreef, kunnen putten uit openbare bronnen als de processtukken van de rechtszaken, kranten en tijdschriften. Het zeer omstreden boek *Eco Nostra, het netwerk achter Volkert van der G.* van Pieter Siebelt, bejubeld in 'nieuw radicaal rechtse' en traditionele extreem-rechtse kringen, verschafte Faber het inzicht in de links-radicale actiewereld, zoals hij zelf stelt. Siebelt bestempelt zichzelf tegenwoordig overigens als 'onderzoeksjournalist en internationaal deskundige op het gebied van politiek activisme en terrorisme'.
In de jaren tachtig en negentig was Siebelt (toen Peter geheten) directeur van het bedrijf Algemene Beveiligings Consultants BV (ABC), een bedrijf dat zich onderscheidde als een politieke inlichtingendienst voor het bedrijfsleven. Daartoe infiltreerde het bedrijf in verschillende groepen. Via ABC medewerker Paul Oosterbeek werd jarenlang in Amsterdam een schat aan informatie verzameld over 25 solidariteitsgroepen, derde wereld- en anti-apartheidsorganisaties, en allerlei actiegroepen door behalve zich als vrijwilliger aan te melden ook hun oud papier onder valse voorwendselen in te zamelen. Deze praktijk werd in 1994 onthuld door onderzoekbureau Jansen & Janssen. Sindsdien voert Siebelt een kruistocht tegen de groepen die hem hebben ontmaskerd.
Faber maakt ook gebruik van materiaal dat Siebelt op deze wijze buit wist te maken. Zo meldt hij dat de VMO in juni 1993 een subsidie aanvroeg bij fondsorganisatie X-Y, één van de gedupeerde Amsterdamse organisaties.
Het zich uitsluitend baseren op het genoemde boek van Siebelt leidt tot merkwaardige stellingen. Zo beweert Faber dat de Nederlandse dierenrechtenbeweging in de jaren tachtig onder invloed stond van de kraakscene. Terwijl de kraakbeweging zelf decadent werd, verlegden sommigen hun aandacht naar dierenleed. 'Zo ontstond een personele en spirituele fusie tussen de anarchistische en "antiautoritaire" kraakfilosofie en de strijd voor dierenrechten.' Het dunner wordend hoofdhaar van Van der G. schrijft hij toe aan zijn veganistisch dieet. Zo ook zouden champignons een onmisbaar ingrediënt zijn in de veganistische keuken. Te onzinnig voor woorden uiteraard maar begrijpelijk gezien de intentie van Siebelt om het werk van ideële groepen te associëren met maffiapraktijken.
Faber had er verstandig aan gedaan zich beter te verdiepen in de links-radicale beweging van de jaren tachtig en negentig door bladen als *NN* en *Ravage* als bronnen te gebruiken. Ook het mede vanuit Wageningen gedragen blad *Lekker Fris*, waarin ooit een interview met Van der G. stond, is niet door Faber geraadpleegd.
Het is echter niet toevallig dat Faber zijn informatie over 'de beweging' beperkt tot een dubieuze rechtse bron. Het werkelijke doel van het boek is aan te tonen dat Volkert van der G. een gewelddadige activist was, iets waarin het Openbaar Ministerie niet in is geslaagd. Dat zou namelijk levenslang betekend hebben.
Faber trekt het motief van Van der G. in twijfel dat de aanslag op Fortuyn vanuit algemene politieke motieven was ingegeven en niet vanuit zijn dierenactivisme. En zo tracht Faber aan te tonen dat Volkert van der G. wel degelijk een gewelddadige achtergrond had en dus levenslang had verdiend.
Dit doet hij mede door de actiebeweging van weleer in een schimmig daglicht te stellen. Als Volkert in 1989 wordt gearresteerd tijdens een actie bij proefdierenbedrijf Harlan stelt de auteur dat 'met een arrestatie op zijn naam er geen makkelijke weg terug was naar een normaal bestaan'.
De wijze waarop Faber dit tracht te staven is te suggereren dat Van der G. actief zou zijn geweest als dierenbevrijder. Bewijzen hier-

voor ontbreken echter in het boek. Het blijft bij vage aanwijzingen dat er op het studentenwooncomplex Droevendaal in Wageningen waar hij woonachtig was, opeens zo maar kippen rondliepen en nachtelijk gestommel klonk.
Faber bedient zich veelvuldig van suggestie en overdrijving als stijlvormen alsmede van voortdurende herhalingen om het gewenste effect te bereiken. Zo wordt Van der G. omschreven als 'man met een geheim' en 'waaghals van de benedenwereld' die overdag werkzaam is voor Milieudefensie en Lekker Dier, maar 's nachts betrokken zou zijn bij acties van het Dierenbevrijdingsfront in de 'schemerige benedenwereld'.
Deze groepen zouden steeds militanter zijn geworden en zouden steeds minder terug zijn geschrokken voor acties met een gewelddadig karakter, zo luidt één van de volstrekt uit de lucht gegrepen stellingen van Faber die allerminst worden onderbouwd, maar wel de door hem gewenste teneur schetsen.
Merkwaardigerwijs wijst Faber betrokkenheid van Volkert van der G. bij de destijds spraakmakende acties tegen genetisch gemanipuleerde aardappelen van de hand. Vanaf 1989 werden door Wageningse groepen, die zich telkenmale met andere benamingen tooiden, zoals de Ziedende Bintjes, dergelijke aardappelvelden heimelijk omgeploegd. Kennelijk past deze betrokkenheid niet bij het beeld dat Faber wenst te schetsen, namelijk die van gewelddadige dierenrechtactivist.
Dat Faber niet de finesses begrijpt van de wereld waarover hij schrijft, blijkt ook uit zijn opmerking dat Volkert kennelijk aan de aandacht van de BVD (thans AIVD) zou zijn ontsnapt. Uiteraard heeft de BVD wel degelijk kennis genomen van Van der G. Diens arrestatie bij de actie bij het proefdierbedrijf Harlan in 1989 heeft hem ongetwijfeld een politiek dossier opgeleverd. Omgekeerd zou op grond hiervan namelijk evengoed beweerd kunnen worden dat Van der G. zich dus niet met dergelijke acties heeft bezig gehouden.
Van eenzelfde soort onwetendheid geeft Faber blijk wanneer het bezit van anarchistische bladen bij Van der G. ter sprake komt. Uit huiszoeking bleek dat hij in een koffer diverse anarchistische bladen en het *Anarchistisch Cookbook* bewaard had. Op de vraag hoe hij hieraan kwam, stelt Faber dat hij deze verkregen zou kunnen hebben 'via contacten in de actiewereld of via buren met anarchistische sympathieën'. Kennelijk is het hem ontgaan dat je dergelijke lectuur gewoon aan kunt schaffen in een linkse boekhandel, zoals de Uitbuyt in Wageningen bijvoorbeeld.
Onder de gevonden anarchistische publicaties bevond zich ondermeer *Vuur en Vlammen* van Gramschap (1986). Bovendien vond de politie allerlei chemicaliën uit de jaren negentig waaronder 'condoombrandbommen', die overeenkomst zouden vertonen met een recept uit het genoemde nummer van Gramschap. Faber meent dat de gevonden box met chemicaliën, samen met de radicale bibliotheek en een opmerkelijk knipselarchief deel uitmaakten van het geheim van Van der G.
Dit knipselarchief bevatte veel informatie over wapens. Van der G. kocht midden jaren negentig een wapen omdat hij naar eigen zeggen zich bedreigd voelde. Vast staat dat hij als prominent lid van VMO inderdaad werd bedreigd door boeren die hij de voet dwars zette. Veel vergunningen voor bedrijfsuitbreidingen wist hij te voorkomen omdat de milieuwetgeving vaak niet deugde. Dat zette uiteraard kwaad bloed bij de gedupeerde boeren. Faber suggereert dat hij de aankoop zou hebben betaald met subsidiegeld dat VMO van Stichting Doen zou hebben gekregen in 1996/1997.
De reden dat Van der G. het wapen zou gebruiken tegen Pim Fortuyn wordt gekoppeld aan een uitzending van het tv-programma van Business Class van Harry Mens waar Fortuyn regelmatig zijn opvattingen te berde mocht brengen. De uitzending waar Fortuyn de dierenrechtactivisten zou hebben gehekeld ging 'als een schokgolf door de radicale dierenbeweging'.

Uiteindelijk blijkt dan dat de anonieme bronnen die Faber zegt te hebben gesproken helemaal niets te melden hebben gehad over de precieze redenen waarom Van der G. het op Fortuyn had gemunt.
Dit boek bevat naast een feitelijk relaas een aaneenschakeling van suggestie, overdrijving en eindeloze herhaling van vermeende karaktereigenschappen van de hoofdrolspeler, die moeten verhullen dat het feitenmateriaal te gering is om de beschuldiging waar te maken, dat Volkert van der G. een gewelddadige activist was. (AH)
Johan Faber, Wat bezielde Volkert van der G.?; Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam 2008.

VRIJHEID

In het recent verschenen essay over vrijheid en beschaving heeft Weia Reinboud haar idee over 'werkelijke vrijheid' neergelegd. Het woord 'werkelijk' is hier niet in essentialistische zin (verschaffen van zogenaamde wezenskenmerken) maar meer in handelingstheoretische zin uitgewerkt. Daarbij is in dit geval dan sprake van een variant, die in het verlengde van een 'consequentialistische' opvatting ligt. Hoe heeft zij dat bereikt?
Ze heeft het begrip vrijheid naar twee kanten opengemaakt door enerzijds de aandacht te vestigen op individuele vrijheid. In de tekst wordt dit aangeduid als: *i-vrijheid*. Anderzijds besteedt zij aandacht aan wat zij samenlevingsvrijheid noemt of wel: *s-vrijheid*. Deze twee typen vrijheid laten tussen beide een spanningsveld ontstaan.
De i-vrijheid geeft een ieder de vrijheid te doen waar desbetreffende zin in heeft. Dit kan maken dat mensen handelen zonder rekening te houden met de 'samenleving'. Om haar punt te illustreren werkt ze met twee steeds in haar betoog terugkerende *miniatuurtjes*. Deze gebruikt ze als voorbeelden van twee soorten 'samenleving'.
Het ene miniatuurtje is een bankje in een park waarop vier mensen zitten. Een vijfde kan er slechts plaatsnemen als een van de vier opstaat. Die vijfde wordt vertegenwoordigd door een zwaarlijvige patateter. Het andere miniatuurtje betreft een overzichtelijke wereld van duizend mensen onder wie twee rijkaards. Deze miniatuurtjes vormen de achtergrond van vele door Weia beschreven handelingspatronen. Het maakt haar mogelijk wenselijke of onwenselijke effecten van het handelen te bespreken.
Met behulp van die miniatuurtjes kan eenvoudig duidelijk worden gemaakt of een bepaalde vorm van 'doen waar je zin in hebt' leidt tot een inbreuk in de s-vrijheid (de patateter zwiept een van de mensen van het bankje en gaat zitten op de opengevallen plaats). Dit is dan niet de vrijheid die haar wenselijk lijkt, want zij spreekt zichzelf uit voor s-vrijheid. Waar en hoe legt zij grenzen?
In haar betoog gaat zij uit van vier soorten grenzen, die ik als consequenties van handelen opvat. De eerste grens is: ellende veroorzaken (iemand van een bankje in het park zwiepen). De tweede is: wel ellende veroorzaken, maar uit het zicht. Zij heeft het hier over effecten van 'ons' handelen, die elders op deze aarde voelbaar zijn (milieueffecten, kinderarbeid, etc.). De derde is: schaarste veroorzaken (voor tien personen een taart zo aansnijden, dat dit slechts acht taartpunten oplevert). De vierde is: als je schaarste veroorzaakt, ben je dan bereid er over na te denken of je deze zou willen verdelen of niet.
Een en ander heeft de volgende consequentie: als de i-vrijheid van de een leidt tot ellende voor een ander, dan zal dat soort i-vrijheden niet in de s-vrijheid worden opgenomen. Betamelijke i-vrijheden zijn dus vrijheden die op samenlevingsniveau geen ellende geven.
Aan de hand van deze schematische voorstelling behandelt Weia een groot aantal maatschappijproblemen en de kapitalistische cultuur waarin wij leven, en kritiseert deze. De individuele positie van de mens situeert zij zo in de samenleving, dat zij een pleidooi voert voor wat in de anarchistische literatuur wel 'communal individuality' is genoemd (A, Ritter, *Anarchism*, 1980).

Het boek van Weia geeft stof tot nadenken over een andere samenleving dan de bestaande vanuit het handelen van het individu. Daarmee is het mogelijk de consequenties van het alledaagse leven en handelen te overwegen en het handelen met het oog op die consequenties te herzien (men kan onmiddellijk beginnen het anders te doen). Zij geeft dus geen schets van die andere samenleving. Die moet zich namelijk ontwikkelen doordat mensen anders gaan handelen.
Het zit er dik in dat een verwijt zal zijn dat er een al te grote vereenvoudiging is aangebracht wat de complexiteit van socaal-economische, industriële en ecologische problematiek op wereldschaal betreft. Ik confronteer dit mogelijke verwijt met wat ik zojuist lees in het Franse dagblad *Le Monde* van 5 maart 2010.
De Franse president Sarkozy blijkt onlangs een plan te hebben gelanceerd, waarbij de Franse staat de Franse industrie gaat redden (jawel…!). Sarkozy weet zich omringt door een geweldige 'denktank', die diep over zeer complexe maatschappelijke problemen kan nadenken (waarvoor hebben de leden daarvan anders zo ver 'doorgeleerd'?). Een deel van het resultaat van dat nadenken vindt men in *Le Monde* paginagroot samengevat met alle bekende grafieken en staafdiagrammen van dien.
Nergens zie je overigens tot uitdrukking komen dat de effecten, de zogeheten 'maatschappelijke kosten' en die betreffende de opwarming van de aarde, zijn meegerekend (dat was toch de zorg van Sarkozy? Denk aan 'Kopenhagen'). Maar ergens staat wel een 'geniepig zinnetje', zou Weia zeggen. Sarkozy kritiseert namelijk zijn voorgangers om hem met de 'erfenis van tientallen jaren van anti-industriële maatregelen op te schepen, met als kroon daarvan de 35-urige werkweek'. Daar ligt dus de 'schuld' waarom het in Frankrijk zo slecht gaat. Als dit niet aan ongehoorde versimpeling van de problematiek is, dan weet ik het niet meer…
Onderwijl heb ik zitten dubben over de vraag voor welke lezersgroep Weia dit boek heeft geschreven. Stijl en taalgebruik van haar maken de tekst wel 'laagdrempelig'. Toch vraag ik mij af of onder hen die moeite hebben om over een door taal en stijl gevormde drempel te stappen het lezerspubliek van haar boek zal zitten? Ik mag het hopen. (ThH)
Weia Reinboud, Welke vrijheid. Essay over vrijheid en beschaving; Atalanta, Utrecht, 2009; 95 pag.; 9.- euro.

MARGINALE ROL ANARCHOSYNDICALISTEN IN SPANJE

De Spaanse anarchistische beweging organiseerde in maart 1977 een manifestatie die 300.000 mensen op de been bracht. Dat was opmerkelijk omdat de anarchistische beweging in Spanje met wortel en tak leek te zijn uitgeroeid na de desastreuze burgeroorlog van 1936-1939 en de jarenlange dictatuur. Vriend en vijand stonden verwonderd te kijken hoe de Spaanse beweging slechts twee jaar na de dood van dictator Franco, als een feniks uit haar as leek te verrijzen.
Na bijna veertig jaar dictatuur werd met de dood van generaal Franco in 1975 de weg vrijgemaakt voor politieke hervormingen en de overgang naar de parlementaire democratie. De Spanjaarden omschrijven deze periode zelfs als de transitie die duurde tot 1981 toen een poging tot militaire staatsgreep onder leiding van kolonel Antonio Tejero snel in de kiem werd gesmoord.
De anarchistische beweging in Spanje leek in die periode weer aan te knopen bij haar glorieuze verleden. Maar 1977 was 1937 niet meer. Toen kon de anarchistische beweging nog bogen op een machtig bolwerk in de arbeidersbeweging. Nu was de wereld echter grondig veranderd. De anarchistische beweging stond na mei 1968 wel opnieuw in de belangstelling, maar die aandacht was niet zo zeer op de arbeidersbeweging gericht als wel op een brede waaier van sociale bewegingen van antimilitarisme tot de vrouwenbeweging. Soms verbonden deze nieuwe sociale bewegingen zich met de vakbeweging, maar evenzeer handelden ze autonoom of stonden zelfs tegenover de vakbonden. De nieuwe sociale bewegingen zagen immers meer wegen naar Rome lopen, in casu de hervorming van de maatschappij, dan louter en alleen via de economische weg.
Dat inzicht leidde tot een flinke botsing met de voorstanders van de oude anarchistische vakbeweging (CNT). Om voet aan de grond te krijgen en het libertair alternatief te versterken diende de CNT voeling te krijgen met het milieu van de nieuwe sociale bewegingen. Daarnaast moest de vakbond rekening houden met het transitieproces van de ontluikende parlementaire democratie en het Sociaal Pact en de ontwikkeling van de arbeidersbeweging. (Het Sociaal Pact stond een permanent overlegmodel voor tussen werknemers, werkgevers en de overheid naar West-Europees model.) Tegelijk diende de CNT rekening te houden met vijandige reacties van de Spaanse overheid die poogde de radicale vakbeweging te criminaliseren.
De anarchistische vakbeweging, die in mei 1977 officieel werd gelegaliseerd, stond met andere woorden voor grote uitdagingen. De grootste uitdaging was evenwel de interne tegenstellingen binnen de beweging met elkaar zien te verzoenen. De vraag was hoe de diverse stromingen bij elkaar konden worden gebracht. De intentie van sommige groepen was om de basisideeën van het anarchosyndicalisme aan de nieuwe tijd aan te passen. De discussie ging vooral over de houding van de CNT tegenover de syndicale verkiezingen en de fabriekscomités. Velen zagen er geen been in om de anarchistische vakbeweging deel te laten nemen aan de syndicale verkiezingen en zitting te nemen in de fabriekscomités. Volgens hen diende de vakbeweging open te staan voor alle libertairen.
Het eerste officiële congres na de dood van Franco in 1979 moest duidelijkheid scheppen in deze discussie en de tegenstellingen overbruggen. Het congres schaarde zich echter in grote lijnen achter de oude anarcho-syndicalistische ideeën en wenste geen aanpassing aan de veranderde omstandigheden.
Verschillende groepen aanvaardden deze beslissing niet, scheurden zich af van de CNT en richtten de Confederación General del Trabajo (CGT) op. De CGT is overigens ook op anarcho-syndicalistische leest geschoeid, maar aanvaardt wel de instellingen van het sociale overleg zoals de sociale verkiezingen. Duizenden, vooral jongeren, verlieten de CNT, niet om zich aan te sluiten bij de CGT, maar wel omdat ze de interne strijd hartsgrondig beu waren. (Overigens versplinterde de anarcho-syndicalistische beweging nog verder toen in 1989 een groep de CGT verliet en een nieuwe organisatie stichtte met als naam Solidaridad Obera. Deze naam verwijst naar het voormalige CNT-blad in Barcelona. Als organisatie staat Solidaridad Obera tussen de CNT en CGT en telt slechts enkele honderden leden.) De Spaanse anarchistische beweging miste zodoende de kans om een belangrijke rol te verwerven in nieuwe sociale bewegingen van de jaren 1980 en 1990.
De CNT alsook de CGT, herdenken dit jaar dat op 1 november 1910 de CNT in Barcelona werd opgericht. Beide organisaties houden diverse manifestaties en tentoonstellingen. Ter gelegenheid van de eeuwviering is ook een overzichtsboek uitgebracht: *Viento del pueblo. Centenario de la CNT* van Rai Ferrer. Voor een overzicht van de diverse exposities en andere activiteiten kunnen de respectievelijke websites: *www.cnt.es* en *www.cgt.es* worden geraadpleegd. (WV)
Pablo César Carmona Pascual, Transiciones. De la asamblea obrera al proceso de pacto social. CNT (1976-1981). Madrid 2004.
Rai Ferrer, viento del Pueblo. Centanario de la CNT (1910-2010). Madrid 2010

EEN BETERE WERELD

Jaren geleden volgde ik in Utrecht een lezingen- en discussiereeks van Studium Generale over het thema Mens en Dier. Deze reeks was opgezet en werd gecoördineerd door Floris van den Berg. Intussen is hij docent wetenschapsfilosofie en ethiek aan de Universiteit Utrecht, daarnaast is hij directeur van de seculier humanistische denktank Center for

Inquiry Low Countries, waar men zich bezighoudt met het promoten en verdedigen van rede, wetenschap en vrijheid van onderzoek. Ook is hij bestuurslid van de vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte.

Van den Berg schreef onlangs een zeer opmerkelijk boek met als titel *Filosofie voor een betere wereld* – een titel die je niet meteen verwacht in de universitaire hoek. Bijna niets van wat wij dagelijks doen, zegt de filosoof al in het eerste hoofdstuk, kan een morele analyse doorstaan. Het moreel doorlichten van de eigen levensstijl kan leiden tot een verontrustende ervaring. In dit boek krijgt de lezer echter niet alleen methodes aangereikt voor het kritisch beoordelen van allerlei keuzes in het dagelijks leven, maar ook voor praktische oplossingen en alternatieven, zonder dat de auteur de lezer voorschrijft hoe die moet gaan leven. Hoe je leeft is namelijk je eigen verantwoordelijkheid, en juist dat besef is wat de schrijver wil aanwakkeren.

Een grote drijfveer voor Van den Berg bij het schrijven van dit boek vormt de op handen zijnde ecologische crisis. Alle hens aan dek, zo is de teneur van het boek, het is tijd voor filosofen om zich eens op de huidige wereldbedreigende problemen te richten, en de geijkt filosofische vragen zoals 'wat is kennis' en 'wat is de zin van het leven' maar even te laten voor wat ze zijn. Waarom tot in den treure weer nieuwe monografiën maken over Plato, Nietsche en Derrida? Dat kan later wel weer, nu zijn er dringender zaken. 'We staan voor het grootste probleem waarmee de mensheid ooit geconfronteerd is: de door mensen veroorzaakte verwoesting van het ecosysteem van de aarde. (…) Filosofen zouden zich en masse moeten inspannen om de milieucrisis te helpen oplossen.'

Door ideeën over rechtvaardigheid van John Rawls (*A Theory of Justice*, 1971) te combineren met de ideeën over het voorkómen van leed van Peter Singer (*Animal Liberation*, *One World*, *The Live You Can Save*) komt Van den Berg tot een methode die hij 'universeel subjectivisme' noemt. 'Stel je voor dat jij alleen zelf zou mogen bepalen hoe de samenleving wordt georganiseerd. (…) Er is echter één belangrijk gegeven: vast staat dat jijzelf in de door jouw georganiseerde samenleving terecht zult komen, maar je weet niet in welke hoedanigheid.' Net als Rawls kiest hij daarbij voor de 'maximinstrategie': het maximaliseren van de minima, met daarbij de aantekening dat ongelijkheden tussen mensen alleen te rechtvaardigen zijn wanneer degenen die in de slechtste positie zitten er beter van worden.

Stel je bent gehandicapt, vrouw in een vrouwonvriendelijke maatschappij, homosexueel, koffieboer, bewoner van een derdewereldland, je leeft over vijfhonderd jaar, of je bent een koe… Hoe had je dan de wereld ingericht willen zien? Bij deze benadering hoopt Van den Berg op een paradigmaverschuiving: van uitgesproken korte termijn antropocentrisme en preoccupatie met groei en consumentisme naar duurzaamheid en sociale rechtvaardigheid: een duurzame, groene, stationaire (of *steady state*) economie, waarin matige consumptie en vegetarisme/veganisme vanzelfsprekend zijn.

Al met al een boek waar ik erg blij mee ben. Toch een paar kanttekeningen. De schrijver pleit hartstochtelijk voor rationaliteit, vrijdenken, wetenschap en atheïsme. Dat is mooi, maar zou nog mooier geweest zijn als hij er toch wat skepticisme bij gemengd had. Zoals Weia Reinboud stelt in haar boek *Modellisme* (besproken in *de AS* 167): 'de mogelijkheden om dingen hard te maken zijn zeer beperkt'. Dat onder ogen zien en 'meenemen' in het sociale verkeer is een belangrijke stap op de weg naar een betere wereld, want dit voorkomt fundamentalisme en betweterigheid. Verder vraag ik me af waarom de voorbeelden van vrouwendiscriminatie in dit boek steeds gaan over vrouwen in moslimculturen, hoe schrijnend ook, het suggereert te veel dat er in atheïstische of christelijke kringen geen noemenswaardig seksisme meer zou bestaan.

Tot slot: jammer dat in het stuk over positieve en negatieve vrijheid wel het liberalisme en het (rechtse) libertarisme worden behandeld, maar niet het toch zo overduidelijk vrijheidlievende anarchisme. Toch is dit boek zeer de moeite waard, zeker ook voor anarchisten! (RW)

Floris van den Berg, Filosofie voor een betere wereld; Houtekiet/Atlas; Antwerpen/Amsterdam 2009; 314 pag.; 19,95 euro.

IVAN DE DWAAS

Kelderuitgeverij & Atelier Grotesque zijn het Tolstojjaar 2010 op een zeer bijzondere manier gestart met de publicatie van de volksvertelling *Het sprookje van Ivan de Dwaas* van Leo Tolstoj. Deze literaire reus stierf aan longontsteking, 82 jaar oud, in november 1910 in een kamer van het stationnetje van het dorpje Astapovo nadat hij zijn thuis in Iasnaïa Poliana was ontvlucht dat volgens hem een 'gekkenhuis' was geworden. Zijn liefde-haatverhouding met zijn vrouw Sofie, met wie hij dertien kinderen kreeg, is daaraan niet vreemd geweest. De hele wereldpers volgde zijn vlucht waarvan zelfs een filmpje is opgenomen.

Het leven van Tolstoj kan grosso modo in de volgende perioden worden onderscheiden: na een gelukkige jeugd, volgde – naar zijn eigen zeggen 'een verschrikkelijke periode' van twintig jaar waarin hij officier was in het Russische leger en tegen het leger van Napoleon III vocht en hij een losbandig leven leidde, daarna kwam een 'fatsoenlijk gezinsleven' waarin hij ondere ander zijn grote romans *Oorlog en Vrede* en *Anna Karenina* schreef, om na een periode van een ernstige innerlijke crisis omstreeks zijn vijftigste in revolte te komen tegen de gevestigde orde.

Het is in deze laatste periode dat hij *Ivan de Dwaas* schreef (1885). In dit sprookje speelt Christus een belangrijke rol. Maar Tolstoj is een christen zonder kerk. Elders schrijft hij dat wat in de kerk gebeurt 'monsterachtig en godslasterlijk is, het is een farce ten koste van Christus'. In dit sprookje stellen de duivel en zijn trawanten instituties als de staat, het militarisme, het kapitalisme voor, en pleit hij voor een geweldloos, sober leven waarin naastenliefde en handenarbeid centraal staan. Zijn christenanarchisme zou hem sympathie, zelfs volgelingen, maar ook afkeer en haat opleveren: de kerk excommuniceerde hem en de politie van het tsaristische regiem hield hem nauwlettend in de gaten omdat deze hem beschouwde als een gevaarlijke revolutionair. Nog meer bevreemding ontstond omdat dit sprookje niet alleen een utopie beschreef maar dat hij ernaar streefde daadwerkelijk zijn opvattingen in praktijk te brengen.

Deze puissant rijke aristocraat, met een enorm landgoed, trok boerenkleding aan, nam geleidelijk afstand van zijn fortuin, ontsloeg zijn personeel, ging een sober leven leiden en ging zelfs ploegen wat indertijd een toppunt van dwaasheid was. Ivan de dwaas is ook een zelfportret van Tolstoj. Uiteraard gaan dergelijk veranderingen niet gemakkelijk. Tolstoj was ontegenzeggelijk ook een verscheurd mens.

De vertaling is van de hand van Tom Eekman. Eekman is er in geslaagd een bijzondere en eigentijdse vertaling te maken. Tolstoj was wars van een literair taalgebruik met trucs en hoogstandjes, gezwollenheid en verborgen diepzinnigheden. De taal moest de werkelijkheid direct weergeven, het leven in zijn volle waarachtigheid. De vertaling van Eekman sluit hierop naadloos aan. Zelf vertaler kan ik niet nalaten mijn bewondering hiervoor te uiten.

De vele illustraties die dit boek telt zijn tekeningen van Leo Schatz. Zij zijn stuk voor stuk fascinerend. Hij heeft – zoals hij zelf zegt – tekeningen gemaakt 'zonder gebruik te maken van kleding, voorwerpen of landschappen uit de tsaristische tijd'. 'Ik wilde de sfeer van het Russische sprookje treffen'. Hij is daar volledig in geslaagd. In mijn perceptie komt daar nog bij dat zijn getourmenteerde tekeningen een kijk geven op 'de Russische ziel' en op die van Leo Tolstoj in het bijzonder.

Tenslotte nog een woord van dank aan de uitgevers: de uitgave is zo fraai verzorgd dat deze opzichzelf al een kunstwerk is. (DG)

Leo Tolstoj, Het Sprookje van Ivan de Dwaas;

Kelderuitgeverij & Atelier Grotesque 2009; 84 pag.; 29,95 euro.
Voor bestellingen mail naar kelderuitgeverij@xs4all.nl

ISRAEL

In mei 2008 vierde de staat Israël zijn zestigste verjaardag. De in Haïfa woonachtige historicus Bert de Bruin interviewde vijftien personen over hun verhouding tot de jarige. Daaronder waren onder anderen schrijvers, journalisten en politici als sportjournaliste Barbara Barend, VVD-er Frits Bolkestein, ex-minister van Buitenlandse zaken Bernard Bot, de schrijfster Jessica Durlacher en de politici André Rouvoet en Jaques Wallage. Voor alle geïnterviewden geldt naar de woorden van Bernard Bot dat Israël 'meer is dan zomaar een land op de aardbol'.
De interviews zijn van wisselende lengte en kwaliteit. Bij een aantal gesprekken valt een eenzijdig nationalistisch denken op: geen goed woord voor de Palestijnse zaak. Gretta Duisenberg en ex-minister Dries van Agt die zich daarvoor inzetten, zijn de gebeten hond. Er staan ook gesprekken in waarbij wel degelijk een meer kritische toon ten aanzien van Israël valt te beluisteren. Een constante in alle gesprekken is de grote mate van betrokkenheid bij het wel en wee van het land.
De bundel kwam tot stand in samenwerking met het CIDI, het Centrum Informatie en Documentatie Israël. (DdW)
Bert de Bruin, Israël en ik. Vijftien bekende Nederlanders over hun verhouding met een 60-jarige; Uitgeverij Aspect/CIDI, Soesterberg/Den Haag, 2008; 17,95 euro.

FASCISTEN EN HET VATICAAN

Aurelius Augustinus (354-430 n.Chr.), een van de prominente kerkgeleerden van de roomse kerk, zag oorlog als een goddelijke daad, waarbij het (dus) niet aan de mensen is om te oordelen of deze goed of slecht is. De christelijke god (Luther en Calvijn hebben zich op dit vlak niet van Augustinus gedistantieerd) wendt oorlog aan om te straffen wie schuldig is, om de mens te beproeven en om te zuiveren. Oorlog is een werktuig van die god en kan een weldaad zijn omdat er sluimerende krachten door worden opgewekt en nieuwe doelen worden gesteld aan de idealistische aspiraties van de mens. Soldaten zijn geen moordenaars, omdat zij geen particuliere beledigingen wreken. Zij zijn verdedigers van de wet en het welzijn van de gemeenschap.
Ruim zestien eeuwen later was paus Pius XII (Eugenio Pacelli) dezelfde mening toegedaan. De pauselijke overtuiging van de juistheid van Augustinus' interpretatie vormt slechts één van de mogelijke motieven van het Vaticaan voor de vergaande betrokkenheid van de kerk van Rome bij niet alleen de regimes van Mussolini, Hitler, Pavelic (Kroatië), Franco en Salazar maar ook bij de massale hulp aan vluchtende nazi's door geestelijken in Duitsland, Oostenrijk, Zwitserland, Italië, Spanje en Portugal door het opzetten, financieren en onderhouden van de vluchtlijnen voor de massamoordenaars (werktuigen van God…) naar Zuid-Amerika, met name Argentinië. Pius XII heeft daar een zodanig belangrijke rol in vervuld dat volgens de schrijver van het hier besproken boek *Vluchten via het Vaticaan* daarin de reden ligt waarom deze paus in afwijking van de gewoonte nog niet zalig verklaard is en waarschijnlijk ook niet zal worden.
In 1904 gepromoveerd op een studie naar de betrekkingen tussen de rooms-katholieke kerk en soevereine staten, werd Pacelli al snel lid van de Curie (bestuur van de rooms katholieke kerk) en in de eerste decennia van de twintigste eeuw sloot hij als secretaris van de Congregatie voor Buitengewone Kerkelijke Aangelegenheden van het Vaticaan (toen nog geen staat maar 'de Heilige Stoel', een idiote verzamelterm voor de pauselijke hofhouding en bijbehorende gremia) menig concordaat. In zo'n concordaat - verdrag tussen kerk en staat - , bijvoorbeeld dat tussen Servië en het Vaticaan (juni 1914), werd dan het recht van het Vaticaan erkend om buiten de regering van het betreffende land om bisschoppen te benoemen. Kerkelijke bezittingen in het land werden erkend, de kerk werd vrijgesteld van het betalen van belasting, en (sterk indoctrinerend) godsdienstonderwijs werd toegestaan.
In een land als Servië, met als officiële staatsgodsdienst de Servisch-orthodoxe, was dat niet niks. Er zat dan ook altijd een bijzondere reden achter het sluiten van zo'n verdrag. In dit geval het ondermijnen van eeuwenoude rechten van de keizer van Oostenrijk. Het concordaat werd vier dagen voor de aanslag op de Oostenrijkse kroonprins ondertekend, een maand later verbrak Oostenrijk-Hongarije de diplomatieke betrekkingen met Belgrado en begon de Eerste Wereldoorlog.
Nog tijdens deze oorlog werd Pacelli benoemd tot nuntius (kerkelijk ambassadeur) In München, met de opdracht om concordaten af te sluiten met Duitse deelstaten. In 1924 lukte dat met Beieren en in 1929 met Pruisen, deelstaten waar de bevolking overwegend rooms-katholiek was. De salarissen van de geestelijken werden voortaan door de deelstaatregeringen betaald. In 1929 werd Pacelli benoemd tot kardinaal, begin 1930 tot minister van buitenlandse zaken van het Vaticaan en persoonlijk secretaris van de paus. In die hoedanigheid sloot hij nog concordaten met Baden en met Oostenrijk. Pacelli's broer Francesco intussen was de voornaamste onderhandelaar namens de kerk met Mussolini en bereidde het Verdrag van Lateranen voor (1929) waarmee de formele oprichting van de Vaticaanse staat een feit werd. De roomse kerk werd de staatskerk van Italië en het onderwijs kwam volledig in rooms-katholieke handen.
Ook met Hitler sloot Pacelli al vroeg een concordaat, in 1933. Dit verhoogde de status van het naziregime in de katholieke wereld aanzienlijk en zette de kerkdeuren wijd open voor bruinhemden en soldatenlaarzen. Pas na de eerste oorlogshandelingen gingen bisschoppen buiten Duitsland ertoe over een duidelijker scheidslijn tussen de nazi's en de kerk te markeren. In een preek ter gelegenheid van de verjaardag van dit verdrag in 1937 zei de Duitse kardinaal Faulhaber, terugkijkend op het afsluiten van het concordaat: 'In een tijd waarin staatshoofden van de belangrijke naties van de wereld het nieuwe Duitsland met koele reserve en groot wantrouwen bezagen, gaf de katholieke kerk, de grootste morele macht op aarde, uiting aan haar vertrouwen in de nieuwe Duitse regering door middel van dit concordaat. Dit was een daad van onmenselijke betekenis voor de naam van de nieuwe regering in het buitenland.'
Hitler betaalde het Vaticaan met één miljard Reichsmark jaarlijks stevig voor dit internationale predicaat. Bovendien betalen de Duitse katholieken sinds het concordaat, tot op de dag van vandaag, tien procent over hun inkomsten aan kerkbelasting, geënd via de staat. De Duitse katholieke parochies dragen eveneens sindsdien tien procent van hun inkomsten aan Rome af.
Deze en dergelijke wapenfeiten van Eugenio Pacelli die in 1939 paus Pius XII werd en dat bleef tot zijn dood in 1958 vormen een ander deel van de verklaring hoe het volgens de schrijver van dit boek mogelijk werd dat het Vaticaan zich zozeer zou inlaten met het toedekken van de misdaden van de nazi's (de helft van de bevolking van het Derde Rijk en een kwart van de leden van het Duitse elitekorps de SS waren belijdend katholiek) en het actief bieden van hulp aan de vluchtende nazi's aan het eind van en na de oorlog, zodat zij uit Europa konden ontsnappen en zich massaal konden onttrekken aan berechting. Toch heeft Pius XII lange tijd juist bekend gestaan als de paus der joden.
Helemaal duidelijk hoe dat heeft kunnen gebeuren komt in dit boek niet goed uit de verf, maar het had te maken met de rol die de kerk ook gespeeld heeft bij het redden van vele joden (er wordt een getal van 700.000 genoemd, echter zonder adequate onderbouwing). De warme gevoelens daarover bekoelden echter snel na de arrestatie van Adolf Eichmann in Argentinië (1960), die de inleiding vormde van onthullingen over de rol van het Vaticaan bij diens vlucht naar

Argentinië, zoals bij die van de ontsnapping van talloze andere topnazi's via kloosters in mediterrane landen en het financieren van valse papieren en passages op oceaanschepen met kerkelijke gelden, zoals de aanzienlijke bijdragen van de naoorlogse Duitse gelovigen, en met via het Vaticaan witgewassen nazifondsen.

Dit boek bevat een ongebreidelde stortvloed van feiten en veronderstellingen, waarbij helaas niet steeds duidelijk is welke van beide categorieën het betreft. De bronverwijzingen zijn, hoewel overwegend gedetailleerd en correct, in veel gevallen toch helaas apocrief, door verwijzingen naar twijfelachtige websites. Hinderlijker nog is het ontbreken van duidelijke betooglijnen in het boek. Er wordt van alles bijgehaald om wie weet wat uiteindelijk te onderbouwen. Hetgeen ik ervan heb kunnen maken, zoals hiervoor verwoord, is niettemin interessant genoeg om kennis van te nemen. Bovendien is veel van de verzamelde informatie uit internationale bronnen nu ontsloten voor het Nederlandse taalgebied, wat dit boek tot een belangrijke documentatie maakt, van waaruit verdere studie onder handbereik komt. Onderzoekers die beter kunnen schrijven dan de helaas tamelijk warrig argumenterende Henk Jurgens zullen daar hopelijk hun voordeel mee doen. (BCh)

Henk Jurgens, Vluchten via het Vaticaan; Aspekt, Soesterberg 2009; 311 pag.; 19,95 euro.

BIOGRAFIE EN ARBEIDERSBEWEGING

Onder de titel 'Biografie en arbeidersbeweging' verscheen een themanummer van *It Beaken*, tijdschrift van de Fryske Akademy. Dit ter gelegenheid van het afscheid van Johan Frieswijk, die tot zijn pensionering verbonden was aan dit instituut als historicus en redacteur van het blad.

Frieswijk kennen we uiteraard van zijn *Socialisme in Friesland* (1977) en talloze andere publicaties over de oude socialistische beweging, waarin hij steevast ook de vrije socialistische beweging voor vol aanzag. (Dit in tegenstelling tot de meer marxistoide georienteerden die over de arbeidersbeweging schreven.) Zo voorzag hij de herinneringen van de Friese landarbeider Imke Klaver van aantekeningen en was hij co-auteur van *Bedrijven in eigen beheer*, waarin de historie van de vereniging Gemeenschappelijk Grondbezit (GGB) staat beschreven. In totaal vermeld het tijdschrift maar liefst 79 publicaties, meest over de Friese socialistische beweging.

Het is dus geen wonder dat de Friese beweging centraal staat in het boek. Naast een beschouwing van Frieswijk over de rol van de biografie in de geschiedschrijving, bevat het nummer twee artikelen over Ferdinand Domela Nieuwenhuis van Yme Kuiper en Jan Willem Stutje. Piet Hagen die zojuist zijn biografie over Troelstra publiceerde, levert een bijdrage over deze Friese voorman van de sociaal-democratie. Voorts een verslag van het debat dat beide voormannen in 1902 in Sneek hielden, ingeleid door Frieswijk.

Het leukst te lezen vond ik echter het levensverhaal van een voor mij volstrekt onbekende anarchist uit het Friese, Sjoerd Aukes Tolsma (1853-1936). Een man die de moed had in het spoor van Domela op te komen voor het lot van de onderdrukten, maar ook een man met capaciteiten. In Berlikum werd hij winkelier, klokkenmaker, dorpsomroeper en feestmuzikant. Hij vertikte het wel om het Wilhelmus te spelen. Er dwars doorheen speelde hij dan het Friese Volkslied. Zijn levensverhaal spreekt ook zijn kleinkinderen tot de verbeelding. Zij leverden auteur Rients Faber veel gegevens.

Er is geen regio in Nederland waar de cultuur-historische achtergrond zo sterk leeft als in Friesland. Waar de belangstelling voor de historie van de arbeidersbeweging ook nagenoeg is verdwenen, niet in dit deel van de natie waar de eigenzinnige zucht naar onafhankelijkheid altijd sterk is geweest.

Het levert mooie verhalen op in dit nummer van *It Beaken*. Of zoals de *Leeuwarder Courant* bij monde van Sybe van der Meulen treffend stelde: 'geschiedenis met levende en echte mensen'. (AH)

It Beaken, jaargang 70, 2009, nummer 1/2, Themanummer 'Biografie en arbeidersbeweging' (postbus 54, 8900 AB Leeuwarden); 176 pag; geïll.; 17,50 euro.

STRIPBIOGRAFIE BERTRAND RUSSELL

Mijn zoontje van drie heeft 's avonds wel eens moeite om in slaap te komen. Om allerlei gedoe te voorkomen – na een lange werkdag snakken wij als ouders immers ook naar onze rust – mag hij dan in ons bed slapen. Meerdere malen trof ik hem vervolgens aan met het boek *Logicomix* dat normaal gesproken op mijn nachtkastje staat, maar die keren naast, onder of op hem lag. Een boek dus dat ook driejarigen weet te boeien.

Het is een tamelijk ongewoon boek dat de geschiedenis van de wiskunde en specifiek die van de logica beschrijft. Of beter gezegd, waarin die historie is opgetekend, letterlijk. Mogelijkerwijs is het niet het eerste stripboek dat over wiskunde gaat, het is echter wel het eerste wiskunde-stripboek dat ik in mijn handen had. En laat ik dan ook maar eerlijk bekennen dat ik enigszins huiverig was, mijn associatie met strips, die ik net als vele anderen in mijn kinderjaren veel gelezen heb, is vooral die van vermaak.

Logicomix – een epische zoektocht naar de waarheid beschrijft het leven van de filosoof, wiskundige en politiek activist Bertrand Russell (1872 – 1970). Hoe hij als jongen in de wiskunde de structuur vindt, die zijn leven dan ontbeert. Over het ontstaan van *Principia Mathematica*, begin twintigste eeuw een standaardwerk binnen de wiskunde, over allerlei breinbrekende paradoxen, over Russells bijdragen aan de fundamenten van de wiskunde, over zijn, overigens louter fictieve ontmoetingen met Wittgenstein, Frege en Cantor, maar ook over zijn diepgaande worstelingen met zijn pacifisme en het gevaar van het fascisme en communisme.

Het gaat evenwel ook over het ontstaan en de creatie van het stripboek *Logicomix*, of beter gezegd, over de logica van deze vertelling in stripvorm zelf. Toegegeven, ik heb door de jaren heen meerdere werken van Russell gelezen en voel veel sympathie voor hem als een geëngageerd wiskundige. Toch denk ik dat ook zonder enige voorkennis de mix van de diverse logica's Logicomix tot een uiterst fascinerend stripboek maakt voor jong en oud, tot een boek dat je niet loslaat, sterker nog, dat je wilt blijven lezen, ook als je het al gelezen hebt. Net zoals bij mijn zoontje dus, al zal zijn fascinatie voor dit boek voor mij een mysterie blijven. (PL)

Apostolos Doxiadis, Christos H. Papadimitriou, Logicomix, een epische zoektocht naar de waarheid; Uitgeverij De Vliegende Hollander; 354 pag.; 19,95 euro.

RECHTVAARDIGE DUURZAAMHEID

Jaren geleden kwam ik zijn naam al tegen in het blad *Buiten de Orde*: Peter Tom Jones. Dat hij iemand is die buiten de gebaande paden durft te denken wist ik dus al. Maar ook is hij een echte bèta-wetenschapper, verbonden aan de KU te Leuven, en die combinatie is meer dan welkom voor het ontwerpen van concrete stappen in de richting van een betere wereld. Zijn nieuwste boek *Terra Reversa*, schreef hij samen met zijn vrouw, de antropologe/politicologe Vicky De Meyere.

Beide wetenschappers hebben verschillende eerdere publicaties op hun naam staan. De Meyere schreef met name over ecologie, ethiek en gedragsveranderingen, Jones schreef in 2006 samen met Roger Jacobs een boek over de economische en culturele achtergronden van de huidige milieu- en klimaatcrisis, *Terra Incognita. Globalisering, ecologie en rechtvaardige duurzaamheid*, en met Els Keytsman schreef hij in 2007 *Het klimaatboek. Pleidooi voor een ecologische omslag*.

En nu is daar dan *Terra Reversa. De transitie naar rechtvaardige duurzaamheid*, met voorwoorden van Jan Renders, Agnes Jongerius en Marius de Geus.

Dit boek gaat niet alleen over oorzaken (van onrechtvaardigheid, van onduurzaamheid, van alle bijbehorende crises), maar ook en vooral over de oplossingen. Zoals Marius de Geus in zijn voorwoord schrijft: 'Het is uitzonderlijk dat Jones en De Meyere niet –

zoals zo vaak gebeurt – zijn blijven hangen in vormen van utopisch wensdenken, maar daadwerkelijk de sprong maken van abstracte theorievorming naar de uitwerking van uiterst concrete stappenplannen.'

Toch beginnen de schrijvers natuurlijk wel met een schets van de oorzaken, waarbij het een verademing is dat de economie, de groeieconomie, oftewel het kapitalisme er als oorzaak van scheefgroei in wordt meegenomen, scheefgroei zowel op het gebied van verdeling als op milieugebied. Zowel sociale rechtvaardigheid als het respecteren van ecologische grenzen zouden volgens de schrijvers niet-onderhandelbare bases moeten vormen van onze economie.

Ging het bij milieu vaak om 'de natuur' of om een met uitsterven bedreigde dier- of plantensoort, nu zijn wij mensen zelf (ook) bedreigd, en we zullen 'morgen anders moeten leven dan vandaag' willen we als mensheid overleven. Dat anders leven volgt alleen al uit het feit dat voor die overleving nodig is dat we negentig procent minder energie gaan gebruiken.

Negentig procent! Na het grotendeels mislukken van 'Kopenhagen' kwam er een actie op gang om dan maar zelf van alles te gaan doen en laten, bij gebrek aan daadkracht van de overheden. Prima actie, behalve dat het streven: tien procent energievermindering in 2010 natuurlijk nog tamelijk mager is. Maar iets is beter dan niets, en wie doen er überhaupt aan zo'n actie mee? Het voor mij interessantste deel van het boek gaat juist over dit soort gedragsverandering. Jones en De Meyere pleiten voor verandering op alle niveaus: productie èn consumptie, overheid (regelgeving, belastingen) en middenveld, economische structuren en individueel gedrag, lokaal en mondiaal. Een belangrijke rol kennen ze toe aan het genoemde middenveld: de vakbonden, ngo's, allerlei netwerken, bewegingen, en actieve mensen. De nodige verandering – transitie genoemd omdat het gaat om een zeer ingrijpende, revolutionaire verandering – zien de schrijvers uitdrukkelijk niet als een individuele maar als een collectieve verantwoordelijkheid.

In een lezing die ik na het lezen van dit boek bijwoonde, vertelde Jones dat hij zelf zeer milieuvriendelijk probeert te leven, dat hij bijvoorbeeld vegetariër is en bewust geen auto rijdt. Dus fietst hij in Leuven met zijn kleine kinderen in een fietskar door de drukke straten – die zijn zo druk en dus gevaarlijk omdat de meeste mensen wèl autorijden, ook al weten die mensen best wel dat het slecht is, dat ze de toekomst van hun eigen kinderen er in feite mee verslechteren.

In het boek wordt betoogd dat het klassieke leermodel niet opgaat. Meestal werd en wordt gedacht: als mensen goed op de hoogte zijn (kennis, educatie) dan ontstaat er vanzelf een pro-milieu-attitude en die resulteert dan vanzelf in pro-milieu-gedrag. Maar als het zo simpel zou werken zou iedereen zich onderhand 'eco' moeten gedragen, en zou er letterlijk geen vuiltje meer aan de lucht zijn. Helaas is er veel tegenstrijdige informatie over het milieu in de media, waardoor de 'kennis' alleen al niet eenduidig is.

Terwijl onder wetenschappers zo goed als concensus is over de klimaatveranderingen krijgen in de media de klimaatsceptici veel aandacht, want dat is sensatie, en hun boodschap wordt door velen met beide handen aangenomen. Ook reclames (voor vlees, vis, vliegvakanties en snelle auto's) dragen bij aan het idee dat het allemaal wel meevalt, dat er zelfs niets aan de hand is, dat het hele leven wel door kan gaan met z'n vertrouwde gangetje. De informatie is dus verwarrend. Bovendien hebben mensen allerlei gewoontes, maken ze deel uit van bepaalde culturen en willen ze voldoen aan allerlei verwachtingen. De meeste mensen veranderen hun gedrag óók niet omdat zo'n daad moeite kost èn een druppel op de gloeiende plaat lijkt, zolang de buren gewoon doorgaan met vervuilen. En dan nog, wie wil er uitgemaakt worden voor zonderling, voor geitenwollen sok? Heel sommigen, ja, maar helaas veranderen we daarmee de wereld niet.

Dus het gaat erom deze meerderheid van de mensen niet af te stoten, maar ze juist te lokken. Goeie, kritische informatie moet voorhanden zijn, maar ook zullen er aantrekkelijke plannen gemaakt moeten worden. Jones en De Meyere noemen daarbij Urgenda, een plan met toekomstbeelden voor de stad, met daktuinen vol voedsel, met auto's die milieuvriendelijk zijn en niet langer privébezit. Een ander positief voorbeeld dat ze noemen is de campagne 'donderdag veggiedag', opgezet in Gent door de Vlaamse organisatie EVA (Ethisch Vegetarisch Alternatief), een voorstel om op donderdag vegetarisch te eten, en in alle kantines op scholen en bedrijven tenminste op die dag een vegetarische maaltijd aan te bieden. Een initiatief dat wereldwijd navolging kreeg. Ook de Transition Townbeweging (zie het artikel van Peter Polder in deze *AS*) heeft veel mogelijkheden om de nodige transities in gang te zetten.

Veranderingen gaan eerst langzaam, maar op een zeker moment kan er een omslagpunt komen, waardoor wat eerst alternatief en afwijkend was ineens gangbaar wordt. Voor hoe we dat voor elkaar kunnen krijgen bevat dit boek talloze aanknopingspunten.

Terra reversa bevat een enorme hoeveelheid inzichten en informatie. Getallen, tabellen, schema's – deze pragmatische radicalisten hebben hun streefdoelen nauwkeurig in stappen uitgewerkt. Daarbij nemen ze vier gebieden onder de loep: mobiliteit, voeding, toerisme en wonen. Bij de transitie naar duurzaamheid is het belangrijk dat er mogelijkheden geschapen worden (om voor iets duurzaams te kiezen), dat deze duurzame keuzes gestimuleerd worden (via belasting bijvoorbeeld), dat de sociale normen veranderen doordat er consistent beleid is en doordat het goede voorbeeld gegeven wordt, en tenslotte dat er zoveel mogelijk mensen bij betrokken worden (steun van de overheid voor initiatieven als klimaatwijken of transition towns, donderdag veggiedag enzovoort).

Kortom een boek met velerlei handvatten, interessant voor iedereen, of je nu actief bent in een politieke partij of juist daarbuiten, in het bedrijfsleven of bij de overheid, in de vakbond of in een ngo, in een actiegroep of gewoon thuis, als consument – keuzes maken we allemaal. Bijvoorbeeld om dit boek aan te schaffen en te lezen. (RW)

Peter Tom Jones & Vicky De Meyere, Terra Reversa. De transitie naar rechtvaardige duurzaamheid; Uitgeverij Jan van Arkel, 2009; 360 pag.; 14,95 euro

MAX STIRNER

Onlangs is een biografische studie verschenen over de negentiende-eeuwse filosoof Max Stirner (pseudoniem van Johann Caspar Schmidt, 1806-1856). Hij verwierf in zijn tijd bekendheid met zijn boek *Der Einzige und sein Eigentum* (1844). Ik kan hier maar enkele gegevens aanstippen uit het overvloedige en interessante materiaal dat de biograaf Hans Jansen bijeen bracht en lezers aanmoedigen dit rijk geïllustreerde boek aan te schaffen.

Stirner werd geboren in Bayreuth, een Pruisische enclave in Beieren. Over zijn jeugd is weinig bekend, wel dat hij een vlijtig leerling was. In de jaren 1826-1828 studeerde hij in Berlijn aan de filosofische faculteit van de gerenommeerde Friedrich-Wilhelms Universiteit. Hij studeerde bij Heinrich Ritter logica, bij Carl Ritter geografie, bij August Böckh metriek: 'Bij de eerste krijgt hij geschiedenis van de filosofie, bij de tweede aardrijkskunde over de oude Griekse en Romeinse rijken en bij de derde cultuuronderricht over de Griekse oudheid. Hij volgt er theologielessen bij Johann August Neander, over de kerkhistorie alsook geschiedenis van de eerste christenen. Door Philipp Konrad Marheine werd onder andere de kerkelijke symboliek en de theologische encyclopedie behandeld'. Hij liep ook college bij de filosoof Georg Wilhelm Friedrich Hegel, wiens denkbeelden de maatschappelijke discussies in die dagen beheersten. Uit bewaard gebleven certificaten blijkt dat Johann een hardwerkende student was en lof oogstte bij zijn professoren.

In 1829 maakte hij een grote reis door Duitsland en zag onbeschrijflijke armoede tegenover ongekende rijkdom. Hij beschuldigde de rijken dat zij aan miljoenen mensen

de levensvreugde ontnamen. Na een jaar kwam hij aan in de beroemde Pruisische stad Königsberg waar hij zich als student inschreef aan de universiteit maar daar eigenlijk geen colleges liep. Wel bekwaamde hij zich verder door zelfstudie. In 1832 is Johann weer terug in Berlijn en schrijft hij zich opnieuw in voor de universiteit. Hem bleek dat voormalig leermeester Hegel in 1831 was overleden. Hij gaat zich ook verdiepen in de Germaanse mythologie, volgt colleges over taalwetenschappen en algemene geschiedenis. Ook maakt hij een studie van het leven en werken van Aristoteles en een van Plato's republiek. Wel behaalt Johann de graad van kandidaat maar een doctoraat wordt hem onthouden.
Hij had zich gemeld bij de Koninklijke Wetenschappelijke Toetsingscommissie, en in 1835 werden zijn scripties en proeflessen beoordeeld en legde hij een mondeling examen af. Hoewel zijn examinatoren veel respect toonden vonden zij toch zijn scripties en werkstukken te hegeliaans. Wel verleende de commissie hem uiteindelijk een beperkte lesbevoegdheid. Aangetrokken door het vak pedagogie zocht Johann in 1835 contact met de Königliche Realschule in Berlijn. Aldaar werd hem een stageperiode van een jaar aangeboden in de laagste klas in Latijn om ervaring op te doen. Inmiddels had Johann kennis gemaakt met Agnes Klara Künigunde Burtz, die als een blok voor hem viel. In 1837 trouwde hij met de 22 jarige Agnes. Maar de tragiek speelde een fatale rol, zijn vrouw (met kind) overleed onverwachts een jaar later in haar kraambed.
Een boeiend hoofdstuk wijdt de auteur aan de samenkomsten van bohemiens van allerlei slag in de eenvoudige herberg van Hippel, gelegen in de Berlijnse Friedrichstrasse. Door de veelal linksgeoriënteerde Vrijen van Hippel werd in de avonduren onder het genot van drank en tabak heftig gedebatteerd. Bekende coryfeeën zijn onder anderen de gebroeders Bauer. Bruno Bauer was een privaatdocent en een linkshegeliaan. Hij had het echter bij zijn superieuren verbruid met de publicatie van een pamflet dat ging over Hegels atheïsme. Bauer meende trouwens dat de evangeliën geen enkele historische kern bevatten.
Ook Johann, ofwel Max Stirner, voegde zich in 1841 bij het gezelschap, maar nam zelden deel aan de soms heftige twistgesprekken, al gingen die ook wel met een kwinkslag gepaard. Zo waren de theorieën van Proudhon ook een onderwerp van gesprek. Stirner onmoette er onder anderen Varvara Plakova, een zuster van de bekende anarchist Bakoenin en is zelfs een paar keer bij haar op visite geweest. In 1842 maakte Stirner in de Herberg van Hippel kennis met de 24 jarige Marie Wilhelmina Dähnhardt. Zij is een financieel niet onbemiddelde radicale feministe die rookt, drinkt en biljart. Zij kregen een liefdesrelatie en in 1843 trouwden zij: Bruno Bauer en Ludwig Buhl waren getuigen.
Er circuleerden al geruchten dat Stirner een filosofisch boek aan het schrijven was. Inderdaad verscheen in 1844 zijn boek: *Der Einzige und sein Eigentum*. Het werk werd opgedragen aan zijn geliefde Marie Dähnhardt. De commotie die het boek veroorzaakte was groot. Gelukkig was het boek al verspreid middels de boekhandels toen het tot een inbeslagname kwam. Er bleken nog slechts 250 exemplaren voorradig. Na enkele dagen werd het verbod echter opgeheven, hoewel het boek in Pruisen verboden bleef. Helaas hield het gesloten huwelijk geen stand, na tweeënhalf jaar ging het stel uit elkaar.
Als uitgangspunt van zijn filosofie citeerde Stirner een versregel van Goethe: 'Ich hab' mein Sach auf Nichts gestellt'. In feite nam hij afstand van alle ideologieën, alleen het ik en zijn eigenbelang prevaleerde. De mens is tot niets geroepen en alleen waarover ik macht heb reken ik tot mijn eigendom. Stirner wordt nog wel eens afgeschilderd als een botte egoïst. Integendeel! Hij wilt best met anderen samenwerken, mist het eigenbelang elkaar niet uitsluit: 'Hoewel het eigenbelang over en weer aan elkaars vrijheid beperkingen oplegt verschaft zij mij weer andere vrijheden. Want als alleenheerser geniet ik de absolute vrijheid niet. Maar mijn eigenheid die laat ik mij niet afnemen'.
Stirner heeft in zijn leven perioden van welstand gekend. Toch is hij in armoede gestorven op 49 jarige leeftijd, aan een bloedvergiftiging veroorzaakt door een negenoog ofwel een karbonkel in zijn nek. (WdL)
Hans Jansen, De egoïst Max Stirner; Papieren Tijger/De Vrije Gedachte 2009; geïll.; 114 pag.; 17,- euro.
Verkrijgbaar via Wim de Lobel/de AS voor 20,- euro (inclusief verzendkosten).

BLUES OVER PRESIDENT JOHNSON

Van Guido van Rijn (1950), een van de grootste blueskenners van Nederland en verre omstreken, verscheen in oktober vorig jaar *President Johnson's Blues*, een studie waarin hij de teksten van 191 geselecteerde blues- en gospelsongs, die tijdens Johnsons presidentsschap werden geschreven en (meestal) ook werden uitgebracht, analyseert op politieke visie en/of boodschap over de president en diens kameraad en latere tegenstrever dr. Martin Luther King. Een unieke prestatie van deze docent Engels te Overveen, en vooral ook groot Amerika-kenner, niet alleen omdat hij indrukwekkend veel en uniek muzikaal materiaal boven tafel wist te krijgen maar vooral ook omdat hij, ongetwijfeld dankzij de hulp van Amerikaanse vrienden, veel bluesteksten – met daarin vaak even prachtig als onbegrijpelijk slang – wist te ontcijferen èn te interpreteren.
Van Rijn volgt een inmiddels beproefde – zij het onder historici niet onomstreden – methode. Dit boek is het vierde deel in een reeks die wel eens vele delen méér zou kunnen gaan tellen, Van Rijn is in ieder geval met de blues uit de *Nixon & Ford* periode begonnen.
Op het eerste deel, *President Roosevelt's Blues*, promoveerde Van Rijn. Dat was dan ook een historisch belangwekkende studie. Van Rijn kon daarin, aan de hand van songteksten, de verschuivingen in het zwarte electoraat in de zuiderlijke staten zichtbaar maken, namelijk van de Republikeinen, traditioneel de anti-slavernij-partij (Lincoln!)) naar de Democraten.
Tegen deze achtergrond is zijn recente studie over Lyndon B. Johnson, LBJ in de wandeling, toch wat minder spectaculair. De blues blijkt al met al de politieke ontwikkelingen, tamelijk voorspelbaar, te volgen. Zo was het onthaal van LBJ door 'de blues' – en de Afro-Americans – uiterst positief maar door de in toenemende mate haperende Burgerrechtenwetgeving, zijn niet uit de verf komende *Great Society* programma en uiteraard 'Vietnam' verloor LBJ meer en meer de steun van de zwarte Amerikanen. Het feit dat Martin Luther King zich in 1967 uitsprak tegen de Vietnam-oorlog beschouwde Johnson als verraad.
Van Rijn vertelt in zijn boek, tamelijk summier, het verhaal van Johnsons presidentsschap en bespreekt tegen deze achtergrond teksten van bluessongs. Op dezelfde manier behandelt hij ook de moord op Martin Luther King en – de door Johnson diep verachte – Robert Kennedy. Het is fascinerende lectuur, bovendien wordt het gebodene degelijk verantwoord middels, zoals dat hoort in een wetenschappelijke studie, vele noten.
Hier dient vooral ook gewezen te worden op het tweetal cd's dat Van Rijn, bij verschijnen van zijn boek op zijn eigen label Agram uitbracht: *President Johnson's Blues* en *Dr. Martin Luther King's Blues*. Twee cd's met blues- en gospel-songs die – uiteraard – alle in het boek geanalyseerd worden. Het gaat veelal om unieke opames en alleen al daarom zijn deze twee cd's uiterst waardevol. Het hoogtepunt – te vinden op de King-cd – is wat mij betreft Nina Simones live opgenomen, hartverscheurende Why (The King Of Love Is Dead), over de moord op dr. King. Verder veel fraais, soms aangrijpend, soms toch meer aandoenlijk, op beide cd's. Van grote namen als John Lee Hooker, The Staple Singers en Otis Spann, via J.B. Lenoir die eigenlijk zo onder de hand een grote naam zou moeten zijn, tot artiesten waar ik nog nooit van gehoord had.
Favorieten heeft Van Rijn niet, liet hij mij

weten. En een boek over Obama's Blues zit ook in de planning, al kan die studie nog wel even op zich laten wachten. (CB)
Meer info en bestelinformatie op de website van Agram: http://home.tiscali.nl/guido/

AB MENIST

Een eigenschap van vele 'grote mannen' is dat zij hun omgeving overschaduwen. Dat was zeker het geval bij arbeidersvoorman Henk Sneevliet (1883-1942). Over Sneevliet zijn vele studies en herinneringen, onder meer van zijn schoonzoon Sal Santen, verschenen, maar nu pas is er een biografie van Ab Menist (1896-1942), de tweede man van de revolutionair-socialistische beweging. Die is van de hand van Dick de Winter, medewerker van dit tijdschrift en voorzitter van het Sneevliet Herdenkingscomité, die al eerder veel aan de historie van die politieke stroming heeft bijgedragen. Zijn nieuwe studie is bedoeld voor geïnteresseerden in het revolutionair-socialisme, maar eveneens voor degenen die met aspecten van de arbeiderscultuur in het vooroorlogse Rotterdam willen kennismaken. Voor deze royaal geïllustreerde studie deed De Winter niet alleen literatuur- en bronnenonderzoek, hij sprak ook uitgebreid met Menists familieleden, vrienden en partijgenoten.
Menist groeide op in Amsterdam, had geen binding met zijn van oorsprong joods-orthodoxe milieu en behoorde aanvankelijk tot de vrije jeugdbeweging. Hij weigerde dienst en werd gevangen gezet in fort Spijkerboor, waar hij bevriend raakte met de anarchist Henk Eikeboom. Na de Jongelieden Geheelonthoudersbond en het Vrije Jeugdverbond stapte Menist over naar de Communistische Jeugdbond. Ook was hij enige tijd lid van de PIA, de Prakties Idealisten Associatie. In 1920 sloot hij zich aan bij de jonge communistische partij en het NAS, de revolutionaire vakorganisatie.
In 1926 kwam hij als vrijgesteld bestuurder voor de Bouwvak Federatie van het NAS definitief naar Rotterdam. Als kundig organisator werd hij al snel de spil van de plaatselijke afdeling. Net als Sneevliet brak hij echter met Moskou die het NAS wilde domineren en sloot hij zich aan bij de nieuw gevormde Revolutionair Socialistische Partij. Deze RSP (later RSAP) nam deel aan de verkiezingen en zo belandde Menist vanaf 1931 in de gemeenteraad van Rotterdam (en ook in de Provinciale Staten van Zuid-Holland).
Zijn parlementaire en vakbondswerk wist hij in de jaren dertig efficiënt te combineren met zijn activiteiten voor de door hem geleide AWB. Deze Algemene Werklozen Bond kwam met duizenden leden tot grote bloei. In de Rotterdamse raad was Menist een van de weinigen die voor dit deel van de arbeidersbevolking op kwam.
De Winter schetst Menist als een man die door zijn gedrevenheid, praktische instelling en sympathieke uitstraling mede een stempel heeft kunnen drukken op de politieke en sociale ontwikkeling in de havenstad. Na mei 1940 dook Menist onder en werd hij een van de leiders van het MLL-front, de illegale voortzetting van de RSAP. In 1942 werd hij samen met zijn politieke vriend Sneevliet en anderen door de bezetter gefusilleerd op de Leusderheide. In 1974 werd een straat in de Rotterdamse nieuwbouwwijk Hoogvliet naar Menist vernoemd. (HR)
Dick de Winter, Ab Menist. Revolutionair-socialistisch vakbondsleider, politicus en verzetsstrijder; Eburon, Delft 2010; 244 pag.; geïll.; 20,- euro. Verkrijgbaar in de boekhandel of door het overmaken van 23,- euro (boek+verzendkosten) op rekeningnummer 1377734 van D. de Winter in Ridderkerk.

Beste lezer(es)

***Dit Zevende Jaarboek Anarchisme is gecombineerd met een nummer van *de AS* dat 'kapitalisme: van crisis tot crisis' als thema heeft. Na dit dubbelnummer voorjaar/zomer 2010 verschijnt in september *de AS* 171 en eind van het jaar 172.**

***Aan donaties ontvingen we in 2009 een bedrag van 1688,- euro, ruim acht procent meer dan in 2008. Alle gevers danken wij hartelijk. Enigszins verlaat versturen we dezer dagen de acceptoverschrijvingskaart voor het abonnement 2010 dat zoals eerder bericht 21,- bedraagt (buiten Nederland 26,- euro). Zoals gewoonlijk vragen we met klem het abonnementsbedrag te verhogen met een donatie naar draagkracht. Extra geldelijke steun is immers onmisbaar. (Overigens kunnen met de acceptkaart geen bestellingen worden gedaan, daarvoor is een aparte overschrijving nodig!)**

***De omslagillustratie is een houtsnede van de Amerikaanse kunstenaar Lynd Ward. Alle overige illustraties zijn van de Rotterdamse dichter en kunstenaar Manuel Kneepkens.**

***Dit jaarboek bevat de eerste aflevering van een door Jan Bervoets verzorgde jaarlijkse kroniek van anarchistische en syndicalistische bewegingen buiten Nederland.**

***Alle afleveringen van het tijdschrift en overige uitgaven van *de AS* kunnen voordelig besteld worden door gebruik te maken van onderstaande aanbieding(en):**
AANBIEDING 1: dit pakket omvat alle tot nu toe verschenen nummers, origineel dan wel herdruk, plus het apart verschenen Eerste Jaarboek Anarchisme alsmede de onmisbare Bibliografie van de jaargangen 1 tot en met 26 van *de AS* voor 110,- euro (inclusief verzendkosten).
AANBIEDING 2: met uitzondering van het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie ontvangt u alle boeken en brochures die *de AS* inmiddels naast het tijdschrift heeft uitgebracht (zie het overzicht Uitgaven hierna) voor 50,- euro (inclusief verzendkosten).
AANBIEDING 3: alle uitgaven, zoals genoemd in aanbieding 2 plus het Eerste Jaarboek en de Bibliografie, ontvangt u voor 60,- euro (inclusief verzendkosten).
Bestellen via rekeningnummer 4460315 van *de AS*, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle, met vermelding van de gewenste aanbieding(en).

Redactie en administratie *de AS*.

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn tegen gereduceerde prijs losse exemplaren verkrijgbaar van een groot aantal eerder verschenen afleveringen van De AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van 2,25 euro per exemplaar (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,75 euro besteld worden!

Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israel), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italie), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren), nr. 125 (Disciplinering), nr. 128 (Armoede), nr. 129 (Frankrijk), nr. 132 (Afrika), nr. 133 (Techno), nr. 136 (Tolerantie), nr. 137 (Globaal), nr. 140 (Dood), nr 141 (Boeken), nr. 142 (Tiende Jaarboek Anarchisme), nr. 143 (Erich Muhsam), nr. 144 (De staat van de staat), nr. 145 (Atalanta), nr. 146 (Ivan Illich), nr. 147 (Jazz), nr. 150 (Stalin in Spanje), nr. 151 (Nederlandse anarchisten 1933-1945), nr. 155 (Manifesten), nr. 156 (Dertiende Jaarboek Anarchisme/Ontworteling van Europa), nr. 157 (Schrijvers & anarchisme), nr. 158 (Nederlandse anarchisten in de Tweede Wereldoorlog), nr. 163 (Wim de Lobel filosoof, vrijdenker, anarchist), nr. 164 (Liefde), nr. 167 (Sacco en Vanzetti), nr. 168 (Voedsel).

Sommige originele afleveringen, met name dubbelnummers, kosten 4,50 euro per stuk. Het betreft: nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme), nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme), nr. 126/127 (Zesde Jaarboek Anarchisme/Anarchisme inNederland), nr. 130/131 (ZevendeJaarboekAnarchisme/Landbouw), nr. 134/135 (Achtste Jaarboek Anarchisme/Guy Debord en het situationisme), nr. 138/139 (Negende Jaarboek Anarchisme/De verloedering van het landschap), nr. 148/149 (ElfdeJaarboekAnarchisme/Opgesloten), nr. 152/153/154 (Twaalfde Jaarboek Anarchisme), nr. 159/160 (Veertiende Jaarboek Anarchisme/Cinema Anarchistica), nr. 161/162 (Vijftiende Jaarboek Anarchisme), nr. 165/166 (Zestiende Jaarboek Anarchisme).

Alle inmiddels uitverkochte afleveringen van De AS zijn overigens herdrukt. Deze kosten zonder uitzondering 2,25 euro per exemplaar. Het gaat om de volgende afleveringen: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 23 (Duitsland), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 26 (Kiezen of delen), nr. 27 (Bouwen & wonen), nr. 28 (Kropotkin), nr. 29/30 (Veiligheid), nr. 31 (Milieu ~ macht), nr. 32 (Ontwikkelingshulp?), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 35 (Anarchisten en de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Cooperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 83 (Provo), nr. 85 (Anarchafeminisme), nr. 108 (Wim van Dooren filosoof, humanist, anarchist). Ook voor deze herdrukte afleveringen geldt dat in verband met de verzendkosten voor tenminste 6,75 euro besteld moet worden.

UITGAVEN DE AS

De AS brengt naast het tijdschrift een serie reprints van (oudere) anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van (soms curieuze) geschriften zijn verschenen:
—Anton Constandse, Anarchisme; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (bestelnummer: 001);
—R. Tamminga, Theorie en praktijk van het nemen; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (bestelnummer: 002);
—Henk Eikeboom, De anarchist en het huwelijk; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (bestelnummer: 003);
—Anton Constandse, Heinrich Heine als dichter en denker; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel Groote Persoonlijkheden, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (bestelnummer: 004);
—J. Bedeaux en K.A. Fraanje, Rhapsoden, zangen in modern gewaad; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005);
—Simon Radius, Proudhon over kerk en samenleving; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006);
—Piet Kooijman, Heden, verleden en toekomst in zakformaat; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenenbrochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel De vooruitzichten der arbeidersbeweging uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnummer: 007);
—Spanje 1936-1966. Een 47 p. tellende geïllustreerde special van het anarchistisch tijdschrift De Vrije (juli 1966) met een interview met een oud-Spanjestrijder en verder bijdragen van o.a. Rudolf de Jong, Jose Peirats, Hem Day en Victor Garcia (bestelnr.: 008). Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS in Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s). De prijs bedraagt 3,25 euro per exemplaar. Let op: de bestelnummers 001, 002 en 003 zijn uitsluitend verkrijgbaar in één pakket, waarvoor de standaardprijs van3,25 euro geldt. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,50 euro besteld worden.

Behalve de reprint-reeks levert De AS diverse andere eigen uitgaven, zowel herdrukken als originele uitgaven. Deze boeken en brochures zijn te bestellen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle. De prijzen zijn inclusief verzendkosten.
—Bibliografie De AS, jaargangen 1972-1998; 105 p.; 6,90 euro.
—Paul Eltzbacher, Anarchisme; herdruk in paperback van de Nederlandse vertaling uit 1903; 293 p., 13,90 euro.
—Eerste Jaarboek Anarchisme; in 1994 verschenen als aparte uitgave; 151 p.; 5,90 euro.
—Hans Ramaer, Het onbegrepen anarchisme. Tekst van een lezing opgenomen in de bundel 'De Ideologieën' (Studium Generale, Utrecht 1994);12 p.; 1,25 euro.
—Hans Ramaer, Het individualisme van Anton Constandse. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; 1,90 euro.
—Anton Constandse, De zelfvernietiging van het protestantisme, een oorspronkelijk in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst; herdruk in paperback; VIII + 120 pag.; 6,90 euro.
—Anton Constandse, De ellende der religie; herdruk brochure uit 1923; 20 p.; 1,25 euro.
—Anton Constandse, God is het kwaad; herdruk brochure uit 1924; 31 p.; 1,90 euro.
—Anton Constandse, Kan er een God zijn?; herdruk brochure uit 1927; 16 p.; 1,25 euro.
—Anton Constandse, Godsdienst is opium voor het volk; herdruk brochure uit 1929; 15 p.; 1,25 euro.
—Anton Constandse, Nederland, God en Oranje; herdruk van brochure uit 1932; 15 p.; 1,25 euro.
—Jos van Veen, De carrière der zeven Oranjes in de Nederlandsche gewesten 1544-1795; oorspronkelijk in 1929 (?) door Gerhard Rijnders (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling te Zandvoort) uitgegeven kritische geschiedschrijving; herdruk in paperback; 190 p.; 9,50 euro.

AANBIEDINGEN

De AS presenteert diverse afgeprijsde boeken en brochures. Van sommige titels is slechts een gering aantal exemplaren voorradig, dus gelden deze aanbiedingen zo lang de voorraad strekt. De prijzen zijn inclusief verzendkosten. Bestellen via overmaken van uw betaling(en) met vermelding van titel(s) op giro 4460315 van De AS in Moerkapelle. Het betreft:
—Thom Holterman, Recht en politieke organisatie,. Een onderzoek naar convergentie in opvattingen omtrent recht en politieke organisatie bij sommige anarchisten en sommige rechtsgeleerden; Tjeenk Willink, Zwolle 1986; 310 pag.; 14,90 euro.
—Thom Holterman en Henc van Maarseveen (ed.), Law in anarchism; Erasmus University, Rotterdam 1980; 177 pag.; 7,50 euro. (Een selectie van bijdragen aan het in 1979 gehouden internationale seminar anarchism & law met onder meer artikelen over Spooner, Proudhon en Kropotkin.)
—Ton Geurtsen, De fabel van het linkse ongelijk, met libertaire teksten van Rosa Luxemburg, Anton Pannekoek, Henriëtte Roland Holst en Arthur Lehning; Rode Emma, Amsterdam 1990;111 pag.; 7,50 euro.
—Arthur Lehning, Lenin en de revolutie. Marxisme en anarchisme in de Russische revolutie; Rode Emma, Amsterdam 1994; 151 pag.; 10,90 euro. Deze uitgave is een uitgebreide en geïllustreerde editie van de in 1972 bij Van Gennep verschenen Nederlandse vertaling van de oorspronkelijke Duitse artikelenserie, getiteld 'Radendemocratie of staatscommunisme'.
—Hans Ramaer, De dans om het nucleaire kalf; Ram, Rotterdam 1975 (tweede druk); 136 pag; 3,00 euro. (Een politiek-economische geschiedenis van het kernenergiebeleid in Nederland vanaf 1939.)
—Arie Hazenkamp, 75 jaar Pinksterlanddagen op het terrein Tot Vrijheidsbezinning in Appelscha 1933-2008; (Appelscha 2008); 68 pag; 4,50 euro.

UITGEVERIJ DE *VOORUIT*GANG

Alexander Berkman, *ABC van het anarchisme.* Klassieke uiteenzetting van anarchistische beginselen. 137 p. 12,00 (excl. verzendkosten)

Anton Constandse, *Anarchisme van de daad.* Beschrijving van houding, opvattingen en activiteiten van militante anarchisten in revolutionaire situaties. 173 p. 12,00 (excl. verzendkosten)

De uitgaven zijn te bestellen bij vooruitgang@orange.nl

NIEUWE UITGAVEN JAN BÖRGER-BIBLIOTHEEK F I L O S O F I E

Jan Börger: *Het hoofd van Johannes de Doper. De grote dode. Het offer en de levenskunst.* 2006, ISBN-10: 90-76033-27-7 NUR-736, EAN -13: 90-76033-27-3, 356 p. 22,50
(Herziene uitgave, voorheen: Het spookt in de Sint Jan!)

Wim de Lobel: *Spiritueel anarchisme – orde van zelfbeteugeling. Het universele principe – Arche anarchos estin.* Bundel, 1999, ISBN 90-76033-04-8, geïll. 112p. 7,00

De eeuwige generatie. De kunst van het grote sterven. 2005, ISBN 90-76033-26-9, geïll. 100 p. 7,00

Hans de Heer: *Oer-informatie. Een confrontatie van de moderne natuurkunde met de filosofie van Jan Börger.* 1998, ISBN 90-76033-03, 50 p. 4,50

Geest van Stof. De Mnemocratische Evolutie van het bewustzijnsproces. 2000, ISBN 90-76033-06-4, 93 p. 7,00

Het Ik. Splijtzwam van de Geest. 2002, ISBN 90-76033-14-5, 56 p. 4,50
(Werd voorgedragen voor de Socrates Wisselbeker 2002)

Tevens leverbaar: *God noch autoriteit. Geschiedenis van de Vrijdenkersbeweging in Nederland.* B. Gasenbeek, J.C.H. Blom, J.W.M. Nabuurs, 2006, ISBN 90 8506 3582, uitg. Boom, geïll. 336 p. 24,95

Door storting op postgiro 77 0 36 van het verschuldigde bedrag wordt de bestelling zo snel mogelijk toegezonden. (Prijzen inclusief porto. Minimaal voor 6,00 euro bestellen.)

Jan Börger-Bibliotheek, Postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. E-mail: wimdelobel@planet.nl
Ook te bestellen via onze website: http://www.ibizweb.nl/börger

UITGAVEN VAN ATALANTA

NIEUW: Weia Reinboud, *Welke vrijheid – essay over vrijheid en beschaving*. Vrijheid staat op een voetstuk, maar de ene vrijheid is de andere niet – zakkenvullers en zakkenrollers nemen de vrijheid om dingen te doen die niet altijd even sociaal gevonden worden. Binnen alle mogelijke vrijheden kan, vanuit het niveau van de samenleving gezien, onderscheid aangebracht worden tussen vrijheden die beter of slechter uitpakken. In dit essay wordt het een en ander gezegd over verschillende soorten vrijheid, over de verhouding van individu en samenleving, over schaarste en geld, over honger en kapitaal, over ellende en oorzaken, over straffen en regelen, over rijk en arm. Er blijkt genoeg aanleiding te zijn voor kritische opmerkingen, maar ook genoeg voor positieve verhalen. 96 pag., 9,00. (Zie ook de bespreking in deze AS.)

Ander recent werk: Weia Reinboud, *Modellisme. Over skepticisme en de productiviteit van het denken.* De meeste mensen zijn al skeptisch over de ideeën van andersdenkenden. Die kritische benadering verdienen ook de eigen ideeën. 128 blz, 12,50, en: Rymke Wiersma, *Stoïsche Notities. De stoïcijnen en andere klassieke filosofen als bron van inspiratie voor geluk en een mooiere wereld.* Voor een wereld zonder lijden en leiding; 212 blz, 17,50

Verder: *Groot verlanglijstje van de aarde – Hints, stellingen, vragen omtrent ons doen en laten op deze planeet, bestemd voor kritiese konsumensen en andere zotten; Hoe komen kringen in het water – aardige filosofie; Het beste voor de aarde – het moeilijkste kinderboek van altijd;* brochures, kleine boekjes, Billen Bloot Spel, vrije muziek; zie www.at-A-lanta.nl

Atalanta, Simón Bolívarstraat 87, 3573 zk Utrecht, e-mail: atalanta@at-A-lanta.nl